

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

**Komilova N.Q., Jumaxanov Sh.Z.,
Mirzaaxmedov X.S., Toshpo'latov A.M.**

**SOTSIAL VA MADANIY
GEOGRAFIYA**
(Darslik)

TOSHKENT– 2019

Ushbu darslikda sotsial va madaniy geografiyaning mustaqil fan sifatidagi ahamiyati va tarkibiy tuzilish xususiyatlari yoritib berilgan.

Mazkur darslikdan oliy o'quv yurtlarining geografiya, sotsiologiya, iqtisod yo'nalishining talabalari, professor-o'qituvchlari, ilmiy izlanuvchi va shu sohaga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Komilova N.Q., Jumaxanov Sh.Z., Mirzaaxmedov X.S., Toshpo'latov A.M.
Sotsial va madaniy geografiya //Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. – Toshkent, 2019. -246 b.

Mas'ul muharrir:

Kamalov B.A

Geografiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Xolmirzayev A.A. O'zMU Mintaqaviy iqtisodiyot kafedrasida dotsenti,
Geografiya fanlari nomzodi

Rajabov F.T. Toshkent viloyati Chirchiq Davlat Pedagogika instituti
Geografiya kafedrasida mudiri, Geografiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

© Komilova N.Q., Jumaxanov Sh.Z.,
Mirzaaxmedov X.S., Toshpo'latov A.M

© Toshkent – 2019

K I R I S H

Insoniyat jamiyati taraqqiy etgani sayin uning tarkibi va xususiyatlari ham murakkablashib bormoqda. Shu jihatdan u ko'pchilik fanlarning o'rganish obyektiga aylandi. Xususan, sotsial va madaniy geografiya aholining turli xizmatlarga bo'lgan ehtiyojini tadqiq etgan holda, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning eng asosiy bog'inlaridan biriga aylandi. Zero, hozirgi vaqtda shahar va qishloqlarda bozor, tijorat do'konlari, turli xil xizmat ko'rsatish shoxobchalarining soni ko'payib bormoqda. Ammo ularning barchasi ham samarali faoliyat ko'rsatmayapti. Buning sababi, ma'lum ma'noda, shu muassasalarning geogafik jihatdan noto'g'ri joylashtirilganidir. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiyotning davrlar davomida bir xil rivojlanmaganligi, ayni vaqtda, uning makon doirasida ham turli darajada bo'lishi obyektiv qonuniyatdir.

Ushbu darslikda sotsial sohalar, ya'ni aholi va aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarini joylashtirish to'g'risida so'z yuritiladi. Bundan asosiy maqsad u yoki bu hodisaning tabiiy holda joylanishi emas, balki uni ongli ravishda joylashtirish, yana to'g'rirog'i, hududiy tashkil qilish masalalarini o'rganishdan iboratdir.

Ijtimoiy — iqtisodiy hayotda ko'pgina voqelik va hodisalar muayyan maqsadni ko'zlab joylashtiriladi, hududiy tashkil etiladi. Sotsial tarmoqlarni rivojlanishi va hududiy tashkil qilishida tizim-tarkib qoidasiga muvofiq aloqadorlikni, tartibni va boshqaruvni nazarda tutadi.

Shuning uchun sotsial sohalarni hududiy tashkil etishda barcha omil va sharoitlar e'tiborga olinadi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylanishi ko'proq ishlab chiqarish tarmoqlarining joylanishi, uning yashashi uchun lozim bo'lgan shart-sharoitlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Biroq, shu bilan birga, uning o'z-o'zini tashkil qilish va boshqarish xususiyatlari ham bor. Aholi joylashuviga qarab esa aholiga xizmat ko'rsatish sohalari hududiy tashkil qilinadi.

Mazkur darslikda 5140600-geografiya bakalavr yo'nalishi davlat ta'lim standartlari, malaka talablari, o'quv reja va fan dasturlaridan kelib chiqqan holda «Sotsial va madaniy geografiya» fani bo'yicha asosiy mavzularning qisqacha matni berilgan.

Darslik o'quv adabiyotlarini yaratishning yangi avlodlarini yaratish konsepsiyasi asosida tayyorlangan. Mavzularning mohiyati, mazmuni, hajmi izchillik bilan yoritilgan hamda ta'lim oluvchilarning imkoniyatlariga moslashtirilgan. Buni illustiratsiyalarga boyligi, karta-sxema va statistik ma'lumotlarni berilganligi bilan ham ifodalash mumkin.

Shu bilan birga ta'kidlash joizki, ushbu fan bo'yicha o'zbek tilida o'quv darsligi va qo'llanmalar kamligi, buning oqibatida mazkur fanga oid manba yaratishda ba'zi qiyinchiliklar mavjudligi tufayli ushbu ishda ham ayrim kamchilik va nuqsonlar bo'lishi mumkin. Shu jihatdan, darslik yuzasidan bildirilgan fikr va mulohazalarni mualliflar kutib qoladi.

1 – MAVZU

SOTSIAL VA MADANIY GEOGRAFIYANING
OBYEKTI, PREDMETI VA TUZILISHI

Maqsad: Talabalarga Sotsial geografiyaning mustaqil fan sifatidagi ahamiyati, uning obyekti, predmeti va tuzilishi haqida tushuntirish.

Tayanch soʻz va iboralar: *Sotsial va madaniy geografiya, Niderlandiyada sotsial geografiya paydo boʻlishi, N.N.Baranskiyning «sotsial geografiya»ni yaratish konsepsiyasi, S.Soliyevning «sotsial geografiya» tushunchasiga bergan taʼrifi, ijtimoiy-geografik tadqiqotlar, ijtimoiy-geografik rayonlashtirish prinsiplari, tibbiy-geografik qonuniyatlarni geografiyaning rivojlanishidagi oʻrni*

REJA:

1. Sotsial va madaniy geografiyaning obyekti, predmeti va tuzilishi.
2. Ijtimoiy geografiya va iqtisodiy geografiya, ijtimoiy geografiyaning shakllanishi va rivojlanishi.
3. Gʻarbda ijtimoiy geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi. Ijtimoiy geografiyaning rivojlanishiga katta hissa qoʻshgan olimlar va ularning ishlari.
4. Ijtimoiy geografik tadqiqotlarning mohiyati, xususiyatlari va ilmiy-amaliy jihatlari.

Jamiyat rivojlanishining qonuniyatlarini koʻpchilik fanlar oʻrganadi. Uning hududiy tashkil etilishi masalalarini tadqiq etishda zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning ahamiyati katta. Avvalambor, bevosita moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari yoki xoʻjaliklar geografiyalarining rivojlanishi bilan tarkib topgan iqtisodiy geografiya, XX asrning 80-yillariga kelib, hozirdagi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga aylandi, yaʼni uning ijtimoiy (sotsial) qanoti tezroq rivojlandi. Mazkur fan rivojlanishining ichki mantiqidagi bunday qonuniy jarayonlarning

markazida, inson va uning ijtimoiy hayoti bilan bog'liq barcha murakkabliklarning hududiy qirralarini o'rganish masalalari yotadi.

Ijtimoiy geografiya – geografiya fanlari tizimidagi aholi va u bilan aloqador barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarning hududiy qonuniyatlarini tadqiq etuvchi, yangi va tez rivojlanayotgan tarmog'idir. Uning shakllanishi va rivojlanishi bir tomondan geografiya fanlarining o'z ichki rivojlanishi mantiqi va ikkinchi tomondan esa unga bo'lgan «ijtimoiy buyurtma» bilan chambarchas bog'langan.

1-rasm. Aholi – sotsial geografiyaning o'rganish obyekti sifatida

Hozirgi davrda ijtimoiy geografiyani, mustaqil fan tarmog'i sifatida to'la shakllangan deb bo'lmaydi. Uning shakllanishi jarayonlari davom etmoqda, Ayniqsa, ijtimoiy geografiyaning tadqiqot obyekti, tuzilishi, fanlar tizimida tutgan o'rni masalalariga yanada oydinlik kiritish zarur.

Ijtimoiy geografik tadqiqotlarning diqqat markazida (ya'ni maxrajida) doimo inson omili yotadi. Shuning uchun ham ijtimoiy geografiyani shakllanishining ilk asosi bevosita aholi geografiyasi bilan bog'langan. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi, rekreatsiya, tibbiyot, madaniyat, ta'lim va fan geografiyalarining rivojlanishi bilan ijtimoiy geografiya yanada keng quloch yozdi. Shuning bilan birga uning jinoyatchilik, xulq-atvor va turmush tarzi geografiyalari kabi bo'limlari o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

Hozirgi zamon fanlari tizimida bevosita *aholi va u bilan bog'liq masalalarni o'rganishda* zamonaviy iqtisodiy va sotsial geografiya alohida o'rin tutadi (1-rasm). Ayniqsa, uning sotsial geografiya qanoti jamiyat yoki aholi ijtimoiy rivojlanishining hududiy qirralari, qonuniyatlarini o'rganishi bilan muhim ahamiyatga ega.

So'nggi o'n yilliklar tajribasi shuni ko'rsatadiki, an'anaviy iqtisodiy va sotsial geografiya fanining tadqiqot obyekti va predmeti doirasi ancha kengaydi,

mukammallashdi. Avvallari ilmiy tadqiqotlarning negizida ko'prok, ishlab chiqarish kuchlari va ularni rivojlantirish masalalari yotgan bo'lsa, bugungi kunga kelib, aholining o'zini yoki insonning ijtimoiy ehtiyojlari bilan bog'lik, masalalarni har tomonlama o'rganishga, ayniqsa, aholining ijtimoiy, madaniy — ma'naviy turmush tarzini hududiy tashkil etish qonuniyatlarini tadqiq etishga e'tibor kuchaydi va shu asnoda ijtimoiy geografiyaning fan tarmog'i sifatida shakllanishi jarayonlari tezlashdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda bir qator ijtimoiy fanlar, birinchi navbatda iqtisodiy fanlardagi «ijtimoiylashuv» jarayoni tom ma'noda iqtisodiy geografiyaga ham xos. Binobarin, aholi geografiyasi, aholi manzilgohlari geografiyasining rivojlanishi bilan iqtisodiy geografiyaning sotsial qanoti shakllana boshladi.

Iqtisodiy geografiyaning rivojlanishi va uning muhim qismi bo'lgan sotsial geografiyaga (bu yerda u tor ma'noda) e'tiborning kuchayishi ayrim olimlar tomonidan xatto Baranskiy–Kolosovskiy ilmiy maktabining asosiy ko'rsatmalaridan qaytish sifatida ham tushuniladi. Biroq, iqtisodiy geografiyaning ijtimoiylashuvini uning tarmoqlarini bir tomonlama rivojlanishda deb emas, balki o'zaro uyg'unlikda, bir-birini to'ldirishda, boyitishda deb tushunmoq maqsadga muvofiqdir.

XX asrning 30-yillaridayoq N.N.Baranskiy «sotsial geografiya»ni yaratish masalasini ko'ndalang qo'ygan edi va keyinroq, uni muhim bo'limlarining asosiy masalalarini (aholi geografiyasi, xo'jalik geografiyasi, shaharlar geografiyasi va b.) o'rgandi. O'sha davridayoq N.N.Baranskiy ta'kidlagan ediki, iqtisodchi geograf nafaqat aholining tarkibi, joylashuvi, aholi manzilgohlarining tavsifini, balki uning fikr-o'ylari, urf -odatlarini va madaniyatini ham bilishi kerak.

Ijtimoiy geografiya, geografiya fanlari tizimidagi yangi shakllanib kelayotgan yo'nalishlardan biridir. Uning tadqiqot obyekti va predmeti to'la shakllanmagan va bu borada olimlar o'rtasida hozirgacha baxs - munozaralar mavjud.

Turli davrlarda bevosita aholi , ya'ni uning yashash, mehnat qilish, dam olish, sog'lig'ini saqlash va boshqa ijtimoiy, madaniy — ma'naviy hayot faoliyatlari bilan bog'liq masalalar xorijda va shuningdek, sobiq Sovet iqtisodiy geografiyasi doirasida ham o'rganib kelingan. Shuning uchun ham Y.G.Saushkin ijtimoiy geografiyani iqtisodiy geografiyadan ajratish, iqtisodiy va sotsial geografiyani rivojlanishiga zid ekanligini, real borliqni anglashga to'la javob bermasligini, ya'ni insonni ijtimoiy hayoti murakkabliklari bilan iqtisodiy geografiyadan «sug'urib» tashlab bo'lmasligini ham uqtiradi.

Hozirgi kunda ijtimoiy geografiyaning tor va keng ma'nodagi talqini mavjud: Jumladan, professor A.S.Soliyevning ta'kidlashicha, tor ma'nodagi ijtimoiy geografiya (ya'ni, sotsial geografiya) — bu bevosita inson hayoti bilan borliq masalalarning hududiy jihatlarini, uning o'zi yashab turgan muhiti bilan munosabatini o'rganuvchi fandir. Keng ma'nodagi ijtimoiy geografiya esa o'z ichiga tor ma'nodagi sotsial geografiya va insonning ijtimoiy hayot tarzi, madaniy, ma'naviy, ruhiy rivojlanishi masalalarining hududiy qirralarini ham qamrab oladi.

Ijtimoiy geografiyaning rivojlanishidagi ilk o'zgarishlar xorijda (Yevropa) ko'zga tashlanadi. Xususan, «sotsial geografiya» tushunchasi XIX asrning oxirlaridayoq fransuz maktabi vakili, iqtisodchi va sotsiolog Le —Ple tomonidan foydalanilganligi manbalardan ma'lum. Yana bir tadqiqotchi G.S.Dunbarning ta'kidlashicha, ushbu tushuncha ilk bor P.de Ruzening 1884 yilda chop etilgan sotsial geografiya bo'yicha izlanishlarida qo'llanilgan.

Le —Ple ilmiy maktabining taniqli namoyondasi E.Demolen esa sotsial geografiyani «sotsiogeografiya» tarzida talqin qiladi va uning mohiyati mahalliy shart— sharoitlar (shu jumladan tabiiy sharoitlar)ni ijtimoiy rivojlanishga, «ijtimoiy guruh»larning vujudga kelishiga ta'siri sifatida tushuntiradi,

Taxminan shu davrlarda, ya'ni 1895-yili sotsial geografiya tushunchasi E.Reklyu tomonidan uning salmoqli asari bo'lgan «Umumiy geografiya» da qo'llanildi. Bunda u sotsial geografiyani tabiiy shart—sharoitlarning kishilarni mehnat va turmush tarziga hududiy jihatdan o'zgaruvchan ta'sir etishi ma'nosida

tushungan. Ammo, shunga qaramay «sotsiografiya» maktabining vakillari ham, E.Reklyu ham sotsial geografiya tushunchasining mohiyatini aniq ochib berolmadilar va geografiya fanida yangi fan yo'nalishini yaratdilar, deb ham bo'lmaydi.

XX asrning boshlariga kelib Niderlandiyada geografiya va sotsiologiyaning uyg'unlashuvidan vujudga kelgan «yangi fan» — sotsial geografiya paydo bo'ldi. Uning predmeti *jamiyatdagi guruhlar va o'zaro aloqadorliklarning regional taqsimlanishini* o'rganish deb tushuniladi. Mazkur fan tarmog'ining aynan Niderlandiyada paydo bo'lishi ham bejiz emas. Chunki, uning amaliy vazifalari, aholisi zich va yer resurslari taqchil bo'lgan Niderlandiyada mintaqaviy rejalashtirish masalalarini hal etishda o'ta dolzarb ahamiyat kasb etdi. 50 - 60 yillarga kelib esa sotsiografiya qishloq joylaridagi hududiy ijtimoiy tafovutlarni o'rganuvchi fan sifatida Amsterdam universitetida rivojlandi. Xuddi shu o'rinda biz sotsial geografiyani obyektiv va shiddatli rivojlanishining nafaqat Niderlandiya, balki xohlagan kapitalistik mamlakat uchun xos bo'lgan manbalarini aniqlashimiz mumkin. Bunday manbalar, sabablar ushbu davlatlardagi mintaqaviy tafovutlarning keskinlashuvi, shaharlar rivojlanishining tangligi kabi o'ta dolzarb muammolar bilan bog'liq.

Ba'zi bir g'arb olimlari ijtimoiy geografiyada tadqiqotlarning xulq - atvor (поведенческий) hamda «farovonlik» («благосостояния») mavqeyidagi yondoshuvlarini ajratib ko'rsatishadi. Birinchi yondoshuv — bu xo'jalikni makondagi tabaqalanishini subyektiv ravishda, ya'ni odamlarning oqilona yo'naltirilgan xatti-xarakatlari orqali asoslash, tashkil etish bilan bog'liq. Ikkinchi, ya'ni D.Bartels asoslab bergan «farovonlik» yondoshuvi nuqtai - nazaridan bajariladigan sotsial geografik tadqiqotlarning vazifalari jamiyatning diskriminatsiya qilingan guruh va hududlarini aniqlash, tadqiq etishdan iborat. Ularga kambag'allik, ochlik, xokimiyat, insonga munosib hayot sharoitlaridan cheqinishni tadqiq etish va ularni bartaraf etishning chora — tadbirlarini ishlab chiqish kabilar kiradi. Ammo, ta'kidlash joizki, ayrim sobiq Ittifoq hamda g'arb

olimlari yuqorida zikr etilgan yondoshuvlarning izchil ilmiy natijalar berishiga shubha bilan qaraydilar.

Hozirgi ijtimoiy geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishiga Sobiq Ittifoq geograf olim va tadqiqotchilari ham munosib hissa qo'shganlar. Bu davrda ijtimoiy geografiyaning rivojlanishida shartli uch bosqichni ajratib ko'rsatish mumkin:

Birinchi bosqich — XX asrning 50-yillarigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bu davrga xos xususiyatlardan biri ijtimoiy hodisa va jarayonlarning ayrimlari iqtisodiy va etnogeografik tadqiqotlar doirasida o'rganildi. Shularga karamay aholining turmush sharoitlari, madaniy, maishiy xususiyatlarini o'rganishning zarurligi sobiq sovet geografiya fanining dastlabki yillaridayoq ta'kidlangan edi.

Ijtimoiy geografiya aholi geografiyasi asosida shakllandi. Barcha aholi yoki muayyan bir ijtimoiy guruhning sotsial rivojlanishidagi hududiy tafovutlarni tadqiq etish faqatgina ijtimoiy geografiyaning predmeti bo'lmay, balki mintaqaviy sotsiologiyaga ham xosdir. Ammo, sotsiologik tadqiqotlarning hududiy qamrovini yetarli darajada deb bo'lmaydi.

Ikkinchi bosqich —bu qisqa davr, ya'ni XX asrning 50 – 70-yillarini o'z ichiga oladi. Bu davrda aholi geografiyasi tez rivojlandi va shu bilan birga, geografik tadqiqotlarda sotsiologiya kategoriyalari va tushunchalari keng qo'llanila boshlandi.

Uchinchi bosqich – keyingi yillarni o'z ichiga oladi va ijtimoiy geografiya, aynan, shu davrda rasman tasdiqlandi. Ushbu bosqichda bevosita ijtimoiy geografiyaga xos ishlarning ko'lamini yetarli deb bo'lmasada, avvalgilariga nisbatan e'tiborga molik ishlar bajariddi.

Bu davrda bajarilgan ijtimoiy geografik tadqiqotlar sohaviy hamda mintaqaviy

2-rasm. Sotsial geografiya o'rganish obyektlarining simvollarini

jihatlari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari (nomoddiy sohalar) geografiyasi (2-rasm) bo'yicha salmoqli ishlar e'lon qilindi. Ular orasida quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- ✚ «Социальная география Калининградской области». -Калининград, 1982.;
- ✚ Габиани А.А., Гачечиладзе Р.Г. «Некоторые вопросы географии преступности». -Тбилиси, 1982;
- ✚ Абрамов М.А. «География сервиса». – М., 1985;
- ✚ Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А. «География сферы обслуживания». -Калининград, 1988;
- ✚ Меркушева Л.А. «География сферы обслуживания». Красноярск, 1989;
- ✚ Алексеев А.И. «География сельской местности». – М., 1989. va boshqalar.

Ijtimoiy geografiyaning vujudga kelishida «Вопросы географии» ilmiy to'plamining 5- hamda 115 - sonlari va ayniqsa «Социальная география СССР». L., 1984; «Проблемы социальной географии СССР и зарубежных стран». -L., 1985., kabi ilmiy ishlar to'plamlarining ahamiyati katta.

Yuqorida nomlari qayd etilgan ilmiy manbalardan ma'lum bo'ladiki, ijtimoiy geografiyaning predmeti, mohiyati va vazifalari turli davrlarda va mualliflar tomonidan turlicha talqin qilib kelindi va bu borada to hozirga qadar baxs-munozarali holatlar mavjud.

Ijtimoiy — geografik tadqiqotlarning obyekti va mohiyati. xususidagi ilk konkret natijalarni R.M.Kaboning ishlarida uchratamiz. Jumladan, uning fikricha «ijtimoiy-madaniy» geografiya mehnat faoliyati bilan bog'langan aholi joylashuvi tiplari, uning turmush tarzi va ijtimoiy—madaniy xususiyat-larining hududiy tafovutlarini va, shuningdek, har bir ijtimoiy — hududiy odamlar guruhini o'zida mujassam etgan barcha elementlarning murakkab uyg'unligini ko'rib chiqadi.

Ijtimoiy geografiyani sotsial sohalarni hududiy jihatdan o'rganuvchi fanlar pog'onalashuvida tutgan o'rni to'rt yo'nalishga ajratiladi:

Birinchi yo'nalishga mansub mualliflar *sotsial (ijtimoiy) geografiya mustaqil mavjud emasligini* yoqlaydilar. Ular jumlasiga E.B.Alayev, S.A.Kovalev, N.Y.Kovalskaya, G.M.Lappo, S.B.Lavrov, G.V.Sadasyuk, Y.G.Saushkin, A.A.Tkachenkolarni kiritish mumkin. Ushbu olimlar yaratgan bir qator manbalarda sotsial va iqtisodiy jihatlar bo'linmasligi hamda qat'iy bo'lishga urinishlar natijasiz bo'lishi ta'kidlanadi. Nosotsial iqtisodiy hodisalar va nosotsial iqtisodiy rayonlashtirish yo'q, shu bilan bir vaqtda ular «sotsial geografiya»ni shakllanishini inkor etmaydi, deyiladi.

Ikkinchi yo'nalishga mansub qarashlarga ko'ra, sotsial geografiya *mustaqil bo'lib, geografiyaning quyi iyerarxik pog'onasida*, aholi geografiyasi tarkibiga kiradi. Jumladan, A.A.Dolinin sotsial geografiyani aholi geografiyasining o'ziga xos bo'g'ini sifatida qaraydi. Uning fikricha, sotsial geografiya odamlarning hududiy birikmalarini ijtimoiy rivojlanish darajalarini aniqlashda mujassamlashgan.

A.A.Anoxin va A.I.Kostyayevlar esa sotsial geografiya avval boshdanoq turli taksonomik toifadagi rayonlarning ijtimoiy hayotini hududiy tashkil etilishini o'rganuvchi fan sifatida shakllandi, deb hisoblaydilar. Sotsial geografiyani aholi geografiyasi doirasidan ancha keng ma'noda tushunishlariga qaramay, yuqoridagi mualliflar, baribir aholi geografiyasi asoslaridan kelib chiqadilar.

Uchinchi yo'nalishga mansub qarashlarga ko'ra, sotsial geografiya — bu mustaqil fan bo'lib, iqtisodiy geografiya bilan bir darajada turgani holda, ijtimoiy geografiyaning (keng ma'noda) oxirgi asosiy tarmog'i hisoblanadi. Bunday nuqtai nazarni V.M.Goxman va S.Y.Nimmiklar yoqlab chiqishgan va ular bir hil shunday xulosaga kelishgan. Shuningdek, ular rivojlanganlik darajasiga ko'ra sotsial geografiyani iqtisodiy geografiyadan orqada qolyapti, chunki sotsial geografiya ancha keyin shakllana boshladi degan, fikrdalar. Ba'zi bir mualliflar, masalan

S.Y.Nimmik sotsial geografiyani iqtisodiy geografiyaga qaramligini va shuningdek, sotsial va madaniy geografiyani bo'linmasligini ham ko'rsatib o'tadi.

Ta'kidlash lozimki, keyingi yillarda ijtimoiy geografiya iqtisodiy geografiya va «noiqtisodiy», ya'ni sotsial geografiyaga bo'linadi, degan fikrdagi mualliflar soni ortib bormoqda. Bunday ilmiy qarash uchinchi va to'rtinchi yo'nalishlar orasida oraliq, bo'g'inni hosil qiladi.

To'rtinchi yo'nalishga mansub nuqtai nazarga ko'ra, sotsial geografiyani *barcha ijtimoiy munosabatlarni qamrab olgan fan* sifatida tushunish mumkin. Bu yerda «sotsial» va «ijtimoiy» tushunchalari o'zaro mos va ular o'zaro sinonimlardir. Demak, bularga ko'ra sotsial geografiya (ijtimoiy geografiya) boshqa ijtimoiy — geografik tarmoqlar (aholi geografiyasi, siyosiy geografiya, harbiy geografiya, tarixiy geografiya va shu kabilar)dan tashqari iqtisodiy geografiyani ham qamrab oladi. N.N.Baranskiy ham ijtimoiy geografiyani shunday keng ma'noda tushungan va bunday tushunish mahalliy olimlarga (A.Soliyev, O.Ata-Mirzayev va boshqalar) ham xos.

Sotsial geografiyani tutgan o'rni xususidagi birinchi yo'nalishga mansub qarashlar uni rivojlanishiga sharoit yaratmaydi. Ikkinchi yo'nalishga mansub qarashlar esa aholi geografiyasining ahamiyatini oshirib yuboradi. Ko'pchilik tadqiqotchilar aholi geografiyasini geografiyaning sotsial qanoti, yadrosi degan fikrdalar (S.B.Lavrov, G.V.Sdasyuk) yoki aholi geografiyasi ijtimoiy geografiyada alohida rol o'ynaydi (S.Y.Nimmik).

Sotsial geografiyani tutgan o'rni xususidagi uchinchi yo'nalishdagi qarashlarning vujudga kelishi to'la qonuniydir. Bunga ko'ra, sotsial geografiya geografiya fanlari tarkibida o'rta darajadagi fan hisoblanadi. To'rtinchi yo'nalishdagi qarashlar barchaga tushunarli va mantiqiydir. Unga ko'ra sotsial geografiya (keng ma'noda) barcha ijtimoiy — geografik fanlarni qamrab olgan fan bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda ko'pchilik mualliflar tomonidan «sotsial geografiya» terminini bir vaqtning o'zida tor va keng ma'noda tushunishning zarurati tug'ildi.

Jamiyat tomonidan yaratilgan va o'zining infrastruktura (ijtimoiy, ishlab chiqarish) sharoitlariga ega bo'lgan holda muayyan ijtimoiy vazifani bajarish yuklatilgan xo'jalik tarmoq yoki sohalari hamda obyektlari mavjudki, ularning infrastruktura tizimlarini shakllanishi va rivojlanishining hududiy masalalarini tadqiq etish, bizningcha, tor ma'nodagi ijtimoiy (ya'ni, sotsial) geografiyaning tadqiqot doirasiga kiradi. Keng ma'nodagi ijtimoiy geografiya yuqoridagi sotsial geografiyani hamda jamiyatning ijtimoiy tuzilmalarini, guruhlarini, kishilarning ijtimoiy, madaniy — ma'naviy hayot tarzini rivojlanishining hududiy masalalarini qamrab oladi.

Falsafiy mohiyatiga ko'ra, agarda inson va uning turmush sharoitlari, mehnat qilishi, bilim va dam olishi, sog'lig'ini tiklashi, fikr-o'ylari, urf-odatlarini bilan bog'liq yoki bir so'z bilan aytganda keng ma'nodagi ijtimoiy voqea-hodisalar makon va zamonda mavjud ekan, o'z navbatida, ularni vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishining hududiy qonuniyatlarini o'rganish zaruriyatining tug'ilishi tabiiy va ushbu masala, fanlar mantiqiga ko'ra, avvalo geografiya fanining tadqiqot obyekti doirasiga kiradi, aniqrog'i u bilan ijtimoiy geografiyaning shug'ullanishi maqsadga muvofiqdir.

Professor A.S.Soliyev

Sotsial yoki tor ma'nodagi ijtimoiy geografiyaning O'zbekistonda shakllanishi va rivojlanishiga mahalliy olimlar, A.S.Soliyev va M.I.Nazarovlar o'z hissalarini qo'shdilar. Jumladan, **Abdusami Soliyevich Soliyev** o'tgan asrning so'nggi o'n yilligida e'lon qilingan qator risola va o'quv qo'llanmalarida an'anaviy iqtisodiy geografiyaning rivojlanish yo'nalishlarini ochib bergan va shu o'rinda mazkur fanning sotsiallasuvi (ijtimoiylashuvi)ga alohida urg'u bergan.

A.S.Soliyev fikricha, keng ma'nodagi ijtimoiy geografiya (iqtisodiy va sotsial

geografiya) eng avvalo, uch blok yoki tarkibiy qismdan iborat. *Birinchi blokka* u iqtisodiy geografiya, ya'ni ishlab chiqarish geografiyasini, *ikkinchi blokka* aholi bilan bog'liq sotsial-iqtisodiy geografik fanlarni va, *uchinchi blokka* esa, tor ma'nodagi ijtimoiy geografiya yoki, aniqrog'i, sotsial geografiyani kiritadi. Shuningdek, A.S.Soliyev ayrim hollarda «sotsial» tushunchasi to'la «ijtimoiy» tushunchasiga mos kelmasligi ta'kidlab, birinchi atamaning ham ba'zan ishlatilishini maqsadga muvofiq, deb biladi.

A.S.Soliyev rahbarligida M.Nazarov tomonidan aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish muammolari bo'yicha yoqlangan dissertatsiya (1996) an'anaviy iqtisodiy geografiyadan sotsil geografiya tomon muhim bir qadam bo'ldi. Buning davomi sifatida keyinchalik, fan va ilmiy tadqiqotlar geografiyasi (X.Nazarova, 1997), tibbiyot geografiyasi (N.Komilova, 1999), jinoyatchilik geografiyasi (A.Qayumov 2004) bo'yicha dissertatsiyalari yoqlandi.

Shunday qilib, ijtimoiy geografiya (keng ma'noda) — bu geografiya fanlari va ijtimoiy fanlar o'rtasidagi integratsiya jarayonlarida vujudga kelayotgan geografiya fanlari tizimidan iborat. Hozirgi davrda ushbu tizimda fanlarning uyg'unlashuvi (sintezi) ro'y bermoqda va ijtimoiy geografiyaning umumiy nazariyasi tez shakllanmoqda. Demak, ijtimoiy geografiya shakllanish bosqichini boshidan kechirmoqda va shuning uchun ham uning mustaqilligi va bir butunligi istiqbolidan dalolat beradi.

Ijtimoiy geografiyaning mustaqilligi birinchi navbatda, mazkur fan nazariyasini vujudga keltirilishi bilan va ikkinchidan, uning atrofida integratsiyalashgan turli fanlarning shakllanishi bilan ta'minlanadi.

Sobiq Ittifoq davridan boshlab ijtimoiy geografiya uch asosiy yo'nalishlarda rivojlanmoqda. *Birinchisi*, bu ushbu fanning hozirga qadar shakllangan bo'limlarining (aholi geografiyasi, geodemografiya, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi va ijtimoiy infrastruktura) rivojlanishini davom etishi.

Ikkinchi yo'nalish yangi shakllanayotgan bo'limlarni o'z ichiga oladi. Bularga tez rivojlanayotgan rekreatsiya geografiyasini, turmush tarzi geografiyasi, madaniyat geografiyasi va boshqalar mansub.

Uchinchi, sekinlik bilan bo'lsada, ijtimoiy geografiyaning umumiy nazariyasini paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Ijtimoiy geografiyaning muhim vazifalariga quyidagilar kiradi:

- 1) ijtimoiy geografiya «tarmoq»larini rivojlantirish, ya'ni aholi geografiyasi va joylashuvi, xizmat ko'rsatish sohalari, iste'mol, rekreatsiya va boshqalar;
- 2) yirik masshtabli sotsial — geografik tadqiqotlarni olib borish;
- 3) ijtimoiy geografiyaning xorijiy mamlakatlarda rivojlanishini o'rganish;
- 4) ijtimoiy geografiyaning barcha yo'nalishlariga tegishli bo'lgan o'ziga xos vazifasi, ya'ni ilmiy tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga tadbiquini kuchaytirish.

Hozirgi davrda ijtimoiy geografiya shakllanish jarayonlarini boshidan kechirmoqda. Shu sababdan, aynan shu davrga xos bo'lgan eng dolzarb muammolar jumlasiga quyidagilar kiritiladi:

- a) ijtimoiy — geografik rayonlashtirish (prinsiplari, mezonlari, ko'rsatkichlar tizimi, tadqiqot usullari, iqtisodiy va boshqa turdagi rayonlashtirish turlari bilan nisbati);
- b) aholining turmush tarzi va darajalaridagi, ijtimoiy tuzilmalar va ularning tadrijidagi, ijtimoiy sohalarni hududiy tashkil etishdagi rayonlararo tafovutlar);
- c) umumlashtiruvchi va maxsus ijtimoiy — geografik tipologiyalar (geodemografik vaziyat, shaharlar va aholi joylashuvi tizimlari, qishloq joylar va boshqalar);
- d) tibbiy – geografik tadqiqotlar va ularning dolzarbligini yetarlicha baholanmaslik va h.k.

Hozirgi vaqtda sotsial geografiya bilan birgalikda, madaniy geografiya ham uning bir qismi sifatida e'tirof etilmoqda hamda birgalikda ishlatilmoqda.

Madaniy geografiya (madaniyat geografiyasi) kishilarning hayot tarzi, kashfiyotlari, hudud va ilohiy kuchlarga munosabatlarini o'rganish sifatida tushuniladi.

Madaniyat faqatgina san'atkorona faoliyatga xos tushuncha emas, garchi musiqiy va badiiy faoliyatni ta'riflash uchun "madaniyat" termini qo'llanilsa-da, ushbu tushuncha biror biri ijtimoiy guruh, sinf yoki xalqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan yutuqlarini ifoda etadi. Xususan, nutq (til) madaniyati, din madaniyati (masalan, Islom madaniyati), xulq-atvor madaniyati, shular qatorida musiqa madaniyati va hokazo. Qolaversa, madaniyat kishilarning naslini (kelib chiqishi)ni ham anglatmaydi. Nasl, aynan, bir avlodning ma'lum bir belgilari orqali farqlanadigan a'zolarini tasniflashga oid biologik tushunchadir. Jumladan, agar bir xil madaniyatga ega bo'lgan yangi tug'ilgan chaqaloqlar turlicha guruhlarda yashasa, turlicha o'ziga xos madaniyat bilan o'sadi. Shu jihatidan, kishilarning ijtimoiy hayotini madaniy farqlar nuqtai nazaridan o'rganib, hududiy xususiyatlarini aniqlash ahamiyatli hisobladi.

Madaniy geografiya madaniyatning moddiy (kiyim-kechak, arxitektura va b.) va nomoddiy (tili, dini va e'tiqodi, xulq-atvori va h.k.) komponentlarining hududiy xususiyatlarini o'rganish nuqtai nazaridan ijtimoiy fan sifatida, sotsial geografiya bilan umumiy yaxlitlikni tashkil qilmoqda

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Ijtimoiy geografiyaning predmeti nima?
2. Ijtimoiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni aniqlang.
3. Ijtimoiy geografiya fanining rivojlanish bosqichlarini tushuntiring.
4. Ijtimoiy geografiyaning asosiy vazifalarini tushuntiring.
5. O'zbekistonda ijtimoiy geografiya fanini rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlar tadqiqotlarini tushuntiring.
6. Madaniy geografiyaning ijtimoiy ahamiyati qanday?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

 Tadqiqot obyekti – ma'lum bir maqsad asosida o'rganish olib boriladigan hudud, jarayon yoki hodisa. U serqirra bo'lib, ma'lum ma'noda o'rganilishi keng bo'lishi mumkin. M., aholi – demografiya, geografiya, sotsiologiya, iqtisod, tibbiyot, huquqshunoslik sohalari uchun o'rganish obyekti hisoblanadi. Lekin ularning har biri bu obyekt – o'z xususiyatlariga ega ma'lum bir tizimga o'z nuqati nazaridan va “o'z burchagi”dan yondashadi va h.k.

 Tadqiqot predmeti – tadqiqot obyektining ma'lum soha nuqtai nazaridan o'rganilishi lozim bo'lgan jihati, asosiy e'tibor qaratilgan tomoni. M., shaharlar geografiyasining o'rganish obyekti ma'lum hududdagi shaharlar va ular hosil qilgan shaharlar to'ri bo'lsa, uning predmeti shaharlarning shakllanishi, rivojlanish xususiyatlari va xilma-xilligining geografik jihatlarini hisoblanadi.

 Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya - turli mamlakat va rayonlarda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish va joylanish xususiyatlarini hamda inson hayot-faoliyati va yashash tarzining hududiy jihatlarini o'rganadi

 Sotsial geografiya – geografiya fanlari tizimidagi aholi va u bilan aloqador barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarning hududiy qonuniyatlarini tadqiq etuvchi mustaqil fan.

 Madaniy geografiya – Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir qismi bo'lib, madaniy farqlarning hududiy jihatlarini o'rganuvchi yo'nalish hisoblanadi. Shuningdek, u, eng avvalo, kishilarning hayot tarzi, kashfiyotlari, hudud va ilohiy kuchlarga munosabatlarini o'rganish sifatida tushuniladi.

 Sotsial va madaniy geografiya – aholi bilan bog'liq ijtimoiy jarayon va madaniyatlarning hududiy xususiyatlari hamda unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganuvchi soha.

 Madaniyat (arabcha, “ma” – joy, “din” – e'tiqod: din shahri, e'tiqod markazi, “iy” – ...ga xos) – kishining jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilimi, e'tiqodi, san'ati, axloq-odobi, qonun-qoidalar va boshqa bir qator qobiliyatlari hamda odatlarining yig'indisini ifodalovchi kategoriya (tushuncha).

2 – MAVZU

AHOLI VA UNING IJTIMOIIY TUZILISHI

Maqsad: Talabalarga aholi va uning mintaqaviy xususiyatlari hamda ijtimoiy geografik tadqiqotlarda aholini o'rganishning ahamiyati haqida tushuncha berish.

Tayanch so'z va iboralar: *Aholi geografiyasi, aholi sonining tadrijiy o'zgarishlari, joylashuvi va uning shakllari, aholining takror barpo bo'lishi, aholining etnik tarkibi, yosh-jins va ijtimoiy tarkibi, mehnat resurslari; aholi migratsiyasi, irqalar va dinlar geografiyasi, demografiya, etnografiya, antropologiya, sotsiologiya, rekreatsiya geografiyasi, urbanizatsiya, immigratsiya, emmigratsiya, migratsiya saldosi, aqliy talofat, tashqi migratsiya, ichki migratsiya.*

REJA:

1. Aholi - ijtimoiy geografik tadqiqotlarning asosi ekanligi. Aholining ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchilik roli.
2. Aholining geodemografik holati.
3. Aholi soni va uning o'sishi, joylashuvi.
4. Shahar va qishloq aholisi. Urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi.
5. Aholi zichligi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari.
6. Aholi migratsiyasi va uning ijtimoiy oqibatlari
7. Aholini ijtimoiy tahlil qilishning ahamiyati.

Aholi ko'pchilik fanlar uchun umumiy tadqiqot obyektidir. Bunda har bir fan o'zining o'rganish predmetiga ega. Jumladan, demografiya aholining takror barpo bo'lishi masalalari bilan shug'ullansa, sotsiologiya fani jamiyatdagi turli kishilar guruhlari o'rtasida paydo bo'ladigan munosabatlar, jarayonlar qonuniyatlarni o'rganadi.

Aholi geografiyasi iqtisodiy va sotsial geografiyaning tarkibiy qismi bo'lib, aholi sonining tadrijiy uzgarishlari, joylashuvi, tarkibi va aholi manzilgohlarini o'rganadi,

Iqtisodiy geografiyaning zamonaviy iqtisodiy va sotsial (ijtimoiy) geografiyaga aylanishida aholi geografiyasi katta rol o'ynadi. Shu bilan birga, ko'pchilik olimlar aholi geografiyasini butunlay mustaqil fan sifatida iqtisodiy geografiya bilan yonma-yon qo'yadilar. Bunda, ular ushbu fanlarning tadqiqot predmetlarini bir-biridan aniq farqlanishini sabab qilib ko'rsatadilar. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bevosita aholi (jamiyat) va uni ijtimoiy rivojlanishining hududiy muammolarini o'rganuvchi ijtimoiy geografiyaning vujudga kelishida aholi geografiyasi nazariy metodologik asos vazifasini o'taydi.

Iqtisodiy va aholi geografiyasining o'zaro birlashuvidan iqtisodiy va sotsial geografiya vujudga keldi. Ushbu jarayonda aholining qanchalik muhim ahamiyatga ega bo'lishini N.N.Baranskiy quyidagicha ifodalagan edi: «Iqtisodiy geograf shuni unutmasligi kerakki, aholi nafaqat ishlab chiqaruvchi, balki, iste'molchi hamdir va shunday qilib iqtisodiyot boshdan oyoq aholi bilan bog'langan».

Ijtimoiy xususiyatlariga ko'ra aholi:

- ishlab chiqarishning subyekti;
- moddiy va ma'anaviy boyliklarning iste'molchisi;
- takror barpo bo'luvchi;
- tabiat va xo'jalik o'rtasidagi aloqa va o'zaro ta'sirning bosh bo'g'ini, kabi sifatlarga ega.

Aholi geografiyasining rivojlanishi iqtisodiy geografiya bilan chambarchas bog'liq bo'lib, XX asrning 40-yillariga to'g'ri keladi. Bunda avvalo N.N.Baranskiy va R.M.Kabolarning xizmatlarini ta'kidlash kerak.

Hozirgi davrda aholi geografiyasida tadqiqotlarning ikki yo'nalishi aniq shakllangan. Bularga, birinchidan, aholini o'zini o'rganish va ikkinchidan, aholi manzilgohlarini tadqiq qilish kiritiladi. Bu ikki yo'nalish bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar dunyo miqyosida va uning ayrim mintaqalari, alohida davlatlar doirasida ham shuningdek, shahar aglomeratsiyalari, shaharlar, alohida olingan aholi manzilgohlaridan tortib siyosiy — ma'muriy va iqtisodiy birliklar miqyosida ham amalga oshiriladi.

Aholi geografiyasi iqtisodiy va sotsial geografiya va boshqa turdosh fanlarning tadqiqot usullaridan keng foydalanadi. U mohiyatan aholishunoslik va demografiya bilan juda yaqin turadi.

Hozirgi davrda aholi geografiyasi tarkibida quyidagi asosiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- ✦ aholi sonining tadrijiy o'zgarishlari,
- ✦ joylashuvi va uning shakllari;
- ✦ aholining takror barpo bo'lishi;
- ✦ aholining etnik, jins-yosh va ijtimoiy tarkibi;
- ✦ mehnat resurslari;
- ✦ aholi migratsiyasi;
- ✦ irqalar va dinlar geografiyasi.

Aholi bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqaruvchi, hamda moddiy va

3-rasm. Aholining ijtimoiy tarkibi

ma'naviy ne'matlarning iste'molchisidir (3-rasm). Shu bilan birga, aholi barcha ijtimoiy jarayonlarning boshqaruvchisi ekanligini ham unutmaslik lozim. Aholining bunday jihatlari o'z navbatida, uni nafaqat takror barpo bo'lishi, balki iqtisodiy jihatdan ham avvalroq

tadqiq etilishiga asos bo'ladi. Umuman olganda, aholi geografiyasi iqtisodiy va sotsial geografiyaning yaxshi o'zlashtirilgan tarmoqlaridan biridir.

Hozirgi davrda aholi geografiyasi oldida turgan vazifalarning nazariy, amaliy, ta'limiy jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) *umumnazariy vazifalariga*:jamiyat rivojlanishining umumiy qonunlari mohiyatini anglashga yordam beruvchi aholining joylashuvi va uning tabiat bilan o'zaro ta'siri, takror barpo bo'lishi qonuniyatlari va jarayonlarini o'rganish;

2) *amaliy vazifalariga*: ko'pgina amaliy vazifalarni bajarish: aholi sonini xisobga olish; mehnat balanslarini tuzish; aholi migratsiyasini o'rganish va uning kelajak o'zgarishlarini bashorat qilish;

3) *ta'limiy jihatlariga*: aholi geografiyasi bo'yicha bilimlarni ommalashtirish.

Sobiq Ittifoq davridan boshlab, geograf olimlarning ko'pchilik qismi aholi geografiyasini iqtisodiy va sotsial geografiyaning muhim tarmog'i deb hisoblaydilar. Shuningdek, uni mustaqil fan sifatida qarovchilar ham mavjud. Zamonaviy iqtisodiy va sotsial geografiya fanlari tizimida, aholi geografiyasi uning «iqtisodiy» hamda «sotsial» qanotlari orasidagi ko'prik vazifasini o'taydi. Demak, aholi geografiyasi xo'jaliklar va tabiiy resurslar geografiyasi bilan o'zaro chambarchas bog'liq. Shuningdek, u tabiiy geografiya, mamlakatshunoslik va kartografiya fanlari bilan ham boklangan.

Ijtimoiy fanlardan quyidagilar aholi geografiyasi bilan aloqador:

- *demografiya*: (yunoncha, demos — «xalq») aholini takror barpo bo'lishini o'rganadigan fan;
- *etnografiya*: (yunoncha, etnos — «qabila», «xalq») qabila, millat, etnoslarning kelib chiqishi hamda ularning madaniyati va hayot tarzini o'rganadigan fan;
- *antropologiya*: (yunoncha, antropos — «odam») inson jismi va uning kelib chiqishi, shuningdek, insoniyat irqalarini vujudga kelishi va tarqalishi haqidagi fan;
- *sotsiologiya*: (lotincha sotsialis — «umumjamiyat») jamiyatning rivojlanish qonunlari, aholi guruhlar o'rtasida hayot va mehnat faoliyati jarayonida vujudga keluvchi munosabatlar haqidagi fan;
- *ekologiya*: (yunoncha oykos — «uy», «yashash joyi») insonning atrof — muhit bilan o'zaro munosabatlarini o'rganadigan fan;
- *rekreatsiya geografiyasi*: (lotincha rekreatsio — «tiklash») aholining dam olishini barcha turlarini o'rganadigan fan va h.k.

Yuqoridagilardan tashqari, aholi geografiyasi bilan *tibbiyot geografiyasi*, *mehnat iqtisodiyoti*, *sotsial gigiyena*, *shaharsozlik va rayon planirovkasi* kabi fan tarmoqlari ham to'g'ridan – to'g'ri bog'langan.

Aholi geografiyasi ijtimoiy geografiyani shakllanishida poydevor bo'ldi. Chunki, ijtimoiy geografiyani inson yoki aholisiz tassavvur etib bo'lmaydi. Ijtimoiy geografiyaning diqqat markazida doimo aholi va uning ijtimoiy ehtiyojlari, munosabatlari yotadi.

Aholini geografik o'rganilishi. Qadim zamonlardan boshlab olimlar turli mamlakatlarning tabiati va xo'jaligini o'rganib, tasvirlash bilan birga ularning aholisini tavsiflashga ham katta e'tibor berganlar. Aholini o'rganish bo'yicha tabaqalanish, ya'ni demografiya hamda etnografiyaning vujudga kelishi XVIII asrning boshlariga kelib ro'y berdi. XIX asrning oxirlarida esa antropogeografiya (Germaniyada, F.Rattsel) shakllandi. Uning negizida geografik determinizm, ya'ni «inson va xalqlarning ruhi va jismiga» tabiiy muhitning hal qiluvchi ta'sir etish g'oyasi yotgan.

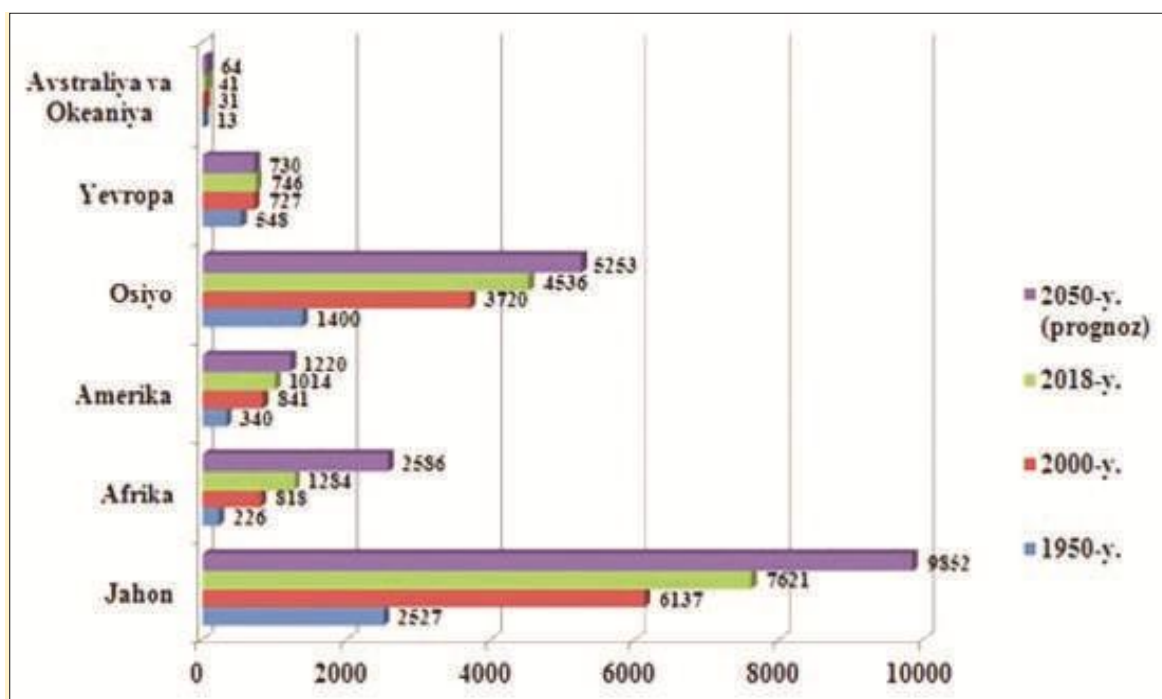
XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlariga kelib, Fransiyada inson geografiyasi shakllandi. Uning yirik nomoyondalari (Vidal de la-Blash, J.Bryun) asosiy e'tiborni tabiat va jamiyatning o'zaro ta'siri masalalariga qaratdilar. Mazkur yo'nalishning vakillari antropogeografiyadan farqli o'laroq, aholining geografik rivojlanishi xususiyatlarining sabablarni nafaqat tabiiy, balki, iqtisodiy, ijtimoiy, tarixiy va ruhiy omillar bilan ham tushuntiradilar.

Aholining geodemografik holati. Aholi soni va tarkibi, uning bajaradigan vazifalari bilan bog'liq holda baholanadi. Aholi avvalambor o'zidan ko'payadigan, o'zini takror barpo qiladigan-biosotsial organizmdir. Aholi shu bilan birga jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va iste'molchisidir. Ana shu nuqtai nazardan aholi soni tarkibi, o'sish sur'atlari, joylashishiga xos xususiyatlarni tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat tarixining katta davri davomida ya'ni neolit davridan milodning XIX asrigacha aholi soni va tarkibi an'anaviy deb ataluvchi tip ta'sirida takror

barpo etiladi. Unga juda yuqoridagi har 1000 kishiga nisbatan tug'ilganlar soni 40-45 promilleni tashkil etadi tug'ulish hamda yuqori darajadagi o'sish (30-35 %) 8% past darajadagi tabiiy o'sishga xos edi. Aholining takror barpo qilinishining ushbu tipi agar iqtisodiyot va unga xos ijtimoiy munosabatlar bilan bevosita aloqador edi.

Yer shari aholisi butun tarixi davomida sekinlik bilan o'sdi. Bunga, eng avvalo, insonning tabiatga qaramligi, ishlab chiqarish darajasining pastligi, urushlar, epidemiyalar va ocharchiliklar katta ta'sir ko'rsatdi.

4-rasm. Jahon mintaqalari aholi soni dinamikasi.

XIX asrga kelib, dunyo aholisi sonida o'sish tezlashdi va, ayniqsa, XX asr boshlarida dunyo aholisining yillik o'sishi o'rtacha 10 mln kishini tashkil qilgan bo'lsa, 50 —yillarda esa 80 mln kishiga yetdi. 1987-yilda yer shari aholisi soni 5 mlrd kishi, 2018-yilda esa 7.621 mlrd kishidan ortib ketdi (4-rasm). Birgina XX asrning o'zida dunyo aholisi 3,5 barobarga ko'paydi. Aholi soni ayniqsa, 60-70-yillarda tez ko'paydi. Uning bunday tez ko'payishi ilmiy adabiyotlarda «demografik portlash» deb ataladi. Ushbu jarayon ko'proq Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining rivojlanayotgan davlatlari uchun xosdir.

Bir necha ming yillar mobaynida o'lim juda katta va aholi o'sishining past bo'lishligi o'zining obyektiv sabablariga egadir. Dastavval, bu moddiy va sanitar

gigienik shart-sharoitlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligi qolaversa, vaqti-vaqti bilan takrorlanib turuvchi ocharchilik, o'lat, vabo va chechak epidemiyalari natijasida yuz minglab odamlarning qirilib ketishi. Yer sharida bunday ofatlar 200-400, 1600-1650-yillar ichida qayd etilgan bo'lib, o'sha davrlarda aholi soni umuman o'smadi, 1300-1400 yillar davomida qora o'lat epidemiyasining ta'sirida sayyora o'z aholisining 1/4 qismidan ajradi, uning soni keskin kamaydi. Urushlar XIX asrda 5,5 mln, XX asrda 90 mln kishining yostig'ini quritdi.

1-jadval

Yer shari aholisining o'sishi

Yilnoma	Davr	Davrning davom etishi	Davr boshida aholi soni (mln kishi)	O'rtacha yillik o'sishi
Miloddan 7000 yil avval	Neolit	5000	10	-
Miloddan 2000 yil avval	Antik davr	7000	50	0,03
(yangi era)	Yangi eraning boshlanishi	2000	230	0,1
1000-yil	O'rta asrlar	1000	305	0,02
1500-yil	O'rta asrning yakuniy davri	500	440	0,1
1650-yil	Yangi zamonning boshlanishi	150	550	0,3
1800-yil	Yangi zamon	150	952	0,5
1900-yil	Yangi zamon yakuniy davri	100	1656	0,8
1950-yil	Eng yangi zamon	50	2527	1,0
1980-yil	Yaqin o'tgan davr	30	4430	1,9
2018-yil	Hozirgi davr	28	7621	1,2

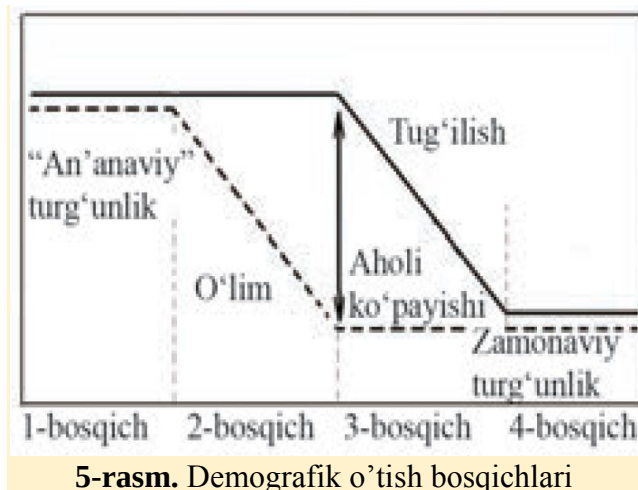
Manba: Qayumov A., Safarov I., Tillaboyeva M. Jahon iqtisodiy – ijtimoiy geografiyasi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. –T.: "O'zbekiston", 2014. -224 b. (2018-yil ma'lumotlari Sotsial va madaniy geografiya darsligi mualliflari tomonidan kiritilgan)

XX asrgacha bo'lgan davrda demografik jarayonlarda sezilarli miqdor va sifat o'zgarishlari bo'lib o'tmadi (1-jadval). Undan keyingi davrda aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlarida demografik o'tish jarayoni boshlandi. U oila bajaradigan

vazifalarning keskin o'zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yosh tarkibidagi siljishlar boshqa omillar bilan bog'langandir.

Demograf olimlar demografik o'tish jarayonini 4 ta ketma-ket keluvchi fazani o'z ichiga olishini ilmiy asoslab berganlar (5-rasm).

Birinchi faza – tug'ilish bilan o'lim juda yuqori bo'lib, orasidagi tafovut,

ya'ni aholi tabiiy ko'payishi minimal darajada saqlanadi. Bunday demografik vaziyat "an'anaviy turg'unlik" deb ataladi.

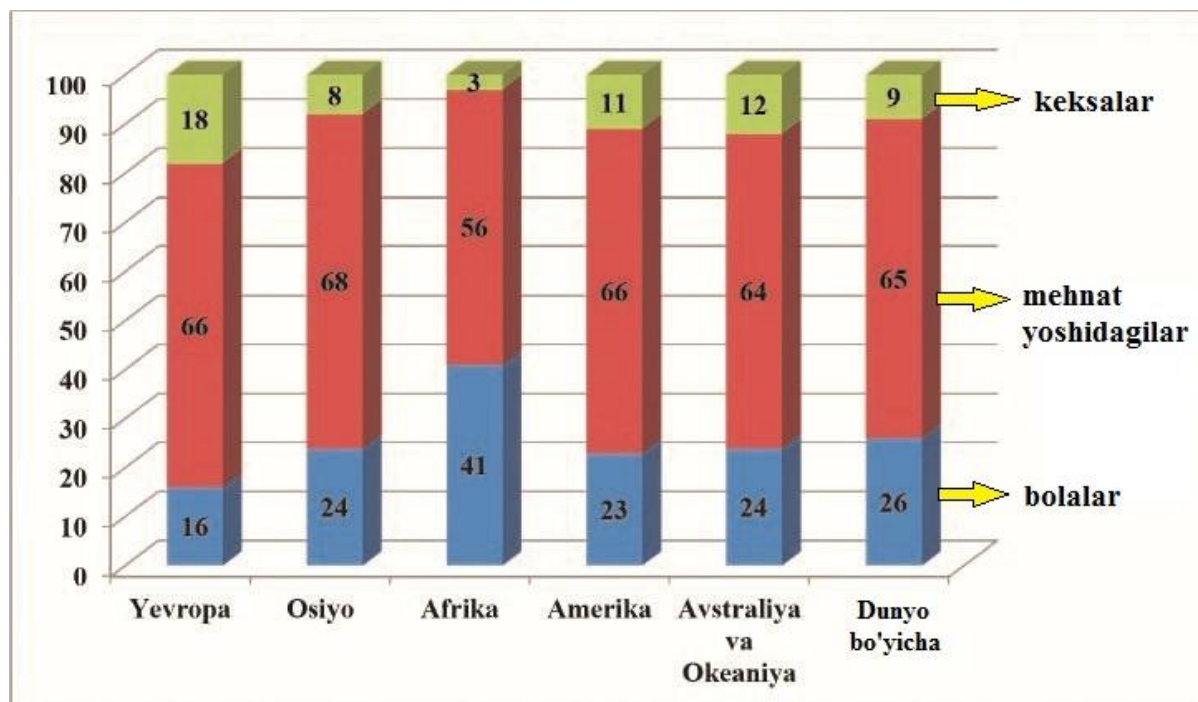
Ikkinchi faza – ijtimoiy-iqtisodiy va fan-texnika taraqqiyoti tufayli aholining turmush darajasi yuksalishi, yashash sharoiti yaxshilanishi va sog'liqni saqlash

tizimining rivojlanishi, odamlarning o'rtacha umr davomiyligi o'sishi, o'lim darajasining pasayishi va tug'ilishning barqarorligi hisobiga aholining tezda ko'payib, "demografik portlash" sodir bo'ladi.

Uchinchi faza – o'limning pasayish jarayoni o'z poyoniga yetib, turmush darajasining yuksalishi bilan tug'ilish darajasi kamaya boshlaydi.

To'rtinchi faza – tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari ancha past bo'lib, tabiiy ko'payish minimal darajada kuzatiladi va bu "zamonaviy turg'unlik" deyiladi.

Aholi tabiiy o'sish sur'atlari aholining *yosh-jins tarkibiga* ta'sir ko'rsatadi. Aholi yosh tarkibiga ko'ra bolalar (0–14 yosh), mehnat yoshidagilar (15–64 yosh) hamda keksalar (65 yosh va undan yuqori) guruhlariga ajratiladi. Yosh guruhlar orasidagi nisbat o'tgan tarixiy davrlar davomida o'zgarib kelgan. Uzoq davrlar davomida jahon aholisi yosh tarkibida keksalar salmog'i juda past bo'lib, XX asrga kelib yildan yilga ushbu guruh vakillari ulushi orta boshladi. Bunga, birinchi navbatda, tibbiy xizmatning rivojlanishi, aholi turmush darajasining o'sishi sabab bo'ldi. Hozirgi davrda jahon mintaqalari aholisining yosh tarkibi turlicha (6-rasm).

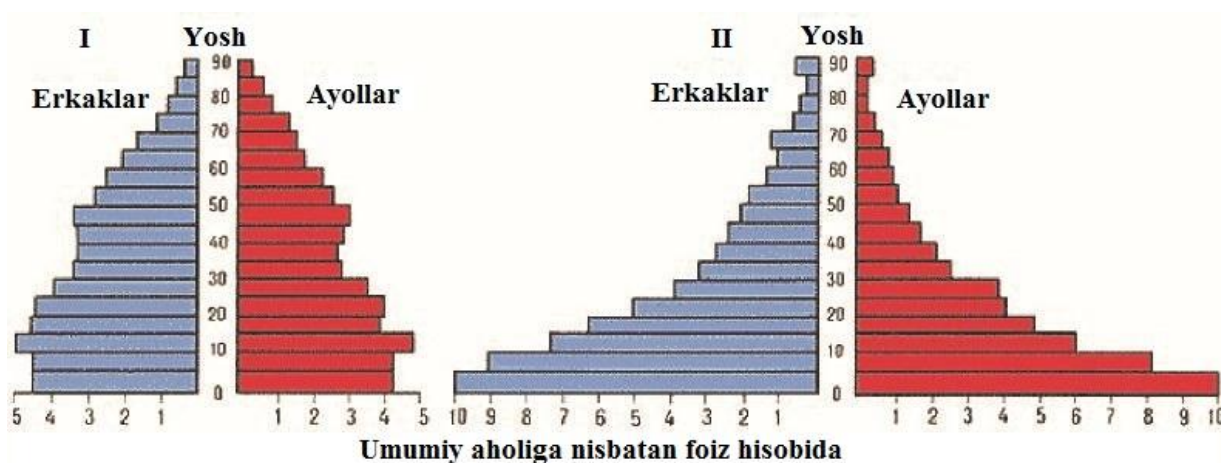
6-rasm. Jahon mintaqalari aholisining yosh tarkibi (foiz hisobida, 2018)

Tabiiy o'sish yuqori bo'lgan Afrika va Osiyo aholisi yosh tarkibida bolalar salmog'i qariyalarnikiga nisbatan ancha yuqoriligi ko'zga tashlansa, demografik inqiroz kuzatilayotgan Yevropa davlatlarida bu holatning teskarisiga guvoh bo'lish mumkin. Bolalar salmog'ining yuqoriligi bilan Niger (50 %), Mali (48 %), Uganda (48 %) kabi Afrika davlatlari ajralib turadi. Bu boradagi eng past ko'rsatkichlar esa Yaponiya (12 %), Germaniya (13 %), Italiya (13 %), Gretsiya (14 %) davlatlarida qayd qilingan.

Aholining jinsiy tarkibiga e'tibor qaratsak, jahonda ayollar va erkaklar salmog'i deyarli teng, ammo ayollar hamda erkaklar salmog'i yuqoriroq bo'lgan davlatlar mavjud. Jahon aholisining jinsiy tarkibida erkaklar salmog'i 50,5 %, ayollarniki esa 49,5 % ga teng (2018-y.). Afrika, Janubiy Amerika, Avstraliya va Okeaniya qit'alarida jinslar salmog'i deyarli bir-biriga teng bo'lsa, Yevropa va Shimoliy Amerika davlatlarida ayollar salmog'i birmuncha ortiq. Osiyo qit'asi davlatlarining ko'pchiligida, ayniqsa, Sharqiy, Janubiy va Janubi-g'arbiy Osiyoda erkaklar salmog'i ayollarnikiga qaraganda yuqori. Bunga, asosan, ushbu mintaqalarda ayollar ijtimoiy mavqeyining pastligi sababdir. Fors qo'ltig'i

mintaqasidagi arab davlatlarida esa erkaklarning ustunligiga ishchi kuchining tashqi migratsiyasi ham ta'sir ko'rsatadi.

Aholining yoshi va jinsiy tarkibini tahlil qilishda, *yosh-jins piramidasidan* foydalaniladi. Unda ma'lum bir hudud aholisi soni yosh guruhlar kesimida hamda jinsiy nisbatda qanday salmoqdaligini ko'rish mumkin. Rivojlangan davlatlarda aholi orasida yildan yilga tabiiy o'sish darajasining pasayishi oqibatida bolalar salmog'i kamayib, o'rta va keksa yoshdagilar salmog'i ortib bormoqda. Rivojlanayotgan davlatlarning aksariyatida esa tabiiy o'sishning yuqoriligi yosh-jins piramidasida quyi qismining salmog'i yuqoriligicha qolmoqda. Bu davlatlarda erkaklar salmog'ining ortiqqligi ham ko'zga tashlanadi (7-rasm).

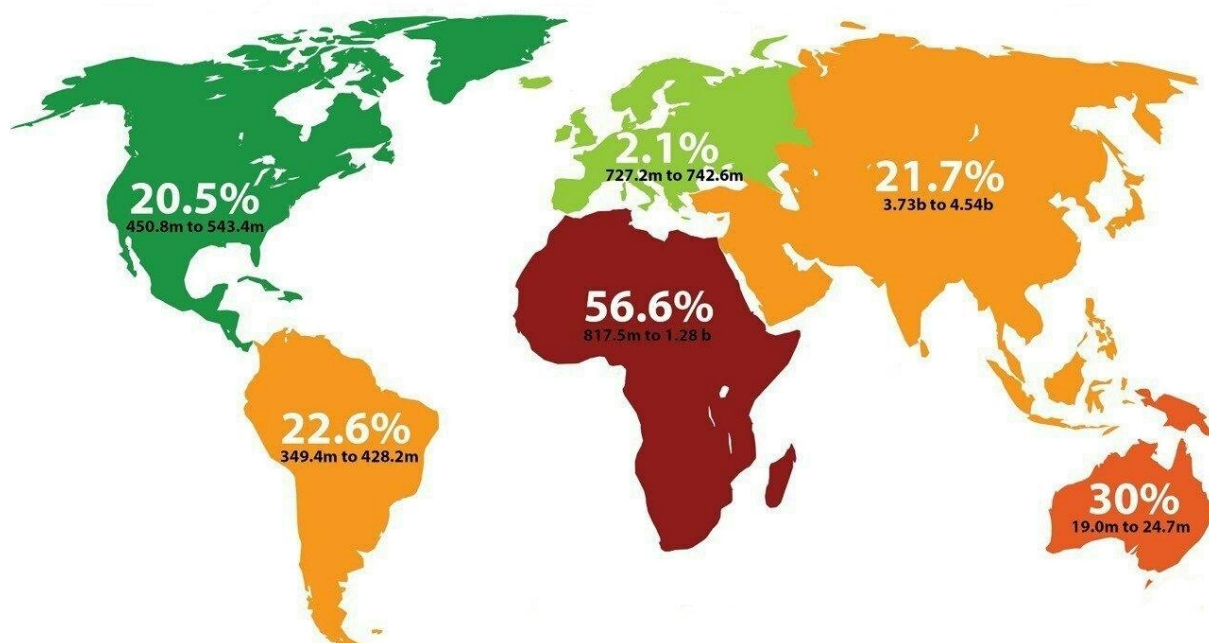

7-rasm. Jahonning turli (I – rivojlangan, II – rivojlanayotgan) davlatlarida aholining yosh-jins piramidasida

Tarixiy taraqqiyot davomida yer yuzining turli qismlaridagi omil va shart-sharoitlar natijasida aholi har xil darajada ko'paygan. M., 2000-2018-yillar oralig'ida Afrika aholisi 56.6 foizga ko'payib, mutloq ustunlikka ega bo'lsa, bu borada Yevropa 2.1 % bilan so'nggi o'rinni egallaydi (8-rasm).

Shuningdek, dunyo aholisi juda notekis joylashgan. Shunday qilib, hozirgi davrda yer yuzi hududlari bo'ylab aholi notekisjoylashgan. Sayyoramizda aholi juda zich (1 km² hududga 1000 kishi) yashaydigan hududlar bilan bir qatorda aholi yashamaydigan hududlar ham uchraydi. Bu yerlarda havo harorati juda past, suv yo'q va boshka sabablar mavjud. Bunday hududlar yer sharidagi kuruqlikning 10 foizini tashkil etadi. Ularga qutbiy o'lkalar, balandligi 5000 metrdan ziyod tog'lar

va sahrolar kiradi. Yer kurrasidagi quruqlikning 50 foizi esa aholi yashashi uchun tabiiy sharoitlar nisbatan pastroq bo'lib, ularda aholi siyrak 1 km² hududga 1 kishidan joylashgandir.

8-rasm. 2000 – 2018-yillar oralig'ida aholi sonining o'sish ko'rsatkichlari

Ushbu hududlarga tundra, o'rmon-tundra, shimoliy tayga, cho'l, chala cho'l va nam ekvatorial o'rmonlar kiradi. Quruqlikning 25 foizida aholi zichligi 1-10 kishini tashkil etib, bu yerlar aholi nisbatan siyrakroq joylashgan. Yer kurrasidagi quruqlikning qolgan 15 foizida esa aholi zichligi 10 kishidan oshadi.

Yer sharida aholi yashaydigan asosiy hududlar 78° shimoliy kenglik va 54° janubiy kenglik orasida joylashgandir. Yer yuzida aholi eng zich joylashgan hududlar juda qadimdan madaniyat markazlari bo'lib kelgan Janubiy, Janubiy-sharqiy va Sharqiy Osiyo, Shimoliy Afrikadagi daryo vodiylari hamda Yevropadagi sanoat markazlari bo'lib, ular yer sharidagi quruqlikning bor-yo'g'i 7 foizini tashkil etadilar. Bu hududda dunyo aholisining, deyarli, 70 foizi joylashgandir. Yer shari aholisining 4/5 qismi tekisliklar va 500 metrgacha bo'lgan balandliklarda joylashganlar. Bunday hududlar yer yuzidagi quruqlikning 28 foizini tashkil etadi.

Yer yuzasida aholi juda notekis joylashgan. Aholining o'rtacha zichligi (1 kv km²) ga to'g'ri kelgan aholi soni doimiy aholisi mavjud hududlar, ya'ni 130 mln km² hisobalanadi.

Dunyo mintaqalari hisobida aholi zichligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichga ega hudud – Osiyo hisoblanib, aholi zichligi 148 kishini tashkil etib, bu mintaqada jahon aholisining 59,6 foizi yashaydi. Eng kam ko'rsatkich Okeaniya mintaqasiga tegishli. Ushbu hududda aholi zichligi deyarli 5 kishini tashkil etadi, xolos (2-jadval). Aholi zichligi va yillik o'sish ko'rsatkichlari mazkur hududning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarini boshqarish uchun mintaqaviy siyosat olib borishni talab etadi.

2-jadval

Dunyo mintaqalari aholisi (2019)

Mintaqalar	Aholisi (kishi)	Jahon aholisidagi ulushi (%)	Yillik o'sish (%)	Aholi zichligi
Osiyo	4 601 371 198	59.6	0.89	148
Afrika	1 308 064 195	17.0	2.52	44
Yevropa	747 182 751	9.7	0.10	34
Lotin Amerikasi	648 120 957	8.4	0.92	32
Shimoliy Amerika	366 600 964	4.8	0.63	20
Okeaniya*	42 128 035	0.5	1.34	5
Jahon bo'yicha	7 713 468 100	100	1.07	59

Manba: <https://www.worldometers.info/world-population> ma'lumotlari

Dunyo aholisining vertikal mintaqalar bo'yicha ham notekis taqsimlangan. Aholining yarmidan ortiq qismi (56 foizi) mutloq balandligi 250 metrgacha bo'lgan tekislik va notekisliklarda istiqomat qiladi. Salkam chorak qismi (24%)

* Okeaniya – bunda alohida qit'a sifatida ko'rsatilib, uning tarkibiga Avstraliya Ittifoqi va Okeaniya orollari kiritilgan.

200-500 m balandlikka ega tekislik va qirralarga to'g'ri keladi. Demak yer shari aholisining 80 foizi mutloq balandligi 500 metrgacha bo'lgan hududlarda joylashgan. Shu vaqtning o'zida 2000 metrdan baland hududlarga yer shari jami aholisining atigi 10 foizi to'g'ri keladi. Umuman olganda, aholi soni va ulushi balandlik oshgan sari kamayib boradi. Lekin bu qonuniyat Janubiy Amerikada o'z ifodasini topmaydi. Bundan tashqari Osiyo qit'asi bitlan jami quruqlik yuzasiga xos bo'lgan ko'rsatkichlar bir xil miqdorlar xosligi bilan ajralib turishligini ta'kidlab o'tish lozim.

Yevropa dunyo qit'alari ichida aholining o'rtacha zichligi yuqori hudud hisoblanadi. Aholi zichligi Yevropaning shaharlarida yuqori bo'lib qishloq

9-rasm. Malta. Valetta shahri

hududlaridan keskin farq qiladi. Bu qit'ada aholi umuman yashmaydigan hudud yo'q. Yevropada aholisi nisbatan siyrak joylashgan hududlar Islandiya va Norvegiya davlatlari bo'lsa, aholisi eng zich joylashgan Niderlandiya (Gollandiya) va Belgiya davlatlaridir. Aholi zichligi

bo'yicha Malta davlati alohida ahamiyatga ega (9-rasm) bo'lib, bu yerda aholi zichligi 1000 kishidan ortadi. Maltada ichishga yaroqli suv juda tanqis bo'lib, u sotiladi. Toza suvning qimmatligi hatto vinodan ham yuqori turadi. Yevropada aholi eng zich joylashgan hudud Reyn daryosi vodiysidir. Bu yer juda hosildor lyossimon tuproqlardan tarkib topgan bo'lib dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanish uchun juda qulaydir. Shuningdek, Dunay daryosi vodiysi bo'ylab ham aholi zichligi nisbatan yuqoridir.

Yevropada urbanizatsiya darajasining yuqoriligi shahar va qishloq hududlari aholisi zichligidan keskin farq etishiga olib kelgan. O'z navbatida, qishloq hududlarida ham aholi zichligi o'zaro farq qiladi. Masalan, Maltada qishloq aholisi 1 km² hududga 1000 kishidan ortib borganda Yevropaning shimoliy hududlarida aholi siyrak joylashgan. Chunki bu yerlar iqlimi sovuq bo'lib, qishloq

xo'jaligini rivojlantirish uchun unchalik qulay emas. Shunday bo'lsada, Yevropada aholi zichligi 1970-2014-yillarda 94 kishidan 123 kishiga oshgan.

Osiyoda dunyo aholisining eng asosiy qismi yashaydi. Sharqiy Osiyoda Yaponiya (10-rasm), Xitoy, Koreya Respublikasi, Janubiy Osiyoda esa Hindiston, Pokiston, Bangladesh kabi davlatlar joylashgan bo'lib ular dunyodagi aholi zichligi bo'yicha eng yuqori o'rinlarni egallaydilar. Osiyo aholisining asosiy qismi Hindi-Xitoy yarimorolida va Indoneziya orollarida joylashgan bo'lib, ularda aholi zichligi 1 km² hududga 400-500 kishiga teng. G'arbiy Osiyodagi Arabiston yarim orolida, Markaziy Osiyoda, ayniqsa, Mo'g'ilistonda aholi siyrak joylashgan bo'lib, 2-3 kishini tashkil etadi.

Osiyoda dunyo qishloq aholisining katta qismi istiqomat etib, ular qishloq xo'jaligi, ayniqsa dehqonchilik uchun qulay yerlarga Xitoydagi yirik daryo vodiylari, Gang, Braxmaputra, Mekong, Xuanxe vodiylariga, Koreyaning janubiy qismi, Yaponiya va Yava orollariga joylashganlar. Bu hududlar maydoni 2.5 mln km² bo'lib, ularda taxminan, ikki milliarddan ortiq aholi yashaydi. Aholi zichligi Hind va Ganga vodiylarida, Xuanxe va Yanszi deltalarida juda zich bo'lib 1 km² hududga 1000-1500 kishini tashkil etadi.

10-rasm. Yaponiya. Tokio shahri

Osiyoda aholi doimiy yashamaydigan tog'li hududlar (Tibet, Hindiqush, Himolay tog'liklari) va cho'llar, chala cho'llar (Rub-al-Xali, Takla-Makon, Gobi cho'llari) ham majuddir. Afg'oniston, Suriya, Eron, Turkiya davlatlari hududlarida ham aholi juda siyrak joylashgandir. Chunki bu hududlar tabiiy sharoiti ham dehqonchilik uchun uncha qulay emas. Bu yerlarda asosan aholi ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanadilar.

Urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi. Urbanizatsiya jarayoni shaharlar soni va shaharlar aholisining miqdori va ulushining o'sishini, shaharlar

bilan bog'liq murakkab tarmoqlar va tizimlarning shakillanishi va rivojlanishini anglatadi.

Demak, urbanizatsiya kishilik hayotida shaharlar ahamiyatining beqiyos oshishini, jamiyatni aholining mehnat xususiyati, turmush tarzi va madaniyatini ishlab chiqarishni joylashishi bo'yicha shaharlashishni o'zida aks ettiruvchi tarixiy jarayondir. Urbanizatsiya ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim tarkibiy qisimlaridan biridir.

Zamonaviy urbanizatsiya umumjahon jarayoni sifatida ko'pchilik mamlakatlarga xos bo'lgan uchta umumiy jihatlar bilan ifodalanadi.

Shulardan **birinchi jihat** shahar aholisining ayniqsa kam rivojlangan mamlakatlarda yuqori sur'atlar bilan o'sishi. Dunyoda 1900-yilda mavjud jami aholisining salkam 14 foizi shaharlarda yashagan, bu ko'rsatkich 1950-yilda 29 foizni, 1990-yilda 45, 2018-yilda esa 55 foizni tashkil etdi.

Ikkinchi jihat aholi va xo'jalikning, asosan, katta shaharlarda to'planganligi bilan bog'liq. Bunday holat, avvalambor, ishlab chiqarishning xususiyati, uni ilmfan, ta'lim-tizimi bilan bo'lgan aloqadorligining murakkablashuvi bilan bog'langanligi.

Ma'lumki katta shaharlar insonlarning ma'naviy va madaniy talablarini to'laroq qondiradi. Xilma-xil tovarlar va ximatlar bilan yaxshiroq ta'minlanadi, mavjud axborot manbalariga yo'l ochib beradi. Jahonda XX asr boshida (aholisining soni 100 mingdan ortiq) 360 ta katta shaharlar mavjud bo'lib, shularga jami aholining atigi 5 foizi to'g'ri kelgan, bunday shaharlarning miqdori 90-yillarning boshida 2,5 mingni tashkil etdi. 2014-yilda esa 4,5 mingdan o'tib ketdi. Ularga tegishli tarzda jami aholining 1/3 va 2/5 qismi tashkil etadi.

Katta shaharlar ichida aholisining soni 1 milliondan ortiq bo'lgan yirik va juda yirik bo'lgan shaharlarni alohida ajratish qabul qilingan. Shunday shaharlarning soni XX asr boshida 10 ga teng bo'lgan 80-yillarning boshida 200 dan, 2014-yilda esa 450 dan oshib ketdi. Mazkur shaharlar ichida "super shahar"lar aholisining soni 5 mln kishidan ziyod bo'lib, ularning soni 90-yillarda 30 tani,

2014-yilda esa 55 tani tashkil etdi. Hozirgi kunda ushbu shaharlarda salkam 0,6 mlrd kishi yoki yer shari aholisining 0.9 % dan ortiq qismi istiqomat qilmoqda.

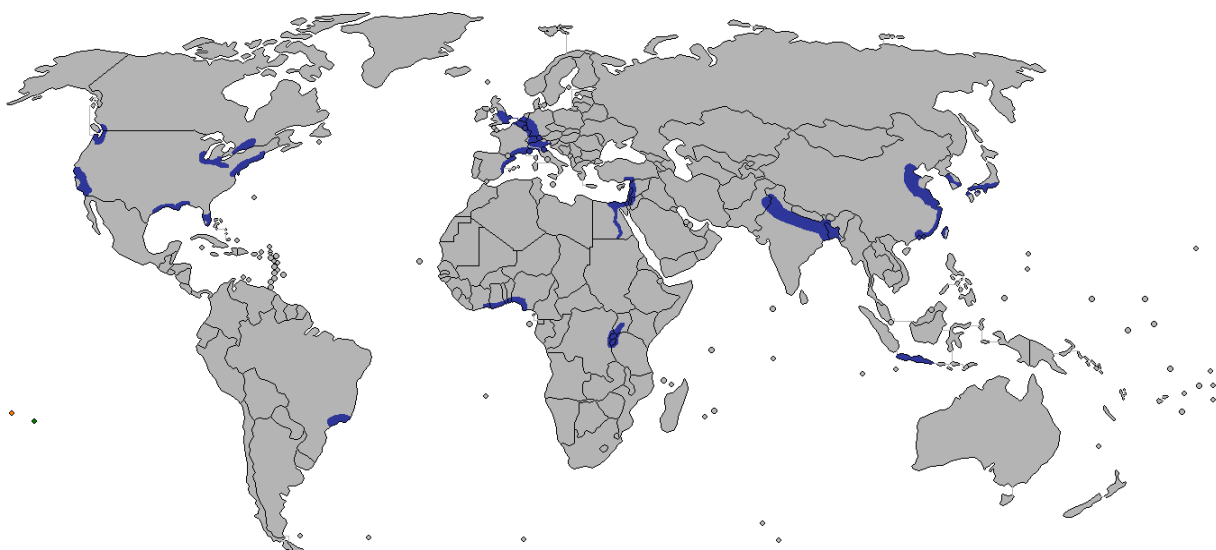
Uchinchi jihat shaharlar hududining keskin kengayib, yoyilib ketishi bilan bog'langan. Zamonaviy urbanizatsiya jarayoni uchun ayrim shaharlar va shaharchalardan shaharlar bilan qishloqlarni o'zida qamrab olgan shaharlar aglomeratsiyalarga megapolislarga o'tish ayniqsa xos bo'lmoqda.

Shaharlar aglomeratsiyalarining o'zagi vazifasini odatda poytaxtlar boshqa muhim sanoat markazlari va yirik dengiz portlari bajarmoqda.

Juda yirik shaharlar aglomeratsiyalari Mexiko, Tokio, Kolkutta, San-Paulu, Nyu-York shaharlari atrofida shakllangan, shularning har birida 16 mln dan 30 mln gacha kishi istiqomat qiladi.

Hozirgi vaqtda ikki yoki undan ortiq aglomeratsiyalar hududining qo'shilib ketishi natijasida urbanizatsiyalashgan rayonlar va zonalar eng muhimi megapolislar vujudga kelmoqda. Shular ichida Tokaydo, Bosvash, Sansan, ChPITS, Yashil banan megalopolislari alohida ahamiyat kasb etadi (11-rasm).

Urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichi bilan mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi va uning tarkibiy tuzilishi orasida ma'lum aloqadorlik mavjud bo'ladi.

11-rasm. Jahondagi ayrim yirik megapolislarning joylashuvi

Chunonchi, agar urbanizatsiya koeffitsiyenti:

- ❖ 70 – 75 % va undan ortiq bo'lsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial;
- ❖ 50 – 70% bo'lsa milliy iqtisodiyoti industrial-agrar;
- ❖ 30 – 50 % bo'lsa, rivojlanayotgan agrar-industrial;
- ❖ 30 foizdan past bo'lsa, sust rivojlangan agrar mamlakat holatida bo'ladi.

Urbanizatsiya va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi munosabatlar kompleks bo'lib, iqtisodiy o'sish urbanizatsiyaning yuqori darajalarida natija berishi mumkin, urbanizatsiyaning yuqori darajalari, o'z navbatida, iqtisodiy o'sishni yanada kuchaytiradi. Milliy iqtisodiyotdagi har bir sektor iqtisodiy faoliyati tabiati urbanizatsiyaga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jalik tashkilotlari turli urbanistik makon o'lchamiga, unumdor ekinlar fermer va ishchilarga yaxshi foyda keltirib, intensiv fermerlik tizimi mahalliy urbanistik markazlarning keskin o'sishiga olib keladi. Madaniy turmush tarzi turlari afzalliklari urbanizatsiya darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, iqtisodiy rivojlanish darajalari va urbanizatsiya darajasi o'rtasida qalin bog'liqlik bor ekan, potensial ta'sir darajasi turli milliy sharoitda turli omillar muhim bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, urbanizatsiya darajasiga ta'sir qiluvchi omillar bog'liqligi muhimligi vaqt o'tishi bilan mamlakatni yanada urbanizatsiyalashgan qilib qo'yadi

Hozirgi vaqtda urbanizatsiya doirasi rivojlangan mamlakatlarda 78 foizni rivojlanayotgan mamlakatlar 49 foizni tashkil etadi, dunyo bo'yicha bu ko'rsatkich 55 foizga teng (3-jadval). Urbanizatsiya jarayoning o'sish sur'atlari mamlakatning iqtisodiy rivojlanganlik hamda urbanizatsiyalashganlik doirasiga bog'liq holda o'zgaradi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda shahar aholisining ulushi 75-90 foizga, ya'ni yuqori darajaga yetganligi tufayli urbanizatsiyalashish sur'atlari ancha pasaygan, ayrim hollarda yirik shaharlardagi aholi soni kamaymoqda. Shunga

qaramasdan urbanizatsiya jarayoni iqtisodiy rivojlangan davlatlarda taraqqiy etishda davom etib, yangi-yangi shakllarning shakllanishiga sabab bo'lmoqda.

3-jadval

Dunyo va yirik regionlarning urbanizatsiya darajasi (2016)

№	Hududlar	Urbanizatsiya (%)
1	Shimoliy Amerika (AQSh va Kanada)	81
2	Lotin Amerikasi	80
3	Yevropa	74
4	Okeaniya	70
5	Osiyo	48
6	Afrika	41
7	Rivojlangan mamlakatlar	78
8	Rivojlanayotgan mamlakatlar	49
9	Jahon bo'yicha	54

Manba: Sharipov Sh., Federko V., Safarova N., Rafiqov V. Amaliy geografiya: O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb – hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. –T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. [77-b.]

Rivojlanayotgan mamlakatlarda urbanizatsiyalashish jarayoni shahar aholisining nisbatan past ulushga egaligi tufayli xar tomonlama va xamma yo'nalishlarda rivojlanmoqda. Lekin mazkur mamlakatlarda urbanizatsiya jarayoning sfat ko'rsatkichlariga mutannosib emas. Shahar aholisi ko'p xollarda qishloqlarda ortiqcha bo'lib qolgan aholi xisobiga o'smoqda. Qashshoq qishloq aholisining katta qismi yirik va katta shaharlarning hududida joylashib kulbasimon urbanizatsiyaning tarqalishiga sabab bo'lmoqda. Shunday urbanizatsiyaning shakllari Mexiko, Manila, Pnompen, Dakka, Kolkutta, Bombay va boshqa poytaxt shaharlar atrofida keng tarqalgan. Umuman urbanizatsiya jarayoni rivojlanayotgan mamlakatlarda boshqarib bo'lmaydigan holda tarqqiy etmoqda hamda demografik iqtisodiy va ekologik muammolarning chuqurlashishiga sabab bo'lmoqda. Atrof muhitning ifloslanishi umumiy hajmi 3/4 qismi to'g'ri keladi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlar hayotga tadbqiq etilmoqda, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa moddiy mablag'larning yetarli

emasligi mazkur muommalarni to'la to'kis hal etishga imkon beryapti. Shahar aholisining soni va ulushi tez o'sadi. O'sayotganigiga qaramasdan jahon aholisining yarmiga yaqin qoloq aholi manzilgohlarida yashashmoqda. Ularning umumiy soni 15-20 mln kishini tashkil etadi.

Qishloq aholisi, asosan, guruhlashgan va alohida joylashgan qishloqlar bo'yicha taqsimlanadi. Bunda tarixiy va tabiiy shart-sharoitlardan tashqari iqtisodiy omillar ahamiyati katta bo'lganligini aytib o'tish lozimdir. Aholi taqsimlanishining guruhlashgan shakllari dehqonchilik ayniqsa xaydalanadigan va sug'oriladigan dehqonchilik va rivojlangan region mamlakatlarga xosdir. Alohida joylashgan qishloqlar chorvachilik intensiv rivojlangan mamlakatlarda (AQSh, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Brazilya, Argentina) keng tarqalgan. Aholi joylashishining aromomi shakllari ham mavjud yaylov chorvachiligi rivojlangan hududlarning ko'pchiligida esa doimiy aholi manzilgohlari umuman barpo qilinmagan.

Aholini geografik o'rganishda migratsiyaning roli katta. **Migratsiya**, ya'ni

12-rasm. Migratsiya jarayoni

aholining ko'chishi tashqi va ichki migratsiyaga ajratiladi. Kelganlar va ketganlarning o'zaro nisbati migratsiya qoldig'i deb atalib, musbat (kelganlar soni ko'p) yoki manfiy (ketganlar ko'p) ko'rsatkichlarga ega.

Hozirgi davrda dunyo miqyosida ro'y berayotgan migratsiya jarayonlari rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarda muhim ahamiyatga ega.

Migratsiya jarayoni aholi hududiy harakatining asosiy turi (12-rasm) bo'lib, inson bilan tabiat o'rtasidagi aloqadorlik vujudga kelgandan buyon shakllanib, rivojlanib kelmoqda. Aholi migratsiyasi buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlab keng miqyosda amalga oshmoqda. Mamlakatlar aholisining soni va tarkibiga bo'ladigan ta'siri nuqtai nazardan tashqi migratsiyalarning ahamiyati

beqiyosdir. Tashqi migratsiya katta hajmga ega mamlakatlarda, uning aholi soni va tarkibiga bo'lgan ta'siri sezilarli oqibatlarga olib kelishi mumkin. AQSh, Kanada, Avstraliya va boshqa qator mamlakatlar tarixda migratsiya saldosing ahamiyati tabiiy o'sishi, jumladan ustun bo'lgan ayrim davrlar kuzatishganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Hozirgi vaqtda ham mazkur mamlakatlarda migratsiya saldosi aholi sonining o'sishida muhim omil bo'lib hisoblanadi. Isroil davlatida esa migratsiya saldosi aholi soni o'sishining deyarli 2/3 qismini ta'minlamoqda. Yuqoridagi mamlakatlar aholining ko'chib kelishi bo'yicha yetakchi hisoblansa, qator boshqa mamlakatlar, chunonchi, Irlandiya aholisining ko'chib kelishi bo'yicha dunyoda mashhur bo'lib qolgan. Tashqi migratsiyalar o'zlarining xususiyatlari, sabablari, hududiy qamrovi davom etishi bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Migratsiya xususiyatlari to'g'risida so'z yuritganda, avvalom bor, xohishiga ko'ra va majburiy migratsiyalar nazarda tutiladi. Tashqi migratsiya, asosan, iqtisodiy sabablar bilan bog'langan. Bunda yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida hamda ishchi kuchini shartnomalar bo'yicha boshqa mamlakatlarga yuborish bilan bog'liq migratsiyalar katta rol o'ynaganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Hududiy qamroviga qarab materiklarga va materik ichidagi migratsiyalarni ajratish qabul qilingan. Hozirgi vaqtda ikkinchi turdagi migratsiyalar asosiy ahamiyat kasb etadi. Davom etishi bo'yicha doimiy vaqtinchalik va mavsumiy migratsiya turlari mavjud. Shartnoma asosida amalaga oshirilayotgan migratsiyalar vaqtinchalik migratsiyalar deb ataladi. Doimiy migratsiyalar uy joyi va ish joyining tamomila o'zgarishi bilan bog'liq aholi ko'chishlari bilan bog'liq bo'lib, u migratsiyalar ichida asosiy o'rin egallaydi. Insoniyat xo'jalik va ijtimoiy-madaniy faoliyatida ro'y berayotgan internatsionallashuv va demokratiyalashuv jarayonlari, shuningdek, mamlakatlararo, millatlararo ayrim ziddiyatlar, to'qnashuvlar, favqulodda vaziyatlar va tabiiy ofatlar oqibatida aholi hamda mehnat resurslarining mamlakat ichida mamlakatlararo keng miqyosda bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishi ro'y beradi. Bular bir tomndan, jahon tsivilizatsiyalash va xalqaro mehnat bozorlari, turar joy va ish joy tashlash uchun yaratib bergan huquq va

imkoniyatlaridan foydalanuvchi ko'pchilik migratsiyalardan iborat bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'z xohishi bilan emas, balki sharoit taqozasi bilan tug'ilib o'sgan joyini tashlab ketishga majbur bo'lgan qochoqlar hamda zo'raki migrantlardan iboratdir. Ayrim tarixiy yerlarda migrantlar oqimining ko'lami hamda ahvolining murakkabligini juda katta muammolarni yuzaga keltiradi. Bu muammolarni yechish esa keng miqyosda xalqaro hamkorlikni taqozo etadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mamlakatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti rivojlanishining oliy bosqichi bo'lib, u biror bir mamlakatda muayyan mahsulotni ishlab chiqarishda barqaror imkoniyatlari mavjud bo'lishini turlicha miqdor va malakaga ega bo'lgan mehnat resurslari bo'lishini taqozo etadi. Xalqaro mehnat taqsimoti inson faoliyatining turlarga bo'linishi deb keng ma'noda tushunish bu sohada keyinroq yuz beradigan kooperatsiyalash xalqaro mehnat taqsimotidan kelib chiqqan hamda mamlakatlar o'rtasida o'zlari eng yuqori samara bilan ishlab chiqargan mahsulotlarini mutassil ayirboshlashni inkor etmaydi. Ana shunday kooperatsiya ikki ko'rinishda mehnat taqsimotiga ko'ra ishlab chiqarilgan mahsulotlari xalqaro miqyosda ayirboshlash (xalqaro savdo) yoki mehnat kuchlarining davlatlararo ko'chib o'tishi ya'ni xalqaro mehnat migratsiyalash shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Aholi va mehnat resurslarining mamlakatlararo migratsiyalash ishchi kuchini qabul qiluvchi va uni chetga chiqaruvchi mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotda darajalarida hamda aholining tabiiy o'sish sur'atlarida anchagina tavofutlar mavjud bo'lgan chog'da ro'y beradi. AQSh, Kanada, Avstraliya kabi yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar, G'arbiy Yevropa mamlakatlarning ko'pchiligi shuningdek, neftdan katta daromad olib, iqtisodiyoti tez rivojlanayotgan mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Bahrayn, Quvayt, BAA va boshq.) immigratsiyalash geografik markazlari hisoblanadi.

U bir davlatning mintaqalari o'rtasida ro'y beradigan ishchi kuchi migratsiyalashda va bir necha mamlakatlarni qamrab oladigan tashqi migratsiyadan iborat. Xalqaro iqtisodiyot fani tashqi migratsiya va uning sabablari

bilan shug'ullanadi. Xalqaro migratsiya muammolarini o'rganishda duch keladigan asosiy tushunchalar quyidagilardan iborat:

- *ishchi kuchi migratsiyasi* – mehnatga layoqatli aholining bir davlatdan ikkinchi bir davlatga, bir yildan ko'proq muddat bilan ko'chib o'tishi hisoblanadi;
- *immigratsiya* – mehnatga layoqatli aholining biron bir mamlakatga chetdan kirib kelishi;
- *emmigratsiya* – mehnatga layoqatli aholining bir davlatdan ikkinchi bir davlatga chiqib ketishi;
- *migratsiya saldos*i – mamlakatda bo'ladigan immigratsiya va emmigratsiya o'rtasidagi farq;
- *aqliy talofat* – yuqori malakali kadrlarning xalqaro migratsiyasi, xususan, aqli qatlamning rivojlangan hududga ko'chib ketishi oqibatida ko'chib ketilgan hudud uchun vujudga kelgan vaziyat;
- *reemigratsiya* – emmigrantlarning turg'un turish uchun o'z vataniga qaytib kelishi;
- *tashqi migratsiya* – bir davlatdan boshqa davlatga migratsion harakat qilish;
- *ichki migratsiya* – ma'lum davlat doirasida bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurish va h.k.

Tashqi migratsiyaning asosiy sabablari iqtisodiy qiyinchilik, siyosiy beqarorlik, milliy-diniy nizo va urushlardir. Ichki migratsiyaning sabablari ham shunga o'xshab ketadi va quyidagilardan iborat: iqtisodiy qiyinchilik, mavsumiy ish, milliy nizolar, urushlar va boshqalar.

Aholining bir davlatdan ikkinchi bir davlatga va bir davlatning ichida bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chib yurishini boshqarish migratsiya oqimi deb ataladi. Migratsiya oqimi mamlakat yoki rayonlar aholisining soniga sezilarli ta'sir etishi mumkin. Insoniyat tarixi davomida juda ko'p ommaviy tashqi va ichki migratsiyalar sodir bo'lgan. Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin asosiy migratsiya oqimi Amerika, Avstraliya va boshqa yangi kashf qilingan yerlar tomon bo'lgan.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi bundan bir necha yuz yil ilgari paydo bo'lgan va shundan buyon bu borada jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Xalqaro migratsiya muammolari XX asr 60-yillarining oxirida iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liq faol o'rganishni boshladi. Natijada asosan shunday xulosaga keldiki, ishchi kuchining xalqaro harakati ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida iqtisodiy rivojlanishi sur'atlariga ta'sir qiladi, bu harakatning sababi esa turli mamlakatlarda, mehnatga haq to'lash darajasi turlicha ekanligidan iborat.

Neoklassik tarafdorlari ishchi kuchini, ayniqsa, yuqori malakali xodimlarni eksport qiluvchi mamlakatda migratsiya mumkinligini e'tirof etishadi. Shu munosabat bilan «aqliy talofat»ga soliq solish va undan keladigan daromadni BMT ixtiyoriga o'tkazib, ulardan rivojlanish

13-rasm. Yevropaga kelayotgan noqonuniy immigrantlar

maqsadlarida foydalanish g'oyasi keng muhokama etildi. Keyingi yillarda jamlashishga mamlakat iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida qarashlik ustun kela boshladi. Jamlangan inson potentsiali iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili jamligidan kelib chiqilsa, xalqaro mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy rivojlanish borasidagi sur'atlar necha xil ekanligining sabablaridan biri deb hisoblasak kerak bo'ladi.

Xalqaro migrantlar asosan 5 toifaga bo'linadi.

1. *Erkin migrantlar* – mamlakatga oshkora va qonuniy kiradigan aholi bo'lib, ular turist, o'qish uchun kelgan talaba va malaka oshirishga borgan ishchilar, yasash uchun kelgan odamlar va boshqalar bo'lishi mumkin.

2. *Shartnoma bo'yicha ishlaydigan xizmatchi migrantlar.* Ko'pincha mamlakatlar chet el ishchi kuchiga muhtojlik sezadi. Bu hollarda ishchi kuchi serob bo'lgan mamlakatlar: masalan, Osiyoning ba'zi mintaqalari, ya'ni Sharqdagi qator mamlakatlar bilan shunday shartnomalar haqida kelishib olishadi.

3. *Yashirincha kelgan* immigrantlar noqonuniy tarzda ish yoki yashash joyi izlab keladi (13-rasm). Deyarli barcha sanoat rivojlangan mamlakatlarda yashirin immigrantlar mavjud. Ularning bir qismi chegara orqali o'tsa, boshqalari viza muddati tugagandan keyin begona mamlakatdan chiqib ketmaydi. Bundaylar, odatda, eng kam ish haqi to'lanadigan ish joylariga yollanadilar.

4. *Boshpana so'ragan shaxslar*. Bunday toifadagi migrantlar soni 80-yillargacha juda oz bo'lib, keyinchalik ancha ko'paydi. 90-yillar oxiriga kelib, 1 mln kishini tashkil etdi. Ular siyosiy sabablarga ko'ra, iqtisodiy ahvol tufayli boshpana so'raydi.

5. Qochoqlar – ma'lum bir joydan *noqonuniy va ixtiyorsiz ravishda chiqib ketishga majbur bo'lgan aholi* (14-rasm) bo'lib, ularning o'z joylaridan chiqib ketishiga iqtisodiy (ozi-ovqat va h.k.), ijtimoiy (aholi o'rtasidagi diniy, irqiy, etnik kamsitilishlar va h.k.), siyosiy (urushlar va qurolli to'qnashuvlar) kabi omillar sabab bo'lishi mumkin. BMT ma'lumotiga ko'ra, dunyoda 50 mln kishidan ko'proqni tashkil etmoqda. Qochoqlarning ko'pchiligi bugungi kunda maxsus lagerlarda istiqomat qiladi. Bu lagerlar BMT yoki xususiy agentliklar homiyligidadir. Ma'lumotlarga qaraganda, ularning ko'pchiligi rivojlangan g'arb mamlakatlaridan boshpana topgan.

14-rasm. Qochoq migrantlar

Umumiy qilib aytganda, migratsiya va boshqa aholi bilan bog'liq jarayonlarni tartibga solib borish lozim. Aks holda, ularning oqibatida katta-katta sotsial muammolar kelib chiqishi mumkin.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Aholi geografiyasining tadqiqot predmeti nima?
2. Aholi geografiyasining boshqa geografik fanlar bilan aloqasini tushuntiring.
3. Aholi geografiyasini rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimlarni sanab bering.
4. Yer shari aholisi soni va uning o'sishini tushuntiring.
5. Yer shari aholisining vertikal mintaqalar bo'ylab joylashuvini izohlang.
6. Xalqaro migrantlar, asosan, qanday toifalarga bo'linadi?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

 Aholi – Yer yuzida yoki uning muayyan hududi: qit'a, mamlakat, ma'muriy birlik yoki shahar, qishlog'ida istiqomat qiluvchi insonlar majmui.

 Aholi zichligi – muayyan bir hududda aholining joylashuv darajasi bo'lib, aholining maydonga nisbatini bildiradi, ya'ni 1 km² hududga to'g'ri keluvchi aholi soni hisoblanadi.

 Demografik o'tish – aholi takror barpo bo'lishining bir bosqichdan boshqasiga o'tish jarayoni bo'lib, hozirda olimlar an'anaviy turg'unlik, demografik portlash, depopulatsiya va zamonaviy turg'unlik bosqichlarini ajratishadi.

 Migratsiya (lotincha, “migratio” - ko'chish) – kishilarning yashash, ishlash, o'qish maqsadida, ma'muriy chegaralardan o'tgan holda, bir manzilgohdan ikkinchi manzilgohga doimiy yoki ma'lum muddatga ko'chishi bo'lib, aholining hududlar bo'ylab harakati hisoblanadi.

 Urbanizatsiya (lotincha, urbus – “shahar”) – shahar aholisining ko'payishi va shaharda xo'jalik mahsulotlari, xizmat ko'rsatish sohalarining to'planishi hisobiga mamlakat miqyosida shahar roli va ahamiyatining ortishi hamda shahar turmush-tarzining keng yoyilish jarayoni.

3 – MAVZU

ETNOGEOGRAFIYA VA
MADANIYAT

Maqsad: Talabalarga etnogeografiyaning qirraviy fan ekanligi va uning ahamiyati hamda madaniyatning hududiy xususiyatlari haqida ma'lumot berish.

Tayanch so'z va iboralar: *Etnogeografiya, urug', qabila, elat, millat, konsolidatsiya, assimilatsiya, til oilasi, lingvistik klassifikatsiya, irqalar.*

REJA:

1. Etnik birliklar va ularning tavsifi.
2. Mintaqalarnik etnik tarkibi va xususiyatlari.
3. Yer shari aholisining irqiy tarkibi.
4. Til oilalari va ularning hududiy xususiyatlari.

Jahon bo'yicha 4 mingdan ortiq xalq bo'lib, ularning kelib chiqishi va turlari bilan etnografiya shug'ullansa, xalqlarning hududiy tarqalishi, shakllanishiga ta'sir etgan geografik omillarni etnogeografiya o'rganadi.

Kishilarning qadim zamonlarda vujudga kelgan umumiyliklari etnik birliklardir. Etnik birliklarning ibtidoiy jamoa tuzumidan to hozirgi davrlargacha uchraydigan tushunchalari (kategoriyalari) asosan, urug', qabila, elat, millatlardan iboratdir. Kishilarning eng qadimiy etnik birligi – **urug'** (qavm) kategoriyasidir. Bu kategoriya, asosan, ibtidoiy jamoa tuzumida vujudga kelib, ana shu formatsiyaning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy yacheykasi bo'lgan va u odamlarning qon-qardoshligiga asoslangan edi. Urug'chilik kishilarni xo'jalik va ijtimoiy jihatdan bir-biri bilan bog'lagan. Urug'chilikning asosiy belgilari:

✚ Urug' a'zolarining bir-biri bilan qon-qardoshligi;

- ✚ Urug' a'zolari xo'jalik faoliyatining birligi (barcha urug' a'zolarining jamoa bo'lib birgalikda mehnat qilishi);
- ✚ Ijtimoiy hayotning, turmushning va endi vujudga kelayotgan madaniyatning birligi.

Hozirgi davrda urug'chilik faqat Osiyo, Afrika va Amerikaning ayrim tog'li rayonlarida va o'rmonlarida yashaydigan hamda hozirgi zamon sivilizatsiyasidan ajralib, ancha orqada qolgan ayrim mayda xalqlardagina uchraydi. Ammo urug'chilikning ayrim qoldiqlari ba'zan boshqa xalqlarda (masalan, Kavkazdagi ba'zi xalqlarda, Hindistonda) ham uchrab turadi. Odamlar etnik birligining ikkinchi yuqoriroq bosqichi – **qabiladir**. Urug'larning qabilalarga birlashuvi ham kishilarning ibtidoiy jamoa tuzimiga xos umumiyligidir.

Dastlabki qabilalarni bir necha urug' (odatda, juft sondagi urug'larni) birlashtirar, ular o'zaro dual ekzogamiya (urug'larning bir-biriga qiz berib, qiz olishi) asosida bog'langan bo'lar edilar. Qabilalar sekin-asta o'zining to'la tuzilishiga ega bo'lib bordilar. Rivojlangan qabilalarning odatda, o'z tili yoki shevasi va alohida hududi bo'lgan, maxsus kengash tomonidan boshqarilgan. Kengash qabila tarkibiga kiruvchi barcha urug'larning boshliqlaridan iborat bo'lgan. Urug' boshliqlarining eng keksasi qabila boshlig'i qilib tayinlangan. Eng muhim masalalarni, masalan, urush yoki tinchilik masalalari va hokazoni hal qilish uchun umumqabila yig'ilishlari o'tkazilgan. Ayrim xalqlarda hozirda ham ijtimoiy hayotning qabila doirasida tashkil etish haligacha saqlangan. Masalan, Amazoniya, Popua-Yangi Gvineya, Markaziy Afrika va Kanadaning shimolidagi chekka hududlarda o'ta sodda hayot tarzi sifatida qabilalar mavjud.

Urug' va qabila kategoriyalaridan keyin elat kategoriyasi vujudga kelgan. **Elat** – urug' va qabila birliklariga nisbatan yuqoriroq bosqichdir. Elat birligi, asosan, feodalizm jamiyati davrida, ba'zan esa quldorlik davridayoq tashkil topa boshlagan. Urug'chilik va qabilachilik kishilarning ibtidoiy jamoaga, ya'ni sinfsiz jamitga xos umumiyligi bo'lsa, elat sinfiy jamiyatga xos umumiylikdir.

Bu davrda ijtimoiy mehnat taqsimoti (dehqonchilikning chorvachilikdan ajralishi va ulardan hunarmandchilikning alohida bo'lib chiqishi) va u bilan bog'liq geografik (hududiy) mehnat taqsimoti vujudga kela boshlaydi. Natijada mahsulot ayirboshlash munosabatlarining o'ziga xos yangi shakllari shakllana boshladi. Urug'chilik, qabilachilik munosabatlari yangi davrga mos kelmay qoldi. Qon-qarindoshlik aloqalari emas, balki xo'jalik faoliyatining xususiyati savdo yoki boshqa iqtisodiy munosabatlar orqali bir-biri bilan chambarchas bog'langan muayyan hududiy aloqalar umumiylikning mazkur yangi shaklining negizini tashkil eta boshlaydi. Kishilar birligining ana shunday yangi shakli elatdir.

Elat kishilarning millatdan oldingi tarixiy birligidir. Elatlarning o'z nomlari, tili umumiy madaniyat va psixik xususiyatlari tarkib topa boradi. Elatlar hududiy umumiylikka ega bo'lib, ma'lum darajada iqtisodiy aloqalar qila boshlaydi. Bu belgilar millatlardagi singari hali yaxshi taraqqiy etgan emas, albatta. Elatlarning tashkil topishida feodalizm davriga xos jarayon davlatlarning tashkil topishi ham ma'lum rol o'ynagan, ammo ayrim elatlarning hududiy joylashuvi ba'zi hollarda davlatlarning chegaralariga to'g'ri kelavermas edi. Kapitalizmning taraqqiy etishi bilan elatlar millatlarning vujudga kelishi va tashkil topishida baza bo'lib xizmat qildi. Ammo bu holda ham chegara to'g'ri kelishi shart emas. Masalan, bitta elat bir necha millatlarning tashkil topishi uchun ba'za bo'lib xizmat qilishi yoki aksincha bir necha elatlarning birlashuvidan bitta millat vujudga kelishi mumkin. Masalan, Rossiyaning Sibir hududlari, Markaziy Amerikada elatlar mavjud.

Millat – etnosning eng yuksak darajasidir. Millat bo'lishi uchun tili, hududi, umumiy iqtisodiy faoliyati va milliy ong shakllangan bo'lishi kerak. Millat ma'lum hududda yashovchi odamlarning ijtimoiy-etnik birligi bo'lib, feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida tashkil topa boshlaydi va kishilar umumiyligining o'ziga xos shaklidir. Millat shu bilan farqlanadiki, millatlarda hududiy birlik, iqtisodiy va madaniy aloqalar mustahkam o'rin oladi, yagona milliy til tashkil topadi, milliy ong rivojlangan bo'ladi. Millat kishilarning shunday barqaror jamligiki, bu umumiylik til, hudud, iqtisodiy hayot umumiyligi hamda ijtimoiy

psixologiya ba'zi bir xususiyatlarining kompleksligi bilan bog'langan bo'lib, bu

15-rasm. Yapon millati vakillari

psixologiya ushbu xalq madaniyatining o'ziga xos belgilarida mustahkamlangandir va ular bu xalqning madaniyatini boshqa xalqlar madaniyatidan ajratib turadi. Masalan, yapon millati o'zining vatanarvarlik, mehnatsevarlik, ma'uliyatlilik xususiyatlari, milliy mentalitetiga sodiqligi bilan alohida ajralib

turadi (15-rasm). Xalq tushunchasi keng ma'noda bo'lib, barcha etnik umumiyliklarning mu'lum hudud (respublika, davlat yoki butun dunyo) aholisiga nisbatan ham ishlatish mumkin.

Ayrim mamlakat yoki butun jahon aholisining milliy tarkibini aniqlash juda mushkul vazifadir. Turli mamlakatlarda yashovchi xalqlar ro'yxatini tuzish dastlabki bosqichdanoq aholining biror guruhining qandayligini: etnik birlikni, ya'ni alohida xalqni tashkil etadigan yoki xalqning bir qismini (etnografik guruhini) yoki birlikning boshqa bir ko'rinishini, masalan, davlat siyosiy ko'rinishini tashkil etadi. Ko'p hollarda etnografik guruhlar o'ziga xos madaniy va maishiy elementlar tavofut qilibgina qolmay, balki alohida dialektlarda gaplashib, etnik jihatdan o'z-o'zini butunlay boshqacha anglashga ham olib keladi. Qisman, ancha yaxshi o'rganilgan xalqlarda (bolgarlar, polyaklar va boshqalarda) ayrim guruhlar yaqin o'tmishda ham rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra, alohida xalq sifatida ajralib kelinardi.

Jahon mamlakatlarida konsolidatsiya (milliy jipslashish) va assimilyatsiya (qorishish) jarayonining keng ko'lamga avj olish tufayli o'ziga xos o'tkinchi til va madaniy shaklli, milliy jihatdan o'z-o'zini anglash kabi etarli, muhim belgili aholi guruhlari mavjuddir. Binobarin, bunday guruhlardan biriga misol qilib,

Boshqirdistonda yashovchi tatarlarni ko'rsatishimiz mumkin. Aholining bu qismi hozircha tatar xalqini bir bo'lagi hisoblanadi.

Xalqlarni sonini aniqlashdagi qiyinchilik esa, jahon aholisini etnostatistik jihatdan etarli o'rganilmaganligiga bog'liqdir. Hozirgi vaqtda butun jahon mamlakatlari aholi soni ro'yxatga olindi. Biroq bunday ro'yxatlarning ko'pchiligi aholining milliy tarkibini o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan. Bir qator mamlakatlarda milliy tarkib (yoki til) haqidagi masalaning yo'qligi, aholining etnik jihatdan nisbatan bir xilligiga bog'liqdir. Bunda maskur masala muhim rol o'ynamaydi. Ammo butun dunyo aholisining milliy tarkibini bilish mushkul masala. Bu masalaning mushkulligi jahon aholisini etnostatistik jihatdan etarli o'rganilmaganligidir. Hatto hozirgi aholi ro'yxatlari o'z oldiga vazifa qilib qo'ymaydi. Bunga birqancha sabablar bor ayrim mamlakatlarda ro'yxatlar o'tkazishda milliy mansublik etnik jihatdan nisbatan bir xil bo'ladi. Boshqa hollarda bunday ko'rsatkich bo'lmasligi mumkin.

Chunki hukmron davlatlar mayda millatlar va ular bilan bog'liq bo'lgan milliy muammolar go'yo hal bo'lgan demoqchi bo'ladilar hamda o'z mamlakatlarini yaxlit milliy mamlakat sifatida ko'rsatishga intiladilar. Xorij ro'yxatlarining milliy masala aks etgan ma'lumotlaridan ham foydalanish ancha qiyin. Chunki, ayrim olimlar tomonidan qabul qilingan etnik terminologiya, hamda etnik umumiylik odatda chet el adabiyotlaridagi terminologiya va tushunchalardan farq qiladi.

Masalan ingliz, fransuz yoki ispan tili terminologiyasidan foydalanuvchi ko'pgina mamlakatlarda «millat» tushunchasi doimo «davlat» tushunchasi bilan tenglashadi, «millat» termini esa davlatga mansublikni bildiradi. Ayrim aholishunos olimlar esa aralashtirib yuboradilar. AQShda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida millat masalasi irq masalasi bilan aralashtirilgan (oq tanli, qora tanli: negr, amerikant, indeys, xitoy, yapon, filippinlik va boshqalar).

Shuningdek, dunyoning barcha qismlarida milliy jipslashish va qorishish jarayonlari keng ko'lamda yoyilganligini e'tiborga olsak, sayyoramiz aholisini milliy tarkibini aniqlashning mushkulligi yanada aniq ko'rinadi.

Dunyo bo'yicha etnoslarning hududiy tarkibi va tarqalishini o'rganish hamda tahlil qilib borish orqali ijtimoiy-madaniy hayotdagi xususiyatlar namoyon bo'ladi.

1. OSIYO qit'asida aholining etnik tarkibi juda murakkab. Xususan, unda xan (1 mlrd 310 mln kishi), hind (280 mln), bengal (235 mln), yapon (130 mln), panjob (120 mln), bixar (115 mln) va yavalik (105 mln) kabi juda ko'p sonli millatlar mavjud. Qit'aning janubi-sharqidagi aholi (malay, indonez, vyet, tay, lao) Xitoy va Hindiston aholisining aralashuvidan shakllangan bo'lsa, g'arbiy qismidagi aholi, asosan, arab va forslardan tashkil topgan. Markaziy, shimoli-sharqiy hududlarida esa turkiy xalqlar keng tarqalgan. Rossiyaning sharqidagi aholi turli elatlardan iborat bo'lsa, g'arbida madaniy jihatdan yuqori o'rinda turuvchi millatlar istiqmat qiladi.

2. YEVIROPA qit'asining aholisi genezisiga ko'ra, 3 ta katta guruhga bo'linadi: roman, german va slavyan. Roman guruhidagi millatlar (fransuz, ispan, italyan, rumin, portugal, irland) mintaqaning janubi, qisman markazi va sharqida yashaydi. German guruhi esa kelib chiqishi jihatidan german qabilalari, anglsakslarga borib taqaladi hamda Markaziy va Shimoliy Yevropada tarqalgan. Slavyan xalqlari, asosan, Sharqiy va Janubiy Yevropada tarkib topgan. Har bir guruh ichidagi millatlarning tili va turmush-tarzi bir-biriga juda yaqin hisoblanadi.

3. AFRIKA aholisining milliy tarkibi o'ziga xos bo'lib, uzoq davom etgan mustamlakachilik afrikaliklarning ijtimoiy iqtisodiy va madaniy rivojlanishini ancha orqada qoldirdi. Ularning yirik millatlar va elatlarga birlashuviga xalaqit berdi. Qit'ada tuareg, tubu, azande, bantu, gottentot kabi ijtimoiy hayotdan ancha orqada qolgan elatlar keng tarqalgan. Shuningdek, Afrika aholisining milliy tarkibi haqida gapirganda, bu yerda yashovchi kelgindi (asosan, Yevropadan) xalqlarni ham e'tiborga olish zarur. Asosan, inglizlar, afrikanerlar (burlar), fransuzlar,

portugallar Afrika aholisining 5 foizini tashkil qiladi. Yevropaliklar mintaqaning eng qulay joylariga kelib kelib o'rgashgan. Shu bois, fransuz va italyanlar O'rta dengizbo'yi hududlarida ko'p bo'lsa, Janubiy Afrikaning dengiz sohillarida ingliz va golland millatiga mansub aholi anchagina hisoblanadi. Hozirda qit'ada ham maaniy hayot nisbatan jonlanib bormoqda. Bunga yevropaliklar bilan mahalliy aholining assimillatsiyasi katta ta'sir ko'rsatmoqda.

4. AMERIKA aholisining milliy tarkibi bo'yicha hozirda ko'pchilikni (95%) Yevropadan kelganlarning avlodlari va ularning boshqa xalqlar bilan aralashuvidan vujudga kelgan xalqlar qamrab olgan. Biroq uzoq o'tmishda bu hududlarning tub joy aholisini indeyslar tashkil etgan. Yevropaliklar kelgunga qadar maya, astek, ink, kechua va boshqa indeys qabilalari ko'plab yashagan va keyinchalik, ularning katta qismi qirib tashlangan. Hozirda Amerika aholisini ko'pchilik qismi ingliz va ispan tilida, ozroq qismi, portugal va boshqa tillarda so'zlashadi. Bu yerda millatlar, davlatlar chegaralariga qarab, qaysi mamlakatning fuqarosi ekanligiga qarab ataladi. Masalan, AQSh millati – amerikantlar, Kanada millati – kanadaliklar deyiladi.

Amerika mamlakatlari aholisi o'z millatlarini davlatlarining nomi bilan masalan, braziliyaliklar, kubaliklar, peruliklar va boshqalar deb atashadi. Biroq turli xalqlarning aralashishi bir-biridan ancha farq qiladi. Masalan, paragvayliklar, peruliklar, boliviyaliklar, ekvadorliklar, gondurasliklar, salvadorliklar, nikaragualiklar va panamaliklar, asosan, metislardan iborat. Dominikaliklarning ko'pchiligi esa mulatlardir.

Amerikada, shuningdek, asosan, negrlardan iborat bo'lgan millatlar ham bor (gaitiliklar, yamaykaliklar va boshqalar). Peru, Boliviya, Ekvador, Meksika aholisining anchagina qismini indeyslar tashkil qiladi.

5. AVSTRALIYA VA OKEANIYA aholisini etnik tarkibiga ko'ra, mutaxassislar ikkita oblastga bo'lishadi:

1) *Avstraliya va Yangi Zelandiya davlatlari*. Bu mamlakatlar aholisining milliy tarkibi bir xil bo'lib, avstraliyalik – inglizlardan va zelandiyalik inglizlardan

iborat. Avstraliya (aborigen) va Yangi Zelandiyaning tub xalqlari (maorilar) juda kam qolgan.

2) *Polineziya, Melaneziya va Mikroneziya orollaridagi* aholi etnik jihatdan qabila-qabila bo'lib yashaydi. Ularda konsolidasiya (etnik jinlashish) jarayoni Okeaniyaning ayrim katta orollaridagina boshlangan. Hozirgi paytda elatlar sifatida jipslasha boshlagan xalqlarga samoaliklar, fidjiliklar, gavayiliklar va taitiliklarni kiritish mumkin. Odatda, butunlay boshqa tillarda gaplashuvchi bir necha xalq umumiy nom bilan Yangi Gvineya papuaslari deb ataladi. Okeaniyaning boshqa kichik orollarida etnik jarayonlar ham past bosqichdaligini ko'rishimiz mumkin.

Aholining etnik jihatdan kelib chiqishini o'rganish orqali uning sotsial hayotiga ham baho berish mumkin. Masalan, Amerika qit'asining tub joy aholisi Osiyodan Bering bo'g'ozi orqali o'tgan, degan nazariya tarafdorlari ko'pchilikni tashkil qiladi. Ularning tuzilishi mongloidlarga juda yaqin. Ayrim qabilalarda esa, e'tiborlisi – *bir, ikki, uch...* deb sanaydigan aholi ham yashar ekan. Buni esa Sibir hududlaridan o'tgan turkiy qabilalar bilan bog'lash mumkin. Yapon, koreys va xanlarning genezisining umumiyligi bois turmush-tarzi va maaniyatida ham ko'plab uyg'unliklar saqlanib qolgan va h.k.

Lingvistik tarkib. Madaniyatning o'ziga xos geografik ko'rinishi – bu tildir. Til insoniyat madaniyatidagi mavjud aloqa vositasidir. U bir guruh a'zolarini birlari bilan o'zaro cheksiz xabarlashish imkonini beradi. Biroq, u bir til guruhi a'zolarini boshqa til guruhi a'zolari bilan xabarlasha olmasliklariga ham sabab bo'ladi. Bugungi kunda yer yuzida deyarli 7 mingga yaqin tilda gaplashiladi, lekin ularning 400 ga yaqinidan faol foydalaniladi, xolos (1-ilova). Ma'lumotlarga qaraganda, insoniyat paydo bo'lgandan to hozirgi paytgacha so'zlashilgan 4 mingga yaqin til o'z davrida yo'qolib ketgan. Bunga esa hukmron jamiyatda ustun bo'lgan sotsial guruhning ta'siri sabab bo'ladi. Xususan, Kavkaz hududlarida aholining katta qismi rus tilini umumiste'mol tili sifatida qabul qilganligi bois, mahalliy tillarning ahamiyati pasayib bormoqda. Masalan, hatto mashxur

dog'istonlik shoir Rasul Hamzatov ham avar tilining yo'qolish arafasida turganligini afsus bilan ta'kidlab o'tgan edi.

Tillarning xususiyatlari bir guruhga mansub etnoslarda bir-biriga yaqin bo'ladi. Chunki ma'lum etnoslar hududiy jihatdan boshqa mintaqalarga borib o'rtnashgan, lekin so'zlardagida asos birligicha qolib, dialekt o'zgarishga uchragan. Masalan, turkiy xalqlar tilining negizi umumiy bo'lganligi uchun o'zbek turkmanni, qirg'iz qozoqni, yoqut dunganni osongina tushunadi. Bunday holatni

	तमिल टमिल ठमिल थमिल	橫向 汉字
Arab tili grafikasi	Hind tili grafikasi	Xitoy tili grafikasi
	Графика современного русского языка	ლაშქერლობა
Ingliz tili grafikasi	Rus tili grafikasi	Gruzin tili grafikasi

16-rasm. Turli tillarga mansub yozuv grafikolari

ingliz, nemis, fransuz, rus tillarida ham ko'rish mumkin bo'lib, ularning barchasi qadimgi lotin tili negizida vujudga kelgan. M., ona so'zini olaylik. Bu so'z ingliz tilida mother (mum), nemis tilida mutter, fransuz tilida mère, rus tilida мать deyiladi. Ma'lum ma'noda uning kelib chiqishini ko'pchilik olimlar **Momo** Havoga borib taqashadi. Turkiy xalqlarning ko'pchiligida ham onani – momo deyiladi va h.k.

Jahon bo'yicha lingvistik guruhlashda ko'plab til oilalari ajratiladi. Tillarni ma'lum bir til oilasiga birlashtirishda uning genezisi asosiy o'rin tutadi. Til oilasida umumiyliigi bo'lgan bir necha tillar bo'lib, har biri alohida til guruhini tashkil etadi. Til guruhlari ham, o'z navbatida, tillarga bo'linib ketadi.

Jahon aholisining eng ko'p, ya'ni 45 foiz aholisi Hindyevropa til oilasida so'zlashadi. Shuningdek, sin-tibet, afrosiyo hamda niger-kordofan oilasi vakillarining ham soni ko'chilikni tashkil etadi.

Tillarning shakllanishi, dastavval, kishilarning yashaydigan hududlaridagi tabiatning xilma-xilligi asosida tarkib topib borgan. Masalan, faqatgina muzli yerlarda yashaydigan eskimos yoki bepoyon sahroda tarqalgan tuareglarning til boyligi juda kambag'al. Aksincha, tabiati turfa xil bo'lgan hind, ingliz va xitoylarning tillarida milliondan ortiq so'z mavjud. Shuningdek, ular qulay hududlarda yashashlari bois qadimdan boshqa mintaqalar bilan aloqalar negizida ham tildagi so'zlarning miqdori orta borgan. Zero, barcha tillar (arab tilidan tashqari) o'z til boyligini boshqa tillardan o'zlashma so'zlar hisobiga ham boyitib boradi. Bu jarayon ijtimoiy-madaniy aloqalarida umumiylik vujudga kelgan, iqtisodiy aloqlari yaxshi yo'lga qo'yilgan hududlar bo'yicha amalga oshadi. Masalan, arab istilosidan so'ng, ayniqsa, Markaziy Osiyo xalqlari hayotidan arabcha so'zlar joy egallay boshladi. Natijada vatan, muallim, kitob, shoir, qalb kabi ko'plab so'zlarning turkiycha muqobili o'rniga arabchasi qo'llanilib, iste'molga singib ketgan. Ayrim davlatlar esa keyinchalik kirib kelgan tillarni hozirda asosiy til sifatida qabul qilgan. M., Gaiti fransuz tilini o'z ona tilisi sifatida iste'molda foydalanadi. Lekin baribir uning aholisini hech kim fransuzlar deb atamaydi.

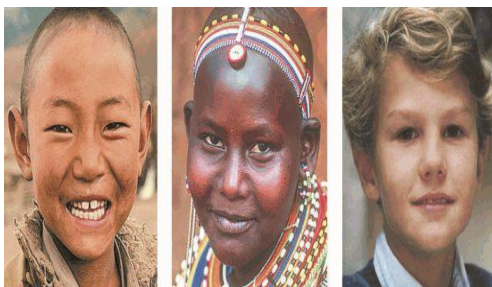
Afrika, Okeaniya va Amerikaning ayrim kam rivojlangan hududlarida, hatto, har bir qabilaning ham o'z tili bor. Bu orqali esa ular turmush-tarzining yopiqligi, hali ham ibtidoiy ko'rinishda ekanligini ifodalaydi.

Hozirda oltita xalqaro til – ingliz, xitoy, ispan, fransuz, arab, rus tillaridan eng ko'p foydalaniladi hamda BMT rasmiy hujjatlari shu tillarda olib boriladi. Shuningdek, 200 ga yaqin tillar davlat tili, 4800 ga yaqini mahalliy, qolganlari urug'-qabila tillari hisoblanadi. Tillarning asosiy xususiyatlaridan biri – uning yozma ko'rinishga ega bo'lishidir. Chunki vaqt o'tishi natijasida mazkur tilgagi hodisalar bayon qilib qo'yilmasa, og'zaki shevalar o'zgara borgani sayin asos til ham yo'q bo'lib ketishi mumkin. Popua-Yangi Gvineya, Janubiy Sudan yoki kechualar yashaydigan Amazoniyada og'zaki nutqadan foydalanilsa-da, ularning grafik ko'rinishi deyarli yo'q. Ko'plari haligacha belgilardan foydalanadi.

Yozuvlar qadimda insonlarning faoliyatlari natijasida tarkib topgan. Ilk yozuvlar iyerogliflar tariqasida narsalarning rasmi orqali ifodalangan. Sekin-asta o'sha belgi ma'lum narsani bildirib borib, tasvirlangan narsaning aynan o'zini yozmay, osonlashtirish uchun ayrim belgilarni tashlab ketishgan. Masalan, Xitoy, Yaponiya, Misr iyerogliflari piktografik (rasmi) holatda vujudga kelib, keyinchalik mazkur shakllar sodalashib yozuv holatiga o'tgan (16-rasm). Shuningdek, ko'pchilik yozuvlar tovushning talaffuz qilinishi va bo'g'in uzunligiga qarab shakllangan. Masalan, arab grafikasida til qonun-qoidalari asosida cho'zib talaffuz qilinadigan jumalarda shunga muvofiq tarzda talaffuz yozuvda aks etgan va h.k. Demak, yozuvlarning ham kelib chiqishi kishilarning fikrlashi, tabiatdagi hodisalarga munosabati natijasida shakllanib, shu tilning taraqqiy etishiga xizmat qiladi.

Til madaniyatning muhim, ammo ilmiy qoliplarga mos kelmaydigan bir elementidir. U aholining ba'zi bir qismini bog'laydi, ammo boshqa qismlarini ajratadi. U joylardagi o'zgarishlar va rivojlanishlar tezligini, o'zgarimas madaniy ko'rinishlarini ko'rsatadi.

Aholining irqiy tarkibi. Odamlar qadim-qadimdan qon-qarindosh bo'lib yashab kelgan. Ana shunday birliklarning eng muhimlaridan biri irqiy xususiyatlardir.

17-rasm. Asosiy irqi vakillari

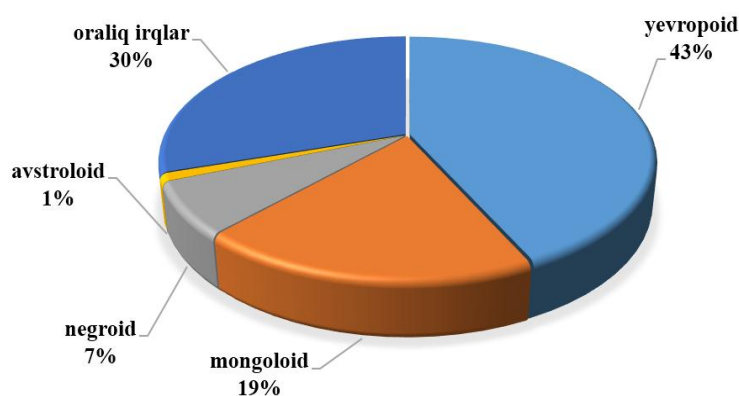
Irq – avloddan avlodga o'tuvchi o'xshash tashqi (teri, gavda) belgilarga ega bo'lgan, tarixan shakllangan kishilar guruhi hisoblanadi (17-rasm). Irqlarning paydo bo'lishi va odamlar o'rtasidagi irqiy belgi hamda xususiyatlarning kelib chiqishi o'ziga

xos jarayon hisoblanadi. Antropologlarning fikricha, irqlarning shakllanishi quyidagi nazariyalarga monand holda shakllangan:

✚ *polisentrik* nazariya – dunyoning turli qismlaridagi insonlarning tashqi tuzilishi hudud iqlimiga mos holda shakllanishi, ya'ni barcha irqalar bir-biridan alohida-alohida paydo bo'lgan;

✚ *monosentrik* nazariya – odamlarning kelib chiqishi bir hudud bo'lib, keyinchalik dunyoning turli qismlariga tarqalgani hamda joylashgan joyiga mos holda, irqiy belgilari shakllangan, ya'ni avval barcha insonlarning irqiy xususiyatlari bir xil bo'lgan va keyinchalik har xillik kasb eta boshlagan.

Irqlar xalqlarning, asosan, tashki ko'rinishiga va undagi farqlarga qarab ajratiladi. Yer sharida uchta katta irq: yevropoid, mongoloid, negroid (hozirgi

18-rasm. Jahon aholisining irqiy tarkibi

davrda avstroloid tipiga ham alohida irq sifatida yondashilmoqda) hamda ko'plab aralash irqiy formalar ajratilgan (18-rasm). Lekin yer shari aholisining hammasi, aynan, shu irqlar bo'yicha taqsimlanmagan. Tarixiy

davrlar mobaynida katta irqiy vakillarning assimilatsiyasi natijasida oraliq irqlar shakllangan. Shu jihatdan, bu oraliq irqlarning vujudga kelishi qadimiy (negraoid+mongoloid, yevropoid+negroid, yevropoid+mongolid) va yangi (yevropoid+indeys, yevropoid+negroid) o'tish irqlariga mansub hisoblanadi.

Yevropoid irqi. Bu irq vakillari, asosan, Yevropa, Janubiy va Janubi-g'arbiy Osiyo, Shimoliy Afrika, Avstraliya va Amerikaning yevropaliklar ko'plab yashaydigan hududlarida tarqalgan. Yevropoid irqi ichki xususiyatlari va tarqalgan hududidagi tabiiy sharoitning ta'siri natijasida 3 ta guruhga ajratiladi:

❖ Shimoliy yevropoid vakillarining bo'yi novcha, qirraburun, kamtukli, sochi sariq va to'liqinsimon, ko'k ko'zli bo'ladi. Chunki mavjud tabiiy sharoitning

xususiyatlari insonlarning morfologiyasida asosiy omil vazifasini bajargan. Bu tarmoqqa Skandinaviya va Boltiqbo'yi mamlakatlari hamda Islandiyada kiradi.

❖ O'rta yevropoid irqi vakillarining yuzlari oq-sariq, sochlari silliq va burunlari nisbatan kattaroq, o'rtacha bo'yli bo'ladi (19-rasm). Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya va Markaziy Yevropa davlatlari, Rossiya va Sharqiy Yevropa mamlakatlari, AQSh, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabilarning asosiy aholisi shu irqqa mansub.

19-rasm. Yevropoid irqi vakillari

❖ Janubiy yevropoid vakillarining gavda tuzilishi va tashqi ko'rinishi o'zi tarqalgan hududning iqlimiga mos holda, tanasi nisbatan bug'doyrang, bo'yi baland, sochlari qora va jigarrang, boshi dumaloq va ko'zi jigarrang, qora. Bu tipdagi aholi, asosan, Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Janubi-g'arbiy Osiyo, Old Osiyo, Janubiy Osiyo, Lotin Amerikasi mamlakatlarida yashaydi.

Mongoloid irqi. Dunyo aholisining deyarli 1/5 qismini o'z ichiga oladi. Bu irq, asosan, Osiyoda vujudga kelgan bo'lib, odamlarning tanasi bug'doyrang, sochlari silliq, bo'ylari past va yanoqlari turtib chiqqan bo'ladi (20-rasm).

Mongoloid irqi ham ikki guruhga bo'linadi, ya'ni Osiyo va Amerika mongoloidlari.

20-rasm. Mongoloid irqi vakillari

tanasi kamtuk hisoblanadi.

❖ Osiyo mongoloidlari, asosan, Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo, Uzoq Sharq va Sibirda tarqalgan. Bu irq vakillarining bo'ylari nisbatan past, ko'zlari qisq, yanoqlar turtib chiqan, o'rta burunli, sochlari silliq va siyrak,

❖ Amerika mongoloidlari xalqlarning tarqalish jarayonida Bering bo'g'ozi orqali Osiyodan o'tib borib joylashgan bo'lib, Kanadaning shimoli va Alyaska,

Markaziy Amerika va Amazoniya hududlarida tarqalgan. Tabiiy sharoitga moslashgan holda, Kanada mongoloidlarining tanasi nisbatan oqish bug'doyrang, ko'zlari qisq va bo'yi past bo'lsa, janubda yashaydigan mongoloidlar tanasining rangi o'zgarib, qizil tanli indeyslar sifatida shakllangan. Ularning bo'ylari baland, burunlari yapaloq, ko'zlari va jigarrang, sochlari esa to'lqinsimon.

Negroid irqi. Bu irq vakillarining teri rangi qora, sochlari qora va jingalak, burni keng, lablari qalin. Bu iqlimning issiq va serquyoshligi bilan harakterlanadi.

21-rasm. Negroid irqi vakillari

Quyosh nuridan himoyalash uchun tanadan melanin moddasining ko'plab ishlab chiqarilishi natijasida ularning tanasi qora bo'ladi. Shuningdek, issiq havoda kislorodning kamligi bois nafas olish jarayonida burun teshiklari kattalashgan va yapaloq bo'lib tarkib topgan (21-rasm).

Negroid irqi ham ikki tarmoqqa ajratiladi, ya'ni Afrika va Okeaniya tarmoqlari.

❖ Afrika negrlari – Sahroi Kabirdan janubda yashaydi. Bu irq vakillarini, ko'pincha, ekvatorial irq vakillari deb ham ataladi. Ularning tanasi qora va yo'g'on, lablari katta va go'shtdor, sochlari dag'al va jingalak bo'ladi.

❖ Okeaniya tarmog'ini alohida Avstroloid irqi sifatida ham ajratiladi. Chunki uning shakllanishi negroid bilan aloqador bo'lmagan holda, Janubi-sharqiy Osiyo xalqlarining kelib o'rnashishi va tabiiy sharoitga moslashishi natijasida tarkib topgan. Ularga aborigen, papuas, maori, melonez va boshqalar kiradi.

Xalqlarning bir-biri bilan o'zaro aloqasi natijasida turli irq vakillari o'rtasida assimilatsiya jarayoni sodir bo'lgan. Natijada ikki irq vakilining belgilari bir individda namoyon bo'lib, oraliq irq shakllana borgan. Masalan, yevropoid va negroidlarning chatishishidan Afrikada efiop, Janubiy Osiyoda dravid oraliq irqlari shakllangan, mongoloid va yevropoidlarning qo'shilishidan esa Markaziy Osiyoda

turon, G'arbiy Sibirda ural oraliq tiplari tarkib topgan. Negroid va mongoloidlarning assimilatsiyasi esa Madagaskar, Mavrikiy va Chagos arxipelagida namoyon bo'ladi. Oraliq irqlardan Amerika qit'asida sambo (negroid+indeys), metis (yevropoid+indeys), mulat (yevropoid+negroid) kabilar tarkib topgan.

Demak, jahon bo'yicha eng ko'p irqqa mansublar yevropoid irqi vakillari bo'lsa, eng kam qismi avstroloid irqiga mansub. Shuningdek, oraliq irqarning ko'payishi natijasida xalqlar o'rtasida madaniy aloqalar kuchayib bormoqda. Bu esa etnik, lingvistik va irqiy tafovutlarning tobora kamayishini vujudga keltirmoqda.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Etnogeografiyaning ijtimoiy geografiyada ahamiyati qanday?
2. Jahon bo'yicha xalqlarning tarqalishi qanday xususiyatlarga ega?
3. Jahon aholisi lingvistik tarkibiga ko'ra qanday guruhlanadi?
4. Yer sharida qaysi tillar jahon tillari hisoblanib, eng ko'p foydalaniladi?
5. Irqlarning shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
6. Oraliq irqlar qanday tarkib topadi?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

✚ **Etnos** - ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning har xil bosqichlarida turuvchi xalqlar. Uning eng past darajasi urug' bo'lsa, yuqori darajasi millat hisoblanadi.

✚ **Konsolidatsiya** – turli millat vakillarining bir umumiy hududda ijtimoiy hamkorlik asosida jipslashib, totuvlikda yashashi.

✚ **Assimilatsiya** – geografik jihatdan, turli guruhga mansub aholining qo'shilishi va chatishish jarayoni.

✚ **Irq** - avloddan avlodga o'tuvchi o'xshash tashqi (teri, gavda) belgilarga ega bo'lgan, tarixan shakllangan kishilar guruhidir.

4 – MAVZU

DIN GEOGRAFIYASI

Maqsad: Talabalarga dinning inson ruhiy va ijtimoiy kamolotidagi ahamiyati va dinlarning hududlar bo'yicha xususiyatlari haqida ma'lumot berish.

Tayanch so'z va iboralar: *Dinlar geografiyasi, jahon dini, milliy din, mahalliy din, ibtidoiy dinlar, an'anaviy dinlar, xristianlik, katolik, protestantlik, provaslav, lyuteran, kalvinist, babtislar, zorastizm, islom, sunniylik, shialik, ibodiylik, buddizm, lamaizm, iudaizm, induzm, konfutsiylik, daosizm, sintoizm.*

REJA:

1. Dinni ijtimoiy hodisa sifatida geografik jihatdan o'rganishning ahamiyati.
2. Din geografiyasining shakllanishi va rivojlanishi. Uni geografiya fanlari tizimida tutgan o'rni.
3. Urug'-qabila dinlarva ularning mazmuni
4. Dinlarning turlari va kelib chiqishining hududiy jihatlari.
5. Dinlarning ko'lami.
6. Dinlarning hududiy taqsimlanishi va rivojlanish xususiyatlari.

Din insoniyat ma'naviy hayotining tarkibiy qismidir. O'zbekiston Respublikasida ziyolilar oldiga ma'naviy barkamol insonni shakllantirish vazifasi qo'yilgan bir paytda din masalasini chetlab o'tish mumkin emas. Mazkur masalani hal etishda ilgarigi

dinga agressiv hujum etish uslubining salohiyatsizligi hammaga ochiq-oydin. Lekin keyingi paytda paydo bo'lgan diniy bo'lmagan masalalarni diniy deb atash, har qanday, hatto bir-biriga zid bo'lgan, fikrlarni tahlil qilmasdan turib maqtash uslubi ham o'zini oqlamaydi. Demak, ushbu masalaga prinsipial, professional, ilmiy yondashuv darkor. Din e'tiqod hamdir, bu esa har bir kishining shaxsiy ishi.

Dunyodagi dinlar klassifikatsiyasi

DINLARNING YIRIK TIPOLOGIYASI			
I. TARIXIY-GEOGRAFIK TASNIF		II. ETNIK TASNIF	
Örta yer dengizi havzasi dinlari	Rim dinlari, Yunon dinlari	Urug – qabila dinlari	Totemizim, Shamanizm, Fetishizm, Magiyalik
Qadimiy Yaqin va Örta Sharq dinlari	Misr dinlari, Shumer dinlari, Akkad dinalari, G’arbiy somiy dinlari, islomgacha arab dinlari	Milliy dinlar	Yahudiylik, Hinduizm, Konfutsiylik, Sintoizm
Yaqin va Örta Sharqning payğambarli dinlari	Zardushtiylik, Yahudiylik, Xristianlik, Manixeizm, Islom	Jahon dinlari	Xristian, Islom, Buddizm
Janubiy Osiyo dinlari	Veda dinlari, Hinduizm, Hind buddizmi (teravada, maxayana), Jaynizm	III.	SIG’INISHIGA KO’RA TASNIF
Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo dinlari	Shri-Lanka, Tibet, Janubi-Sharqiy Osiyo havzasi buddizmi; Xitoy dinlari (daosizm, konfutsiychilik, buddizm maktablari); Koreya va Yaponiya dinlari	monoteistik	Islom, Yahudiylik
Amerika hindulari dinlari	Toltek dinlari, Atsteklar dinlari, Inklar dinlari, Mayyalar dinlari	politeistik	Xristian, Hinduizm, Konfutsiylik, Daotsizm, Sintoizm,

Jadval mualliflar tomonidan shakllantirilgan

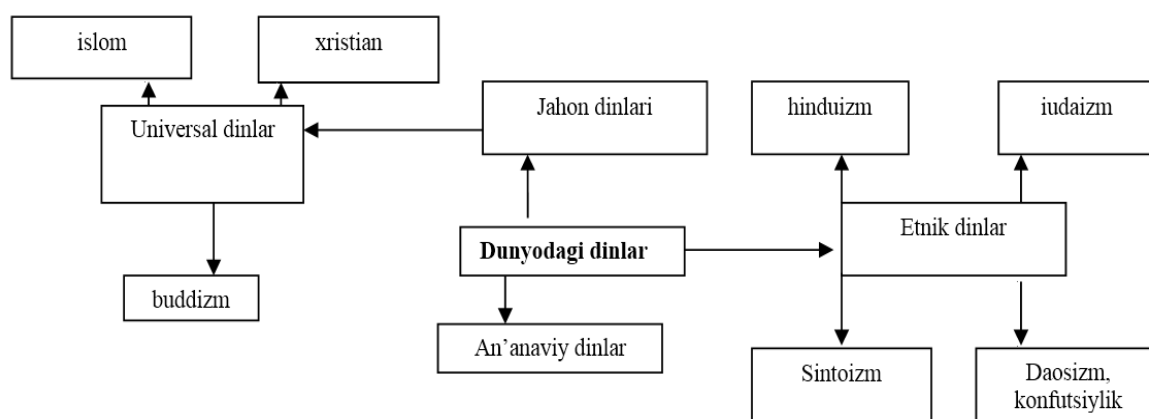
Vijdon erkinligi berilgan bo'lsa-da, shaxsni har qanday missioner tashkilotlar ixtiyoriga ham tashlab qo'yib bo'lmaydi. Ozod jamiyatda har bir inson o'z shaxsiy pozitsiyasini belgilab olishi uchun unga har tomonlama, boy, obyektiv-ilmiiy ma'lumot zarur. Bunday ma'lumot ensiklopedik xarakterda bo'lmog'i, birovning g'arazli sharhisiz asl matnlar shaklida bo'lsa, maqsadga muvofiqdir.

Din so'zi arab tilidan olingan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi «ishonch, e'tiqod»dir. Istilohiy ma'nosi lotin tilidagi «religion» so'zi bilan mos keladi.

Din – tabiat, jamiyat, inson va uning ongi, yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof-muhitdan tashqarida bo'lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga to'g'ri, haqiqiy, odil hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash, ta'limotdir. Hozirgi vaqtda jahonda ko'plab dinlar mavjud (23-25-rasmlar).

22-rasm. Turli dinlarning e'tiqod simvollar

23-rasm. Dinlarning tarkibiy tuzilishi

Din muayyan ta'limotlar, his-tuyg'ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon bo'ladi (22-rasm). U olam, hayot yaratilishini tasavvur qilishning alohida tariqasi, uni idrok etish usuli, olamda insoniyat paydo bo'lgandan to bizgacha o'tgan davrlarni ilohiy tasavvurda aks

etishidir. Din komil insonni tarbiyalashda asosiy tarbiyalovchi qudratga ega bo'lgan ma'naviy-axloqiy kuchdir.

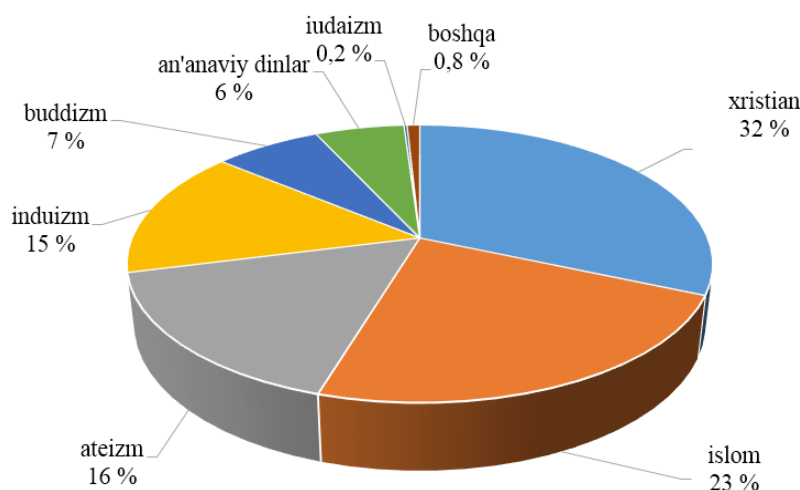
Din asli nima ekanligi turlicha izohlansa-da, umumiy nuqtai nazar shuki, din ishonmoq tuyg'usidir. Ishonmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridandir. Hozirgi kunda din tipologiyasida dinlarning ko'plab tasniflari mavjud (4-jadval).

Dunyo aholisining diniy tarkibi juda murakkab va xilma-xildir. Diniy mintaqalar sivilizatsiyalar evolutsiyasi davomida shakllanib kelgan. Shu nuqtai nazaridan har bir dinning o'z sivilizatsion taraqqiyotidan kelib chiqqan holda tanlagan ramzlari ham bo'lib, u o'sha dinni ifodalab turadi (24-rasm). Masalan, islom dinining ramzi yarim oy va yulduz bo'lsa, xristianlikda xoch (kres) va hokazo.

24-rasm. Jahondagi asosiy dinlarning ramzlari

Jahon aholisining diniy tarkibi ham juda xilma-xil. Dinlarning tarqalish hududlari tarixan o'z xususiyatlariga ega. Masalan, xristianlikning dunyo bo'ylab

25-rasm. Dunyo aholining diniy tarkibi
Manba: <https://www.worldmeters2019> ma'lumotlari

tarqalishining sababi bu nasroniy davlatlar uyushtirgan Buyuk geografik kashfiyotlar va o'sha hududlarga uyushtirilgan migratsiya bo'lsa, Shimoliy Afrika va Osiyoning katta hududi, qisman, Yevropada tarqalgani

arablar istilosi va dinni yoyish jarayonlari bilan bog'liq. Ayrim dinlar esa paydo bo'lgandan beri boshqa etnoslar tomonidan qabul qilinmagan. Masalan, iudaizm (yahudiylik), induizm, sintoizm kabi.

Aholi nisbatan siyrak tog', o'rmon ichkarisi va chakalakzorlarda hali ham ibtidoiy dinlar saqlanib qolgan. Ular primitiv (sodda) dinlar deb ataladi. Jumladan:

Totemizm. «Totem» so'zi Shimoliy Amerikada yashaydigan Ojibva qabilasi tilida «o'zining urug'i» ma'nosini anglatadi va mohiyatan «odamning hayvonot yoki o'simlikning muayyan turlariga qarindoshlik aloqasi bor», deb e'tiqod qilishlik ehtimol, ma'lum bir jamoaning avvalda asosiy ozuqa manbaini tashkil qilgan hayvon yoki o'simlikka nisbatan e'tibor keyinchalik vujudga kelgan qabilaning diniy tasavvurlarining asosiy shakllaridan biriga aylangan bo'lishi mumkin. Urug'dosh guruhlar o'zlarini umumiy belgilari va totemlari bo'lgan hayvon yoki o'simlikdan kelib chiqqan, deb bilar edilar. Totemlarga bunday e'tiqod uzoq o'tmishga tegishlidir, ularning mavjud bo'lganligini faqat qadimgi rivoyatlarga tasdiqlaydi. Masalan, hozirgacha Avstraliya aborijenlari orasidan bu xususda afsonalar saqlanib qolgan.

Animizm (lotin tilida «anima» – «ruh», «jon» ma'nolarini anglatadi). Animizm – ruhlar mavjudligiga ishonch, tabiat kuchlarini ilohiylashtirish, hayvonot, o'simlik va jonsiz jismlarda ruh, ong va tabiiy qudrat borligi haqidagi ta'limotni ilgari suruvchi ilk diniy shakllardan biri

26-rasm. Animizm. Ruh bilan suhbat

(26-rasm). Ilk animistik tasavvurlar qadim o'tmishda, ehtimol, totemistik qarashlar paydo bo'lgunicha, oilaviy jamoalarning shakllangunicha vujudga kelgandir.

Shamanizm («shaman» so'zining tungus tilidagi ma'nosi – «sehrgar»). Sehrgarlik (afsun, magiya) real natijalar olish uchun ilohiy kuchlarga ta'sir etish maqsadida amalga oshiriladigan rituallar – urf-odatlar majmuasidir. U totemizm va animizm bilan bir vaqtda paydo bo'lib, unga ko'ra uning vositasida kishilar o'z

totemlari, ota-bobolarining ruhlari bilan xayolan bog'lanishni amalga oshirib kelganlar. Shamanizm qadim o'tmishda paydo bo'lib, minglab yillar davomida

27-rasm. Shaman marosim o'tkazmoqa

saqlanib kelgan va tabiiyki, muntazam rivojlanib borgan. Odatda, afsungarlik urf-odatlar bilan maxsus odamlar - shamanlar, afsungarlar shug'ullanganlar. Ular orasida, ayniqsa, ayollar ko'p o'rinni egallaganlar. Bu shamanlar, afsungarlar jazavali va asabiy kishilar bo'lib, odamlar ularning ruhlar bilan muloqotda bo'la olishlariga,

ularga jamoaning orzu niyatlarini ruhlarga yetkazish, ularning irodasini talqin qilish qobiliyatiga ega ekanligiga chuqur ishonganlar. Shamanlar, odatda, ma'lum harakatlar: ovoz chiqarish, ashula aytish, raqsga tushish, sakrash yo'li bilan nog'oralar va qo'ng'iroqlar ovozlari ostida jazavaga tushib, o'zini yo'qotish, jazavaning yuqori nuqtasiga yetish bilan afsungarlik qilishgan (27-rasm). Tomoshabinlar ham ba'zan o'zlarini yo'qotar darajaga yetib, marosim ishtirokchisiga aylanib qolishar edi. Marosim oxirida shaman hech narsani eshitmay, ko'rmay qolar, uning ruhlar dunyosi bilan muloqoti xuddi shu holatda amalga oshadi, deb hisoblanardi.

Fetishizm (fransuzcha, *fétiche* – «but», «sanam», «tumor» ma'nosidagi so'zni anglatadi) – tabiatdagi jonsiz predmetlarga sig'inishdir (28-rasm). Unga ko'ra, alohida buyumlar kishini o'z maqsadiga erishtirish, ma'lum voqea-hodisalarni o'zgartirish kuchiga ega. Fetish ham ijobiy, ham salbiy ta'sir etish kuchiga ega.

Fetishizm yog'och, loy va boshqa materiallardan yasalgan buyumlarning paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllangan. Bu but va tumorlarda bamisoli jamoalar g'ayritabiiy dunyodan keladigan ilohiy qudratning timsolini ko'rishgan.

28-rasm. Totem.
Muqaddas taqinchoq

5-jadval

Mahalliy dinlarning tarqalish mintaqalari

№	Mahalliy dinlar	E'tiqod qiluvchilarning asosiy qismi tarqalgan mintaqalar
1	Induizm	Hindiston, Nepal, Shri-Lanka
2	Sikxizm	Hindiston (Panjob shtati)
3	Konfutsiylik	Xitoy
4	Sintoizm	Yaponiya
5	Iudaizm (yahudiylik)	Isroil, AQSh

Manba: Qayumov A., Safarov I., Tillaboyeva M., Fedorko V. Jahon iqtisodiy – ijtimoiy geografiyasi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik.
–T.: "O'zbekiston", 2019. [34-b.]

Jahonda shunday dinlar borki, ularga faqat o'sha din tarixiy o'tmishida vujudga kelgan etnos e'tiqod qilib, boshqalar ularga ergashmaydi. Bunday dinlar bir nechta davlatda e'tiqod qilinishi mumkin, lekin nechta davlatda bo'lsa ham bu dinga faqat o'sha millat vakillarigina sig'inayotgan bo'ladi va ular mahalliy dinlar deyiladi (5-jadval).

INDUIZM (hinduizm) juda murakkab dindir. U bir tomondan yirik ijtimoiy tashkilot, ikkinchi tomondan turli dinlar qorishmasidir. Ijtimoiy tashkilot sifatida kastachilik asosiga qurilgan. Ma'lumki, mil. avv. VI asrda Hindistonda buddizm dini vujudga keldi. U braxmanizmdagi bir necha jihatlarni qabul qilgan bo'lsa-da, kasta ta'limotini inkor etdi. O'sha davrda Hindistondagi kasta tuzumini saqlab qolishga, braxmanizm dinini isloh qilib, qayta tiklashga harakat boshlandi. Bu harakat braxmanizm bilan buddizm o'rtasidagi kurashni ifodalovchi hinduizm edi.

Bu din, asosan, Hindistonda tarqalgan bo'lib, mamlakat aholisining 83%, ya'ni 1,137 mlrd kishi shu dinga e'tiqod qiladi. Hinduizm e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan jahonda uchinchi o'rinda turadi. Lekin ko'pchilik davlatlarda boshqa

etnoslar tomonidan qabul qilinmagani bois jahon dini hisoblanamaydi. Hindlardan iborat yirik jamoalar Bangladeshda (12 mln.), Indoneziyada (3,6 mln.), Shri-Lankada (3 mln.), Pokistonda (1,5 mln.), Malayziyada (1 mln.), AQShda (0,5 mln.), Butanda (0,3 mln.) mavjud.

Diniy qorishma sifatida hinduizm *oriylargacha* bo'lgan dinlar, hind-skif jamoalarining ibtidoiy diniy tasavvurlarini va qadimgi braxmanlarning buddizm bilan aralashgan qadimiy urf-odatlarini o'zida mujassam qilgan.

Shunisi qiziqki, hinduizm o'zining asosi hisoblanadigan vedizm va braxmanizmdan tashqi ko'rinishda farqlanadi. Unda yangi braxmanizm dinlari, to'g'rirog'i, oqimlari mujassamdir. Ularning barchasini umumiy jihatlariga qarab bir guruhga jamlash mumkin: tushuncha va qonunlarning asl manbai bo'lgan vedalarning muqaddasligi, guru (pir, ustoz)ning tan olinishi, muqaddas joylarga ziyoratga borish, sanskritning muqaddas til ekanligi, va nihoyat, sigirning muqaddas ekanligi. Bu besh qoida yoki aqida umum tomonidan tan olingan bo'lsa-da, ko'p sonli e'tiqod qiluvchilar orasida o'ziga yarasha farq va o'ziga xoslik kasb etgan. Hatto, diniy ramzlarida ham ilohlarining nomlari tushirilgan (29-rasm).

Hinduizmda keyingi davrda vedalardan tashqari xalq og'zaki ijodi namunalari, jumladan, «Maxabxarata» ham muqaddas yozuvlar qatoriga qo'shilgan. Hinduizm ham braxmanlar asosiy o'rinni egallaydi. Shuning uchun ham mazkur adabiyotlarning ko'pchiligi braxmanlar tomonidan yaratilgan. Ular eski aqidalarning zamon talabiga javob bermasligini ko'rib, yangi qonun qoidalarga mos ravishda turli oqimlarni yuzaga keltirdilar. Ular shu yo'l bilan o'z raqiblari hisoblangan buddistlarga qarshi kurash olib bordilar. Hinduizm braxmanizmdan katta farq qiladi. Unda Maxabxarata va boshqa she'riy matnlar qadimgi sanskrit tilidan zamonaviy hind tiliga tarjima qilinib, muqaddasligi jihatidan asl matni bilan bir xil hisoblanadi. Hinduizm ta'limotiga

29-rasm. Hinduistik diniy ramzi

ko'ra, braxmanlar nafaqat oliy tabaqa vakillaridan, balki oddiy xalq ichidan, hatto ayollardan bo'lishi ham mumkin.

Hinduizmda *trimurti* (uchlik) – Braxma, Vishnu, Shiva xudolari oliy xudolardir (30-rasm). Ular ichidan eng kattasi Braxma – dunyoni yaratgan xudo hisoblanadi. Biroq, hinduizm faqatgina Vishnu va Shivagagina sig'inadilar. Shunga binoan, hinduizm ikki asosiy oqimga bo'linadi: Shivaga sig'inuvchilar va Vishnuga sig'inuvchilar.

Braxma

Vishnu

Shiva

30-rasm. Hinduizm oliy xudolari:

Shiva oddiy xalq ommasi – kambag'allarning ilohiyati hisoblanadi. U Rigvedaning birinchi nusxalarida Rudra nomi bilan zikr etilgan. Atxarvavedada Rudraning roli oshib boradi. Yajurvedada Rudra Agni timsolida berilgan. U Ishana, Ishvara, Maxadeva (buyuk xudo) nomlari bilan ham ataladi.

Hindistonda Shivaizmning o'n uchga yaqin asosiy oqimlari mavjud. Shivachilar orasida asosiy oqim sifatida *tridandinalar* (uch tayoqlilar) va *smartlar* (*smriti* so'zidan – *haqqoniy rivoyatlar*)ni aytib o'tish mumkin. *Tridandinalarning* markazi Varanasi bo'lib, unda tarkidunyochilikda hayot kechiradilar. *Smartlarning* bir qismi rohiblikda, yana bir qismi – dunyoviylik holatida yashaydilar. Ushbu oqimlarning har ikkalasi ham faqat braxmanlarnigina o'z saflariga qabul qiladilar. *Dandilar*, ya'ni zohidlar oriylarga xos bo'lmagan ba'zi marosimlarni o'tkazadilar. Jumladan, shu oqimga kirayotgan paytda oyoqlarining pastki qismidan qon chiqaradilar. O'lganlarni yerga dafn qiladilar yoki muqaddas daryolardan biriga

topshiradilar. Hivaizmning katta oqimlaridan yana biri *lingachilar* bo'lib, ular bo'yinlariga *linga* osib yuradilar. Kimdir uni oltin, kumush qutida olib yuradi. Ibodat vaqtida uni chap qo'llarida tutib turadilar. *Lingachilar* bir necha urug'larga bo'linib, o'zaro qudachilik qilmaydilar.

Yoglar o'zlarini tarkidunyo qilgan odam sifatida turli ko'yga soladilar. Uzoq vaqt nafas olmay o'zlaridan ketadilar, bu vaqtda ular Shiva bilan yolg'iz qoladilar; omma oldida havoga ko'tariladilar; yana gipnoz usulida o'rgatilgan echki yoki ilon yordamida sadaqa yig'adilar.

Shivaizmning mayda oqimlari *oriylarga* tegishli bo'lmagan an'analar bilan sug'orilgan. Deylik, hakta oqimi hayvon yoki odamlarni qurbon qilishi bilan ajralib turadi. Hozir turli balo-ofatlar paytida qilinadigan bunday qurbonliklar yo yo'q bo'lib ketgan, yoki maxfiy ravishda amalga oshiriladi. Xalq orasida Shivaning 1008 ta nomi bor.

Vishnu – hozirgi Hindiston panteonida birinchilik uchun kurashayotgan ikkinchi ilohiyatdir. Rigvedada tabiatga jon ato etuvchi quyosh xudosi Vishnu birinchi darajali ilohiyatdir. Unda Vishnu juda saxiy qilib tasvirlangan. Ibodat paytida uni Savitar, Roxita, Surya, Adita nomlari bilan ham ataydilar. U butun koinotni uch qadamda bosib o'tishi va havoda muallaq yura olishi xususiyati bilan tavsiflanadi. Yarim inson, yarim xudo shaklidagi qahramon Krishna Vishnuga qo'shilib ketgan deb tasavvur qilinadi.

Maxabxarata va Ramayana dostonlarida *Avatara*, ya'ni insonning Vishnuga qo'shilib ketishi haqida so'z yuritiladi. Vishnu gohida to'rt qo'lli qilib tasvirlanadi. Vishnuning ommaviy ibodat marosimlari ba'zan juda murakkablashib uzoq vaqt davom etadi. U hech qachon inson yoki hayvonning qurbonlik qilishni talab qilmagan.

Krishna («qora») o'zining tabiiy kelib chiqishiga ko'ra juda murakkab obrazdir. U haqda olov, chaqmoq, momoqaldir, osmon, quyosh bilan bog'liq afsonalar mavjud. Krishna jangovor, yengilmas qahramon sifatida ta'riflanadi. U urushda ham, sevgida ham yengilmas bahodir, ammo juda ayyor tabiatga ega. Xalq

orasida u erotik ilohiyat hisoblanadi. Krishnaga sig'inuvchilar, asosan, Mattra shahri va uning atroflarida yashaydilar, shuningdek, u Bengaliya va Orissada ham katta shuhratga ega.

Vishnuizm bayramlari turli-tuman: ba'zilar umumiy, ba'zilar esa tabaqalarga ajratilgan holda o'tkaziladi. Ular asnosida duolar o'qish, ta'zim bajo keltiriladi, ommaviy diniy marosimlarda qatnashiladi, turli hadiya va qurbonliklar ataladi, shuningdek, ibodatxona yaqinidagi yoki ichidagi muqaddas hovuzda cho'milish majburiydir. Bu marosimlar ba'zi paytda bir necha kunga ham cho'zilib ketadi. Ularda faqatgina ruhoniylar rahbarligida hadiyalar (pul, qimmatbaho buyum yoki qimmatli toshlar) xudolarga hamda ruhoniylarga ataladi. Qurbonliklar turli gullar, xushbo'yliklar, ovqatlardan, xudolar nomiga atab ozod qilinadigan yoki so'yiladigan hayvonlardan bo'ladi. Sigir qadimdan hindlar e'tiqodida muqaddas hayvon hisoblangan. Shuning uchun uni qurbonlik qilish yoki boshqa maqsadlarda o'ldirish katta gunoh hisoblangan. Sigirning besh mahsuloti (sut, suzma-tvorog, sariyog', siydik va tezak)dan tayyorlangan *panchagavyam* hinduiylar e'tiqodida odamlarni va uylarni poklashda alohida kuchga ega. Sigir muqaddas hayvon hisoblanganligi uchun u xudolar bilan bir qatorda ehtirom qilinadi. U, keyinchalik, «tirik but»ga aylanib, Shivaning ma'budlik o'rnini to'ldirdi.

Vishnuizm ham o'zining muqaddas hayvoni bor. U maymundir. Rigvedada Vrishakani (erkak maymun) timsolida Xanumanning ajdodini ko'rish mumkin, degan rivoyat keltiriladi. Shuning uchun maymun Ram («Ramayana» dostonidagi odam-xudo)ning ittifoqchisi maymun-xudo Xanumanning vakili sifatida ulug'lanadi.

Bundan tashqari, ilon, sher, fil, ba'zi qushlar ham ilohiylashtiriladi. Umuman olganda, hinduizmde deyarli har bir Hindiston hayvoni xudo yoki xudoning hamrohi deb e'tiqod qilinadi.

Hinduizmning aqidaviy, marosimiy va ramziy sohalardagi juda ham murakkab tizimi unga e'tiqod qiluvchilarning turlicha talqinida yana ham murakkablashib ketadi. Garchi, hinduizm ilohiyotchilari tomonidan uni animistik

va butparastlik asoratlaridan tozalab, taraqqiy etgan dinlar qatoriga ko'tarishga harakat qilsalar-da, xalq ommasi doirasida u juda ham sodda, but va ruhlarga sig'inish xususiyatlarini to'la saqlagan holda davom etmoqda.

IUDAIZM – dunyoda keng tarqalib ketgan yahudiylarning milliy dinidir. Shu kunda Isroilda 4,7 mln. (aholining 80 %), AQShda 6 mln. (40 % Nyu-Yorkda), Rossiyada 1,5 mln., G'arbiy Yevropa davlatlaridan Fransiya 0,6 mln., Buyuk Britaniya 0,4 mln. va boshqa mamlakatlarda yashaydilar.

Yahudiylar miloddan avvalgi 2000-yillarning oxirlarida Falastinda vujudga kelgan, yakkaxudolik g'oyasini targ'ib qilgan dindir. Yahudiylar millat dini bo'lib, faqatgina yahudiy xalqiga xos. *Yahudiy* so'zining kelib chiqishi haqida turli fikrlar mavjud. Abu Rayhon Beruniy o'zining «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida yozishicha, yahudiylar bu so'zni somiy tillaridagi *hoda* – «tavba qilmoq, tavba qilganlar» so'zidan kelib chiqqan, deb da'vo qilsalar-da, aslida bu fikr noto'g'ri, «yahudiy» so'zi Banu Isroil xalqi ustidan hukmronlik qilgan Ya'qub Payg'ambarning o'g'li Yahudo nomiga nisbat berilgan.

Yahudiy xalqining yana bir nomi Banu Isroil bo'lib, *Isroil* – Ya'qub payg'ambarning ikkinchi ismi, *banu* – «bolalar» ma'nosini beradi, ya'ni – «Isroil avlodlari». Yahudiy xalqiga nisbatan ishlatiladigan yana bir atama yevrey so'zi zamonaviy adabiyotlarda «yahudiy» so'zining aynan tarjimai sifatida ishlatiladi. Ammo bu ikki so'zning etimologiyasi turlicha: yevrey qadimiy somiy tillardagi *ibriy* so'zining o'zgargan shaklidir. *Ibriy* so'zi (arab. *abara-ya'buru* – «kechib o'tmoq» fe'lidan) «kechib o'tganlar» ma'nosini beradi. Tarixdan ma'lumki, yahudiy qabilalari Urdun (Iordan) daryosini kechib, hozirgi Falastin hududiga kelganlar. Shuning uchun ularga *ibriylar* yoki *ibroniylar* («kechib o'tuvchilar») nomi berilgan. Yahudiylar ta'limoti to'rt asosga tayanadi:

1. *Olamlarni yaratuvchi yagona xudo* – Yahvega imon keltirish. Yahve so'zi «rabb, parvardigor» ma'nosini bildiradi.

Tavrotning «Chiqish» kitobida Xudoning Musoga aytgan ushbu so'zi keltiriladi: «Yahve – ota-bobolaringiz Ibrohim, Is'hoq, Ya'qublarning

parvardigori, u meni sizga yubordi». Mil. avv. VI asr oxirlarida yahudiy ruhoniylari oddiy xalq hurmatini pasaytirib qo'ymasliklari uchun Yahve so'zini ishlatishni man etib, uning o'rniga murojaat uchun «Adonay» («Rabb, Xoja») so'zini qo'llashni buyurganlar. Shundan so'ng faqat ruhoniylargagina ibodat vaqtida Yahve nomini tilga olishlariga ijozat berilgan.

Yahudiylik ta'limotiga ko'ra, Yahve olamlarni yaratishni yakshanbada boshlab, juma kuni tugatdi, shanba kuni esa dam oldi va yahudiylarga ham shu kuni dam olishni buyurdi. Shu sabab yahudiylik dinida shanba kuni ulug' kun hisoblanib, hech bir ishga qo'l urilmaydi.

2. *Yahudiylar yer yuzidagi xalqlarning «eng mumtozi»* va u «dunyoda berilajak in'omlarning eng haqlisi» ekanligi. Ular o'zlarini Xudo tomonidan saylangan, muqaddas xalq ekanini, yahudiyning ruhi Xudoning bir qismi hisoblanishini da'vo qiladilar.

3. *Messiya – xaloskorning kelishi haqida.* Unga ko'ra, oxirzamonda Yahve yahudiylar orasidan bir xaloskorni chiqaradi va u quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) dunyoni isloh qilgan holda qaytadan quradi; 2) butun yahudiylarni *Sinion* atrofida to'playdi; 3) ularning barcha dushmanlarini jazolaydi.

4. *Oxirat kuniga ishonish.* Yahudiylikda oxirat haqidagi tasavvurlar, asosan, Talmudda bayon etilgan. Unga ko'ra, Yahvega chin e'tiqod qilganlar oxiratda mukofotlanadilar. Aksincha, uning qonunlarini buzganlar shafqatsiz jazo oladilar.

Yahudiylik ta'limoti bo'yicha Muso payg'ambar Tur tog'ida Yahve bilan uchrashganda Yagona Xudo tomonidan 10 ta lavha tushirilgan. Ushbu lavhalarda mazkur din asosini tashkil etgan 10 ta nasihat bor edi. Bu nasihatlar Tavrotning «Ikkinchi qonun» kitobidan o'rin olgan bo'lib, yahudiylar ularga qat'iy rioya qilishlari shart. Ular quyidagilardir:

- ✚ Yahvedan boshqani iloh deb bilmaslik;
- ✚ but, sanam va rasmlarga sig'inmaslik;
- ✚ bekordan-bekorga xudo nomi bilan qasam ichmaslik;

- + shanba kunini hurmat qilish va uni xudo uchun bag'ishlash;
- + ota-onani hurmat qilish;
- + nohaq odam o'ldirmaslik;
- + zino qilmaslik;
- + o'g'rilik qilmaslik;
- + yolg'on guvohlik bermaslik;
- + yaqinlarning narsalariga ko'z olaytirmaslik.

Tavrot manbalari. Yahudiy dini boshqa dinlar kabi o'zining muqaddas yozuvlariga ega. Uning asosan ikkita manbasi bo'lib, biri – mil. av. XIII asrda yashagan va Isroil xalqini Misrdan olib chiqib ketilishiga boshchilik qilgan Muso payg'ambarga Tur tog'ida berilgan Tora (Tavrot; Torah of Moses; Totah shebikhtav), ikkinchisi Tavrotdan keyinroq paydo bo'lgan yozma manba Talmuddir. Yahudiylikdagi bu ikki muqaddas sanaladigan manba xristian Bibliyasining tarkibiy qismlarini (aynan emas) tashkil etadi. Xristianlar va yahudiylar *Bibliya* so'zini turli tushunadilar. Yahudiylar uchun *Ibriy Bibliyasi* (Hebrew Bible) xristianlarning *Qadimiy Ahdi* (Old Testament). Yahudiylar *Bibliya* so'zi ostida ko'pincha o'zlarining *Tanaxlarini* (Tanakh) tushunadilar. Musoga tegishli bo'lgan besh kitob «Tavrot» deb ataladi va quyidagi kitoblarga bo'linadi: 1) «Borliq» yoki «Ibtido»; 2) «Chiqish»; 3) «Levit»; 4) «Sonlar»; 5) «Ikkinchi qonun» kabi muqaddas kitoblar (31-rasm).

31-rasm. Tavrotdagi muqaddas yozuv

*Qadimiy Ahd*ning ichidagi diniy ta'limot va aqidaga bag'ishlangan eng asosiy va obro'li qismi Tavrotdir. U xristianlik an'anasiga ko'ra «Besh kitob», yahudiylar an'anasiga ko'ra «Tora» (ta'limot) hisoblanadi.

Qadimiy Ahddagi «ahd» so'zi xudoning insonlar bilan maxsus aloqasini bildiradi. *Qadimiy Ahd* matni ibriy (eski yahudiy) va oromiy tillarida yozilgan. U qadimgi payg'ambarlarning kitoblari (Ketuvim), Sulaymon payg'ambarning

matallari (Nevi'im) va (Torah) nomli kitoblardan iborat. Unda «Xudo yarlaqagan» Isroil xalqining tarixi haqida hikoyalar beriladi.

«Ibtido» mil. avv. 1400-yillarda Xudoning buyrug'iga ko'ra, Muso payg'ambar tomonidan yozib olingan. Unda Xudo olamni qay yo'sinda yaratgani, odamzotning gunohga botgani, buning natijasida olamga azob va o'lim kelishi haqida xabar beriladi. Shuningdek, unda dunyodagi xalqlarning vujudga kelishi va jahonga tarqalishi tarixi bayon qilingan. Odam Ato va Momo Havo, Hobil va Qobil, Nuh, Lut, Ibrohim, Is'hoq, Ismoil, Ya'qub, Yusuf, Fir'avn va boshqa shaxslar, To'fon, Bobil minorasi va tillar chatishuvi, Sadom va Hamoraning xarob bo'lishi singari eng qadimiy hodisalar ham *Ibtidodan* o'rin olgan.

«Chiqish» kitobida Muso payg'ambarning tug'ilishi, hayoti, Misr Fir'avni tomonidan qattiq zulmga tortilgan yahudiylarni Yahve amri bilan xalos qilgani, unga Tur tog'ida Yahve tomonidan o'nta “vasiyat” (zapoved)ning berilishi haqidagi rivoyatlar keladi. Bundan tashqari yahudiylarning ibodatlari, rasm-rusmlariga taalluqli ko'rsatmalar berilgan.

«Levit» kitobi turli tuman urf-odat va diniy marosimlarga oid ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan. Unda, asosan, qurbonlik haqida so'z yuritilib, Xudo yo'liga qanday hayvonni qurbonlik qilish yoxud, qay tarzda amalga oshirish lozimligi bayon qilingan. Shuningdek, yahudiy xalqiga hayvon va parrandalardan

32-rasm. Konfutsiy tasviri

qaysilarining go'shtini yeyish mumkin va qaysilarini yeyish ta'qiqlangani hamda boshqa turli hayotiy masalalar yuzasidan ko'rsatmalar berilgan.

KONFUTSIYLIK Xitoyda tarqalgan falsafiy-axloqiy qarashlar majmui. Bu qarash mil. Avv. VI asrda vujudga kelgan. Konfutsiy komil inson (*szyun-szi*) haqidagi g'oyani yaratgan faylasufdir (32-rasm). Szyun-szi, ya'ni yuksak ma'naviyatli inson ikki asosiy xususiyatga ega bo'lishi kerak edi: insoniylik

va mas'uliyat (ajdodlar oldidagi qarz)ni his qilish. Komil inson, eng avvalo,

ishonchli va fidoiy bo'lishi lozim. U buning uchun tinimsiz, o'zini ayamadan o'z ishonchi, hukmdori, o'z otasi va o'zidan katta barchaga birday xizmat qilishi va doimo kamolot sari intilishi zarur. Konfutsiy hayotni axloq va tartib mezonini boshqaradi va ularni osmon ruhi nazorat qiladi, deb ta'kidlagan.

Aysidir ma'noda, Xitoyning bugungi kundagi salohiyatga erishishida Konfutsiy qarashlarining o'рни beqiyosdir. Chunki undagi tartib, kelajakka intilish, burch masalalari tufayli mamlakat tobora jadal rivojlanib bormoqda.

SINTOIZM dini Qadimgi Yaponiyada vujudga kelgan (*sinto* – «xudolar yo'li»). Bu dinning vujudga kelishiga oid aniq ma'lumotlar yo'q. Biroq, u Yaponiyada Xitoy ta'siridan xoli bir sharoitda paydo bo'lgan va rivojlangan. Yaponlar sintoizmning mohiyati va kelib chiqishini bir-biri bilan aralashtirmaslikka harakat qiladilar. Sintoizm ular uchun ham tarix, ham an'ana, ham butun hayot demakdir.

Sintoizm ta'limotiga ko'ra, *mikado* (imperator) – osmon ruhlarining davomchisidir. Har bir yapon kishisi ikkinchi darajali ruhlar(*kama*)ning vorisidir. Yaponlar *kamani* ajdodlar va qahramonlarning ruhlari deb e'tiqod qiladilar. Xudojo'y yapon o'lgandan keyin o'zining ham o'sha *kamalardan* biri bo'lishiga ishonadi. Bu din aqidalariga ko'ra, burch-sadoqat-harakat eng asosiy jihatlar hisoblanadi. Shunga ko'ra, yaponlar tartib-intizom va qonun-qoidalarini hamma narsadan ustun qo'yadilar.

Jahon dinlari. Dinlarga e'tiqod qiluvchilarning soni, din tarkibidagi millat va etnoslarning soni hamda ahamiyati jihatidan jahonda uchta dunyo dinlari ajratilgan (6-jadval). Jumladan:

- Xristianlik dini. Payg'ambari Iso (a.s.), muqaddas kitobi – Injil;
- Islom dini: Payg'ambari Muhammad (s.a.v), muqaddas kitobi – Qur'on;
- Buddizm dini: Asoschisi: Budda, muqaddas kitobi – Tiripitaka.

Mazkur dinlar agar vujudga kelish nuqtai nazaridan tartiblab chiqilsa, eng qadimiysi – buddizm, undan keyin – xristianlik, eng yoshi – islom dini hisoblanadi.

6-jadval

Jahon dinlarining tarqalish mintaqalari

№	Jahon dinlari	E'tiqod qiluvchilarning asosiy qismi tarqalgan mintaqalar
1	Buddizm	Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo
2	Xristianlik	Yevropa, Shimoliy Osiyo, Amerika, Avstraliya, Tropik Afrika
	katolik	G'arbiy va Janubiy Yevropa, Janubiy Amerika, Tropik Afrika
	protestantlik	Shimoliy Yevropa, Shimoliy Amerika, Avstraliya
	pravoslav	Sharqiy va Janubiy Yevropa, Shimoliy Osiyo
3	Islom	Janubi-g'arbiy, Janubiy, Janubi-sharqiy va Markaziy Osiyo, Shimoliy Afrika
	sunniylik	Ko'pchilik musulmon davlatlar
	shialik	Eron, Ozarbayjon, Iroq, Bahrayn

Manba: Qayumov A., Safarov I., Tillaboyeva M., Fedorko V. Jahon iqtisodiy – ijtimoiy geografiyasi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik.
–T.: “O'zbekiston”, 2019. [34-b.]

BUDDIZM – eng qadimiy jahon dini bo'lib, u mil. avv. VI asrda Hindistonda vujudga kelgan. Bu dinga e'tiqod qiluvchilar, asosan, Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari: Shri Lanka, Hindiston, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Indoneziya, Mongoliya, Koreya, Vetnam, Yaponiya, Kombodja, Birma, Tailand, Laosda va, qisman, Yevropa va Amerika qit'alarida, Rossiya Federatsiyasining Tuva, Buryatiya, Kalmikiya respublikalarida istiqomat qiladilar.

Hozirgi kunda e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan buddizm xristianlik, islom va induizmdan so'ng to'rtinchi o'rinni egallaydi. Buddistlarning soni, taxminan, 700 mln. atrofida bo'lib, ulardan 1 mln. ga yaqini rohiblardir.

Buddizm bundan 2500 yildan avvalroq Hindistonda diniy-falsafiy ta'limot sifatida vujudga kelib, unda ko'plab diniy manbalar va diniy yo'nalishlar mavjud.

Buddizm turli milliy va diniy an'analar bilan kelishuvchanligi sababli ko'p millatlar tomonidan keng qabul qilindi. Buddizm hayotning barcha sohalari: diniy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy qatlamlariga kirib bordi.

Buddizmni din yoki falsafa, ideologiya yoki madaniyat qoidalari to'plami yoxud hayot tarzi, deb baholash mumkin.

Ayni kunda bu dinga e'tiqod qilib kelayotgan Sharq mamlakatlaridagi buddizm ta'limotini o'rganish u yerdagi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy madaniyatni tushunishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Bu davlatlarda ushbu dinga e'tiqod qiluvchilar nazarida buddizmning qoida va an'analari markaziy hukumat qonunlaridan ko'ra ustunroqdir, tabiiyki, buning zahirida uning potentsial kuchi yotadi.

Buddizm asoschisining shaxsi. Buddizm tarixi tadqiqotchilar mavjud manbalar asosida bu oqim asoschisi real tarixiy shaxs – Siddxartxa Gautama, ya'ni Buddadir (33-rasm). Shuningdek, u Shakyamuni, Budda, Tadxagata, Djina, Bxagavan kabi ismlar bilan zikr etiladi. Bu ismlar ma'nolari quyidagicha: Siddxartxa – shaxsiy ism, Gautama – urug' nomi, hakyamuni – «hakya qabilasidan chiqqan donishmand», Budda – «nurlangan», Tadxagata – «shunday qilib, shunday ketgan», Djina – «g'olib», Bxagavan – «tantana qiluvchi». Ular ichida eng mashhuri «Budda» bo'lib, shundan ushbu dinga buddizm nomi berilgan.

33-rasm. Buddaning ramziy haykali

Bizgacha Buddaning bir necha biografiyalari yetib kelgan: «Maxavostu» – milodning II asrida yozilgan, «Lalitavistara» – milodning II-III asrlarida yuzaga kelgan, «Buddxacharita» – buddist faylasuflardan biri Ashvagxosha tomonidan milodning I-II asrlarida yaratilgan, «Nidanakatxa» – milodning I asrida yozilgan va «Abnixishkramansutra».

Mazkur biografiyalarda Buddaning qaysi yillarda yashaganligi turlicha berilgan. Ularda mil. av. IX-III asrlar oralig'idagi har xil muddatlar ko'rsatiladi. Rasmiy hisobga ko'ra, Budda mil. avv. 623-yilda tug'ilib, 544-yilda vafot etgan. Aytish joizki, yuqorida zikr qilingan biografiyalarda Buddaning haqiqiy hayoti bilan uning haqidagi afsonalar o'zaro qorishib ketgan.

Siddxartxa Shakya qabilasining podshohlaridan biri Shuddxodananing o'g'li edi. Uning saroyi Ximolay tog'lari etagida Kapilavasti degan shaharda bo'lgan (hozirgi Nepal hududida). Onasi – malika Mayya. Podshoh o'g'lini orzu-havaslar og'ushida tarbiyalab, uni hech bir kamchiliksiz katta qiladi. Siddxartxa ulg'ayib qo'shni hukmdorlardan birining qizi Yashadxaraga uylanadi va o'g'il ko'rib, unga Raxula deb ism qo'yadi.

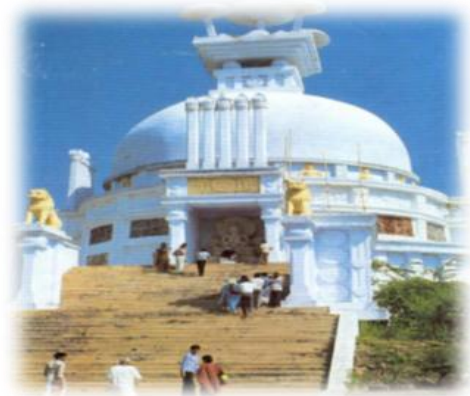
Hech bir qiyinchilik va kamchilik ko'rmay o'sgan bola Siddxartxa bir kuni ittifoqo bir keksa chol, bir bemor hamda og'ir mashaqqat tortayotgan rohibni uchratadi, bir kishining esa vafotiga guvoh bo'ladi. Bundan qattiq ta'sirlagan shahzoda insoniyatni qiyinchilik va azobdan qutqarish yo'llarini izlash uchun saroyni tashlab ketadi. Bu vaqtda u 30 yoshda edi. U beshta rohib bilan qishloqmaqishloq kezib yuradi. Shu asnoda Siddxartxa bir narsaga amin bo'ldi: bu yo'l uni o'z oldiga qo'ygan maqsad, ya'ni insoniyatni azob-uqubatdan qutqarish sari olib bormaydi va u rohiblar jamoasidan ajraladi.

Birmuncha vaqt changalzor o'rmonlarda kezib, xorib charchagach, bir daraxtning tagida dam olish uchun o'tiradi, va o'zicha, to haqiqatni topmaguncha shu yerdan turmaslikka qaror qiladi.

Bu o'tirishning 49 kuni uning qalbidan «Sen haqiqatni topding» degan sado keladi. Shu paytda uning ko'z oldida butun borliq namoyon bo'ladi. U hamma joyda shoshilish, qayoqqadir intilishni ko'radi: hech bir joyda osudalik yo'q edi. Hayot nihoyasiz uzoqlikni ko'zlab o'tib ketayotgan edi. Inson aqli yetmas bir kuch. *Trishna* – yashash, mavjud bo'lish umidi barchaning tinchini buzar, halok qilar va yana qayta yaratar edi. Mana endi Budda kimga qarshi kurashish kerakligini

angladi. Shu ondan, u Budda – *nurlangan* deb ataldi. U tagida o'tirgan daraxt esa – nurlangan daraxt (*botxa*) nomini oldi.

Budda 40 yil mobaynida Hindistonning turli joylarida bo'ladi, odamlarga o'z g'oyalarini yetkazadi, singdiradi va 80 yoshida Kushtnagara degan joyda dunyodan o'tadi. Uning jasadi, hind udumiga ko'ra, kuydirilib, xoki 8 ta buddist jamoalariga bo'lib yuborildi va har bir jamoa uni dafn etgan joyida ibodatxona (*stupa*) barpo etdi.

34-rasm. Budda ibodatxonasi

So'nggi marta uni xudolar insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlashi uchun inson qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba'zilariga ko'ra, yer yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o'tgan. Shuning uchun buddizmning ba'zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan (34-rasm). 7 ta bodxa daraxti o'tkazilgan. Ba'zi afsonalar 24 ta Budda avlodi o'tgan desa, ba'zilar minglab buddalar o'tgan deb da'vo qiladi.

Lamaizm buddizmning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tibet tilida «*lama*» – «eng ulug'» degan ma'noni anglatadi. Mazkur diniy yo'nalish rahbari shu nom bilan – *lama* deb ataladi.

Lamaizm Tibetda VII-XIV asrlarda tibetliklarning qadimiy dini Bon-Po (shamanizmning bir turi) unsurlarini qabul qilgan Maxayana va Tantrizm asosida vujudga kelgan bo'lib, hozirda tibetliklarning asosiy dini hisoblanadi. U bir necha firqa va mazhablarga bo'linadi. Lamaizm XVI asr oxiridan mo'g'ullar, XVI asr boshlaridan Rossiya hududida yashovchi buryatlar, tuvaliklar va qalmiqlar orasida ham tarqaldi.

XRISTIANLIK. Bu din buddizm va islom dinlari qatorida jahonda eng keng tarqalgan dinlardan biri hisoblanadi. Ularning miqdori boshqa dinlarga qaraganda eng ko'p bo'lib, bu ko'rsatkich dunyo aholisining deyarli uchdan birini (deyarli 32 foizini) tashkil etadi.

Xristianlik, asosan, Yevropa, Amerika, Avstraliya qit'alarida hamda qisman Afrika va Osiyo qit'alarida tarqalgan.

Xristianlik milodning boshida Rim imperiyasining sharqiy qismida joylashgan Falastin yerlarida vujudga keldi. Iso Masih (Iisus Xristos), Bibliyaning xabar berishiga ko'ra, xristianlik ta'limotining asoschisi bo'lib, u Rim imperiyasi tashkil topganining 747-yili Falastinning Nazaret qishlog'ida bokira qiz Maryamdan Xudoning amri bilan dunyoga keldi. Shunga ko'ra, unga "Xudoning o'g'li" nisbatini berishdi (35-rasm). Yangi eraning boshlanishi ham Iso Masihning dunyoga kelishi bilan bog'liq.

35-rasm. Ota xudo, o'g'il xudo va muqaddas ruh tasvirlangan ikona

Milodning boshlarida yahudiylar hokimiyatning uch tabaqasi bilan bog'liq og'ir tushkunlikni boshdan kechirar edilar. Bir tomondan Rim imperatori va uning joylardagi noiblari, ikkinchi tomondan Falastin podshohi Irod Antipa, uchinchi tomondan esa ruhoniylar xalqni turli soliqlar va majburiyatlar bilan ko'mib tashlagan edilar. Xuddi shu davrda yahudiylar o'rtasida kutilayotgan xaloskorning kelishi yaqinlashib qolganligi haqida xabar tarqatuvchilar paydo bo'ldi. Ular xalqni kutilayotgan xaloskor kelishiga tayyorlash uchun chiqqan edilar. Shunda Iso Masih yahudiylilikni isloh qilish va uni turli xurofotlardan tozalash g'oyasi bilan chiqib, xristian diniga asos soldi. Yahudiylar uni va uning izdoshlarini Falastindan quvg'in qildilar. Isoning 33 yoshida fitnachilikda ayblab, qatl etishga hukm qildilar.

Isoning tarixiy xususida diniy va diniy bo'lmagan manbalar orasida ixtilof mavjud: xristian manbalarida Isoning o'zi xudo bo'la turib, insoniyatning gunohlarini o'ziga olish uchun odam qiyofasida tug'ilgani, uning hayot tarzi, insonlar bilan muloqoti haqidagi ma'lumotlar qayd etilsa-da, diniy bo'lmagan manbalarda Iso nomi uchramaganligini nazarda tutib, u tarixiy emas, balki afsonaviy shaxs, deb hisoblovchilar ham bor.

36-rasm. Bibliya kitobi

Iso nomiga qo'shiluvchi "Masih" so'zi qadimiy yahudiy tili – ivritdagi *meshiax* so'zidan olingan bo'lib, «silangan» yoki «siylangan» ma'nolarini beradi. Yunon tilida bu so'z «xristos» shakliga ega. Bu dinning «xristianlik» yoki «masihiylik» deb atalishi ham shu so'zlar bilan bog'liq. Bundan tashqari xristianlikni Iso Masihning tug'ilgan qishlog'i – «Nazaret» bilan bog'lab, *nazroniya* deb ham ataganlar. Keyinchalik, bu nom *nasroniya* shaklini olgan.

Iso Masih o'z ta'limotini o'zining 12 o'quvchisi apostollar – havoriylarga o'rgatdi. Ular esa Isoning vafotidan keyin ustozlarining ta'limotlarini har birlari alohida-alohida tarzda kitob shakliga keltirdilar. Bu kitoblar Bibliyaning «Yangi Ahd» qismini tashkil etadi hamda "Biblya" muqaddas kitob, deya qaraladi (36-rasm).

Xristian dini 1054-yili ixtiloflar tufayli katolik va pravoslav, 1526-yilda protestantlikka bo'linib ketdi.

Pravoslav (Ortodoks) oqimi. Pravoslav oqimi xristianlikning uch asosiy yo'nalishidan biri o'laroq, tarixan uning sharqiy shohobchasi sifatida shakllandi. Bu oqim, asosan, Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Bolqon mamlakatlarida tarqalgan. Pravoslav atamasi yunoncha ortodoksiya so'zidan olingan bo'lib, ilk davr xristian yozuvchilari asarlarida uchraydi. Pravoslaviyaning kitobiy asoslari Vizantiyada shakllandi, chunki bu yo'nalish u yerdagi hukmron din edi.

Muqaddas kitob bo'lmish Injil va muqaddas o'gitlar IV-VIII asrlardagi yetti butxona soborlarining qarorlari, shuningdek, Afanasiy Aleksandriyskiy, Vasiliy Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Damaskin, Ioann Zlatoust kabi yirik cherkov xodimlarining asarlari ushbu oqim ta'limotining asosi deb tan olingan.

Xristianlikning Sharqiy tarmog'i bo'lmish pravoslaviyaning rivojlanishi jarayonida 15 mustaqil (avtokefal) cherkov: Konstantinopol, Aleksandriya,

Antioxiya, Quddus, Gruzin, Serb, Rumin, Bolgar, Kipr, Ellada, Alban, Polyak, Chexiya, Slovakiya, Rus va Amerika cherkovlari vujudga keldi. Bu cherkovlardan eng kattasi Rus pravoslav cherkovi (RPCCh, boshqa rasmiy nomi Moskva patriarxati) bo'lib, unga 19 ming cherkov va 127 yeparxiya birlashgan. Bulardan 150 dan ortiq cherkov va 5 yeparxiya chet elda faoliyat olib boradi. Pravoslav oqimida sirli rasm-rusumlar muhim o'rin egallaydi. Cherkov ta'limotiga ko'ra, bunday paytlarda Xudo tomonidan dindorlarga alohida savoblar nozil bo'ladi.

Katolik oqimi Xristianlikning yirik yo'nalishlaridan biri katolik oqimidir. U Yevropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida tarqalgan bo'lib, muxlislari taxminan 800 mln kishini tashkil etadi.

Katolitsizm “umumiy, dunyoviy” degan ma'nolarni ifodalaydi. Uning manbai – uncha katta bo'lmagan Rim Xristian jamoasi bo'lib, rivoyatlarga ko'ra uning birinchi Yepiskopi apostol Petr bo'lgan. Katolik diniy ta'limotning asosini Muqaddas kitob va Muqaddas yozuvlar tashkil qiladi. Biroq pravoslav cherkovidan farqli o'laroq katolik cherkovi Muqaddas yozuvlar deb nafaqat avvalgi yetti Butun Olam Xristian Soborlarining qarorlarini, balki hozirgacha bo'lib o'tgan barcha Soborlar qarorlarini, bundan tashqari Papaning maktublari va qarorlarini ham hisoblaydi. Shuningdek, cho'qintirish marosimi ham muqaddas udum hisoblanadi (37-rasm).

37-rasm. Cho'qintirish marosimi

Katolitsizm da Bibliyani sharhlash huquqi faqatgina ruhoniylarga beriladi, chunki ular uylanmaslik – **selibat** haqidagi diniy talabga amal qiladilar. Diniy ibodatlar dabdabali va soxtalashtirilgan ko'rinishga ega, diniy o'qish, duo, iltijolar lotin tilida olib boriladi. Pravoslaviyadagi kabi katolisizm da ham farishta, ikona, ilohiy kuch, chirimaydigan marhum jasadlariga sig'inish odatlari mavjuddir.

Katolitsizm xristianlikning yo'nalishlaridan biri sifatida uning asosiy aqida va qoidalarini tan oladi, biroq diniy ta'limot, sig'inish va tashkiliy masalalarda bir qator xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Katolik cherkovi tashkiloti qat'iy markazlashuv bilan ajralib turadi. Rim papasi bu cherkovning boshlig'i bo'lib, u diniy axloq masalalariga oid qonun-qoidalarni belgilaydi. Uning hokimiyati dunyoviy soborlar hokimiyatidan yuqori turadi.

Katolik cherkovining markazlashuvi, jumladan, diniy ta'limotni noan'anaviy tahlil qilish (sharhlash) huquqida aks etgan dogmatik taraqqiyot tamoyilini keltirib chiqaradi. Masalan, pravoslav cherkovi tomonidan tan olingan diniy ramzda ta'kidlanishicha, Muqaddas Ruh Ota Xudodan kelib chiqadi. Katolik aqidasi ko'ra esa, Muqaddas Ruh Ota Xudodan va O'g'il Xudodan kelib chiqadi. Cherkovning najot borasidagi roli haqida ham o'ziga xos alohida ta'limot shakllangan. Najotning asosi iymon va xayrli ishlar hisoblanadi. Cherkov, katolik ta'limotiga ko'ra, xayrli zaruriy ishlar xazinasiga – Iso tomonidan yaratilgan «Xayrli ishlar zaxirasiga» ega.

Cherkov Iso, Bibi Maryam, Muqaddas Ruh nomidan bu xazinani tasarruf qilish, undan muhtojlarga ulashish, ya'ni gunohlarni avf etish, nadomat chekuvchilarga kechirim tufha qilish huquqiga ega. Pul yoki tufha evaziga avf qilish huquqiga ega. Pul evaziga yoki cherkov oldidagi xizmatlari uchun gunohlarini kechirish – *indulgensiya* haqidagi ta'limot mana shundan kelib chiqqan.

A'rof haqidagi (do'zax va jannat oralig'idagi mavze) aqida faqat katolik ta'limotida mavjud. Gunohi katta bo'lmagan gunohkorlarning ruhi u yerda o'tda kuyadi (ehtimol, bu vijdon va nadomat azobining ramziy in'ikosidir), keyin jannatga yo'l topadi. Ruhning a'rofda bo'lish muddati xayrli ishlar tufayli qisqartirilishi (ibodat va cherkov foydasiga xayr-ehson qilish bilan) mumkin. Bu ibodat va xayr-ehsonlar o'lganlar xotirasiga yaqinlar tomonidan qilinadi.

A'rof haqidagi ta'limot I asrdayoq paydo bo'lgan edi. Pravoslav va protestant cherkovlari a'rof haqidagi ta'limotni rad etadi.

Bundan tashqari pravoslav dini ta'limotidan farqli o'laroq, katolik yo'nalishida papaning begunohligi haqidagi aqida ham bor. Bu aqida 1870-yildagi birinchi Vatikan soborida qabul qilingan. G'arb cherkovining Bogoroditsaga nisbatan alohida e'tibori 1950-yilda papa Piy XII tomonidan kiritilgan Bibi Maryamning me'roji haqidagi aqidada o'z aksini topdi. Katolik ta'limoti pravoslav ta'limoti kabi yetti asrorni tan oladi, biroq bu asrnlarning talqin qilinishida qarashlar mos kelmaydi. Masalan, *pricheshenie* (tamaddi) qilish qattiq non bilan (pravoslaviyada bo'ktirilgan non bilan) dunyoviy(*miryane*)larga non va vino bilan, shuningdek, faqat non bilan amalga oshiriladi. Cho'qintirish sirini o'tash paytida suv sepiladi (cho'qintiriluvchiga), muz ostidagi suvga cho'ktirilmaydi.

Protestantizm. Protestantizm tarixi Martin Lyuterdan (1483-1546) boshlanadi. U XVI asrda Yevropada katoliklarga qarshi qaratilgan reformatsiya harakati bilan bog'liq juda ko'p mustaqil cherkovlar va sektalarni o'z ichiga oladi.

Protestantizm atamasi «protest» (norozilik) so'zidan kelib chiqqan. Bunday nomni olishiga sabab 1526-yilda Shpeyer reyxstagi nemis lyuterchi knyazlari talabi bilan har bir nemis knyazi o'zi va fuqarosi uchun xohlagan dinni tanlash huquqiga ega ekanligi to'g'risida qaror qabul qildi. Ammo 1529-yilda II Shpeyer reyxstagi bu qarorni bekor qildi. Bunga qarshi imperiyaning barcha shaharlari va besh knyazlik norozilik (protest) e'lon qildi.

Protestantizmning ilk shakllari: lyuterchilik, tsvinglichilik, kalvinizm, unitarizm va sotsinchilik, anabaptizm, mennochilik va anglikanchilik edi. Keyinroq, «so'nggi protestantizm» shakllari: baptistlar, metodistlar, kvakerlar, adventistlar, Iegova shohidlari, mormonlar yoki «*Oxirat avliyolari*», «*Najot armiyasi*», «*Xristian fani*», pyatidesyatniklar va boshqa diniy oqimlar paydo bo'ldi. Bu oqimlarning ko'pchiligi «diniy uyg'onish», ilk xristianlik va Reformatsiya ideallariga qaytish shiori ostida tashkil topdi. Hozirgi vaqtda protestantizm dunyoning barcha qit'alarida keng tarqalgan. Protestantizmning

jahon markazi AQShda, bu yerda baptist, adventist, Iegova shohidlari va boshqalarning qarorgohlari joylashgan. Hozirgi protestantizm integratsiya (birlashish)ga intilmoqda, bu 1948-yilda Jahon cherkovlari kengashining tuzilishida o'z ifodasini topdi.

Protestantizm ilohiyoti xristian mafkurasining bir ko'rinishi sifatida o'z taraqqiyotida muayyan bosqichlardan o'tdi. XVI asp ortodoksal ilohiyoti (M.Lyuter, J.Kalvin), XVIII-XIX asplardagi yangi protestantizm yoki liberalizm ilohiyoti (F.Shleyermakser, E.Tryolch, A.Garnak), birinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lgan dialektik ilohiyot (K.Bart, P.Tillix, R.Bultman), Ikkinchi jahon urushidan so'ng tarqalgan radikal yoki «yangi» ilohiyot (D.Bonxeffer va boshqalar) shular jumlasidandir.

Protestantizm xudoning borligi, uning uch qiyofada namoyon bo'lishi, jonning o'lmasligi, jannat va do'zax (katolitsizmdagi a'rofdan tashqari) haqidagi, vahiy va boshqalar to'g'ricidagi umumxristian tasavvurlarini e'tirof etadi. Biroq Lyuter katolik cherkovi bilan aloqani uzib, protestant cherkovining asosiy qoidalarini ishlab chiqdi va uni himoya qildi. Bu nizomga ko'ra, inson Xudo bilan bevosita muloqot qilishi mumkin. Papaning diniy va dunyoviy hokimiyat, katolik dindorlarining imonni va vijdonni inson bilan Xudo o'rtasidagi vositachi sifatida nazorat qilish haqidagi mulohazalariga Lyuterning qarshi chiqishi jamoatchilik tomonidan favqulodda diqqat bilan tinglandi.

Protestantizmning mohiyatiga ko'ra ilohiy lutfu marhamat insonlarga cherkovning ishtirokisiz in'om etiladi. Inson najot topishi uning shaxsiy e'tiqodi va Isoning vositasi orqali ro'y beradi. A'vom ruhoniylardan farqlanmaydi, ruhoniylar hamma dindorlarga bir xilda joriy etiladi.

Protestantlik diniy marosimlarning ko'pchiligini bekor qildi, faqatgina lyuteranlikda non va vino bilan cho'qintirish saqlanib qoldi.

O'lganlarga bag'ishlangan duo o'qish, aziz-avliyolarga sig'inish, muqaddas murdalarga, sanamlarga topinish bekor qilindi. Ibodat uylari ortiqcha hashamlardan, mehroblardan, sanamlar, haykallardan tozalandi, ruhoniylarning

uylanmaslik shartlari bekor qilindi. Ibodatlar faqatgina lotin tilida olib borilishi, Bibliyaning faqatgina ruhoniylar tomonidan sharhlanishi zarurligi shartlari inkor etildi. Bibliya milliy tillarga tarjima qilindi, uni sharhlash har bir xudojo'yni eng muhim burchi bo'lib qoldi. *Asror* (tainstva)lardan faqat cho'qinish va mansublik (cherkovga) e'tirof etiladi. Ibodat va'znasihatlar, birgalikdagi ibodat va suralarni kuylashdan iborat bo'ldi.

Lyuter tomonidan tuzilgan Reformatsiya bosh taomillari 95 tezis shaklida yozib berilgan. Ular Vittenberg nasroniy cherkovining shimoliy eshiklariga yozib qo'yilgan. Tezislarning bir nusxasida Iso payg'ambar: «Tavba qiling, chunki samoviy shohlik yaqinlashib qoldi», deb jar solganida shuni ta'kidlaydiki, imon keltirganlar hayoti boshdan-oyoq to'xtovsiz tavba tazarrudan iborat bo'lmog'i darkor.

Tavba-tazarru ruhoniylar (avliyo) oldidagi birgina tazarrudan iborat emas. Birinchi to'rt tezisda Lyuter ta'kidlaydiki, haqiqiy tavba uzoq muddatli jarayondir, birgina xatti-harakat bilan ro'yobga chiqmaydi. Bu bilan u katolitsizmdagi «a'rof» va u bilan bog'liq indulgentsiya masalasini rad etadi. Aytadiki, Papa faqat o'zi belgilagan jazoni olib tashlashi mumkin. Cherkov hech qaysi samoviy jazodan insonni ozod qila olmaydi. Tavba-tazarru qonunlari tiriklar uchun joriy qilinadi (belgilanadi). «Ruhlar uchun indultgentsiya olgan shaxslarga tavba-tazarru qilish talab qilinmaydi», degan ta'limot Iso ta'limoti emas. Chindan tavba qilgan kishilarning gunohlarini Xudo kechadi va abadiy azobdan ozod qiladi. Gunohkor papa yorlig'isiz ham bunday mag'firatdan umid qilishi mumkin. Bu yerda va keyingi bir qancha tezislarda papaning a'rof ustidan hukmronligi rad etiladi.

Lyuter bir necha tezislarda ta'kidlaydiki, chindan tavba qilgan, nadomat chekkan xristian «samoviy jazoga shoshilmaydi, ya'ni unga samoviy jazo joriy etilmaydi».

Lyuterning ta'kidlashicha, cherkovning haqiqiy xazinasini muqaddas Injil va Xudoning marhamatidir. «Xayrli amallar xazinasini»ning mavjudligi kambag'allar uchun emas, boylar uchun foydalidir, bu xazinalarga papa marhamati bilan emas,

o'z amallari bilan erishuvi mumkin. Bu xil vositalar bilan Xudoning mehrini qozonmoqni Lyuter sarob deb ataydi.

Haqiqiy xristian Isoga ergashish istagi bilan yonmog'i zarur. Najot yo'li ruxsatnoma yorlig'ida emas, balki chin yurakdan nadomat chekmoq va tavba qilmoqdadir.

1517-yili 31-oktabrda jamoatchilik hukmiga havola qilingan tezislar shundan iborat. Keyinchalik bu kun protestantlar bayrami bo'lib qoldi.

Hozirgi vaqtda xristianlik dini dunyoning har bir qismida mavjud. Xususan, O'zbekiston aholisining ham deyarli 3 foizi xristianlar hisoblanadi.

ISLOM DINI – eng yosh din bo'lib, VII asrda Arabiston yarimorolida vujudga kelgan. Tarafdorlari jahon aholisining 23 % qismini tashkil etadi.

Islom ta'limoti. *Islom* arabcha so'z bo'lib, *Allohga o'zni topshirish, itoat etish, taslim bo'lish, bo'ysunish* ma'nolarini beradi. Islom dini ta'limoti bo'yicha, Muhammad payg'ambar avvalgi payg'ambarlar (O'rta Yer havzasi sivilizatsiyasi ichida ma'lum bo'lgan) ishini davom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, *qiyomat* oldidan yuborilgan oxirgi payg'ambar (Xotam al-anbiyo') – nabiy va rasul, deb tan olinadi.

38-rasm. Makka shahridagi Ka'ba

Muqadas qadamjo – Makka shahridagi Ka'ba hisoblanadi (38-rasm).

Qur'oni karim – Alloh tarafidan 23 yilga yaqin muddat mobaynida Muhammad payg'ambarga oyatma-oyat, sura-sura tarzida nozil qilingan ilohiy (sakral) kitobdir (39-rasm).

Bu kitob islom dinining muqaddas manbasi hisoblanadi. Islom ilohiyot maktablaridan biri *ahl as-sunna val-jamoa* ta'limotiga ko'ra, Qur'on Alloh taoloning so'zi va uning azaliy ilmidir.

Muqaddas Yozuv ko'p nomlaridan biri bo'lgan «Qur'on» so'zi – arabcha «iqro» (o'qimoq) fe'lidan olingan. Boshqa fikrga binoan, u suryoniy tilidagi «kerain», ya'ni «muqaddas yozuv» ma'nosini bildiruvchi so'zdan olingan. Qur'on suralardan iborat. Sura Qur'ondan bir bo'lak bo'lib, eng kami uchta yoki undan ortiq oyatlarni o'z ichiga oladi. Qur'onda jami 114 ta sura mavjud. Oyatlar soni esa, Qur'on mantlarini taqsimlashning turli

39-rasm. Qur'oni Karim

yo'llariga ko'ra, 6204 ta, 6232 ta, hatto 6666 tagacha belgilangan. Bu har xillik Qur'on nusxalarining bir-biridan farqli ekanligini emas, balki undagi oyatlarning turli qiro'at maktablarining (ularning soni 14 dan ortiq) an'analari bo'yicha turlicha taqsimlanganligini bildiradi.

Islom milodiy VII asrning boshlarida Arabiston yarimorolida paydo bo'lgan. Ushbu davrdagi hududning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni ko'rib chiqamiz. Yarimorol aholisining asosiy qismini arablar tashkil etgan. Islom vujudga kelishi arafasida arablar, asosan, chorvachilik bilan shug'ullanar edi. Arabistonning qulay geografik o'rni (hududidan g'arb va sharq davlatlarini bog'lovchi karvon yo'llari o'tgan va uchta qit'ani tutashtirib turadi) sababli, savdo-sotiq va hunarmandchilik qadimdan rivojlangan. Iqtisodiy rivojlanish darajasi yarimorolning hududlarida turlicha bo'lgan. Uning bepoyon cho'llarida yashagan ko'chmanchi arablar chorvachilik bilan shug'ullangan. Yarimorolning shimoliy qismida Vizantiya va Mesopotamiya kabi qadimgi madaniy markazlarning ta'siri kuchli edi. Karvon yuli o'tgan janubi-g'arbiy qismi (Hijoz)da qadimdan savdo-sotiq, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik va, qisman, hunarmandchilik rivojlangan. Milodiy I asrda Arabistonning janubi-g'arbiy qismida shahar-davlatlar vujudga kelgan. IV—VI asrlarda bu yerda Makka, Yasrib, Toif singari yirik shaharlar mavjud edi. Ularda istiqomat qiluvchi arab zodagonlarining daromadini karvon yo'llaridan kelayotgan

boj soliqlari va savdo-sotiq tushumlari tashkil etgan. Mintaqadagi iqtisodiy jonlanish natijasida ko'chmanchi chorvador qabilalarda urug'-qabilaviy munosabatlarning yemirilishi va davlat uyushmalarining paydo bo'lish jarayoni kuchaygan.

«Johiliya» so'zi adabiy arab tilida «bilmaslik», ya'ni «Yagona xudo – Allohni tanimaslik» ma'nolarini beradi. Bu istiloh musulmon mualliflari tomonidan Arabiston yarimorolining islomdan oldingi davr tarixiga nisbatan ishlatila boshlandi. Bu bilan yangi davr tarixchilari qadimgi davrda Ichki Arabiston aholisi orasida «ko'p xudolik»(*al-Vasaniya*) hukm surardi, degan fikrga urg'u berishni istaydilar. Ba'zi tadqiqotchilar johiliya davri 100-200 yil davom etgan degan fikrni bildiradilar. Biroq ushbu davrning qancha muddat davom etganligini aniqlash birlamchi manbalar,birinchi navbatda, yozma adabiyotning ozligi, ba'zida butkul yo'qligi tufayli judamushkul.

Arab yerlari Osiyoning janubi-g'arbidagi yarimorolda joylashgan bo'lib, shimoltomondan – Shom (Suriya) sahrolari, sharqdan Fors (Arab) ko'rfazi, Umon dengizi,janub tomondan Hind okeani va g'arbdan Qizil dengiz bilan chegaralangan. Mana shubepoyon o'lka bu yerda yashagan somiy tillarning birida so'zlashuvchi arablar nomibilan Arabiston yarim oroli deb atalgan. Zamonaviy tadqiqotlarning ko'rsatishicha,islom paydo bo'lish arafasida yarimorol hududida madaniyat nuqtai nazaridan uchsivilizatsiya mavjud bo'lgan:

- 1) mustaqil ma'noga ega bo'lgan Janubiy Arabiston (tili – janubiy arab tili);
- 2) nisbatan chetki ta'sirlardan uzoqroqda joylashgan Ichki Arabiston;
- 3) Vizantiya va Eron imperiyalari madaniy an'analari bilan bog'liq ShimoliyArabiston.

Islomning paydo bo'lishi tarqoq arab qabilalari uchun olamshumul voqeagaaylandi. Tarixda birinchi arab davlati –Arab xalifaligi vujudga keldi. Arab istilolarioqibatida mazkur uch sivilizatsiyalar vakillari aralashib ketdi. Lekin ularningo'tmishdagi nisbiy mustaqil rivojlanganliklari **arablar nasabi** haqidagi tasavvurdasaqlanib qoldi. Unga binoan, arablarning barchalari nasab jihatidan ikki

katta avlodvakillaridir: *qahtoniylar* – *janub arablari*, *adnoniylar* – *shimol arablaridir*. Mana shuikki avloddan barcha arab qabilalari tarqalgan. Lekin, tadqiqotlarning ko'rsatishicha, mazkur tasavvur VII asr oxirlari-VIII asr boshlarida Suriya va Iroqda hokimiyat uchunharbiy kurash olib borgan arab qabilalari ittifoqlari (Kalbiylar, Asadiylar va boshqalar) vakillari tomonidan shakllantirilgan. Qadimgi arablar orasida ko'chmanchilik mafkurasi qoldiqlari, qabilaviy tuzum tasavvurlari kuchli bo'lsada, islom dini paydobo'lishi davrlarida ularning katta qismi (2/3) o'troq holda shahar va qishloqlardayashaganlar. Islom dini shakllangan va rivojlangan Makka va Yasrib shaharlari YaqinSharq sivilizatsiyasi qadimiy markazlaridan nisbatan uzoqroqda joylashgan. Arabistonyarim orolining Makka, Madina, Toif, Xaybar singari bir qancha eng muhimshaharlarini o'z ichiga olgan qismini qadimdan Hijoz deb atalgan. Bu yarim orolning katta qismida islom vujudga kelguniga qadar «*ko'pxudolilik*» e'tiqodi hukm surardi. Islomgacha Arabistonda turli xil dinlar mavjud edi. Semitqabilalari an'analariga ko'ra, quyosh, Oy, tabiatning bejilov kuchlari, turli xudolar varuhlarga sig'inganlar. Har bir qabilaning o'z xudolari, totem yoki fetishlari mavjudbo'lgan. Ular gohida bir-biriga qarama-qarshi edi. Qabilaning diniy tasavvurlari faqatmazkur qabila a'zolarininggina birligini ta'minlagan, umumarab dini esa yo'q edi.

“Payg'ambar dunyoga kelishi arafasida Arabiston yarim orolida tarqoq, qabilatuzumida istiqomat qiladigan xalqlar butparastlik va jaholat botqog'iga botibqolgandilar. Payg'ambar Ibrohim (a.s.) va uning o'g'li Ismoil (a.s.) tiklaganmuqaddas Ka'ba but va sanamlarga to'lib bo'lgandi. Qabilalar tinmay o'zarojanglar olib borar, ijtimoiy va mulkiy tengsizlik chidab bo'lmas darajada edi. Jaholat shu darajaga borgandiki, ayrim qabilalarda qiz farzand dunyoga kelsa, unitiriklayin ko'mib yuborar edilar”. Demak, *Arabistondagi iqtisodiy inqiroz, tarqoq qabilalarni birlashtirishga intilish yangi mafkuraga talabni kuchaytirgan va islom shunday mafkura sifatida vujudga kelgan.*

Muhammad payg'ambar arab elatini Yangi diniy mafkura asosida jipslashtirib, markazlashgan davlatga asos solgan. Jamiyatni iqtisodiy, siyosiy va

ma'naviy inqirozdan xalos qilgan. Insoniyat tarixida alohida o'ringa ega islom madaniyatining poydevorini yaratgan.

Islom dini ta'limoti bo'yicha, Muhammad payg'ambar avvalgi payg'ambarlar (O'rta Yer havzasi sivilizatsiyasi ichida ma'lum bo'lgan) ishinidavom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, *qiyomat* oldidan yuborilgan oxirgipayg'ambar (Xotam al-anbiyo') – nabiy va rasul deb tan olinadi. Islom dinining qator asosiy tamoyillarini o'z ichiga olgan «E'tiqod ramzi» yaratilgan. Bu tamoyillar quyidagilardan iborat:

1) **Allohga ishonish.** Har bir musulmon (arabchada – bo'yin eguvchi, itoatkor degan ma'nolarni anglatadi) Yagona Allohni tan olishi va uning irodasiga bo'ysinishi shart;

2) **Allohnin *farishtalariga ishonish.*** Musulmon kishi ***farishtalar*** (arabchada — malak, maloika) va yovuz kuchlar (jinlar) mavjudligiga ishonishi lozim. Xudoga eng yaqin bo'lgan farishtalar zimmasiga turli vazifalar yuklatilgan bo'lib, ***Jabroil*** — Allohni hukmini kishilarga yetkazuvchi, ***Mikail*** – koinotni boshqaruvchi, ***Isrofil*** - maxsus shoxdan yasalgan karnayni chalib qiyomat kuni haqida xabar beruvchi, ***Azroil*** - jon oluvchi farishta vazifasini bajaradi. Shuningdek, o'lganlarni qabrda dastlabki so'roq qiluvchi farishtalar — ***Munkar*** va ***Nakir***, jannatning qo'riqchisi — ***Ridvon***, do'zaxning qo'riqchisi – ***Malik*** ham Xudoning yaqin yordamchilari vazifasini bajaradilar. Alloh irodasigabo'ysunishni istamagan yana bir farishta mavjud bo'lib, uning nomi ***Shayton***(Iblis)dir. Shayton odamlarni gunohga yetaklaydi. Qudratli Alloh bu farishtani jilovlab, bo'ysundirib olishga qodir, biroq u ataylab Iblisga erkinlik berganki, bundan maqsad islomga e'tiqod etuvchi musulmonlarning irodasini, islom dinigabo'lgan muhabbati va izchilligini sinash hisoblanadi. Bu farishta oxirzamonga qadar erkin bo'ladi;

3) **Allohnin *kitoblariga ishonish.*** Musulmonlar Qur'onni abadiy va odamlar tomonidan yaratilmagan deb hisoblaydilar. Islomda Alloh muqaddas ta'limotini Muhammaddan oldin ***Muso*** (*Moisey*) va ***Iso*** (*Iisus*)larga vahiy qilgan. *Tavrot, Injil va Zabur* (*Psaltir* — qadimgi yahudiy dinining duolarto'plami) kabi

muqaddas bitiklar Qur'ondan oldin yuborilgan manbalardir. Shuniig uchun ham islom boshqa dinlar ta'limotiga o'xshaydi. Qur'on muqaddas bitiklarning eng so'nggisidir;

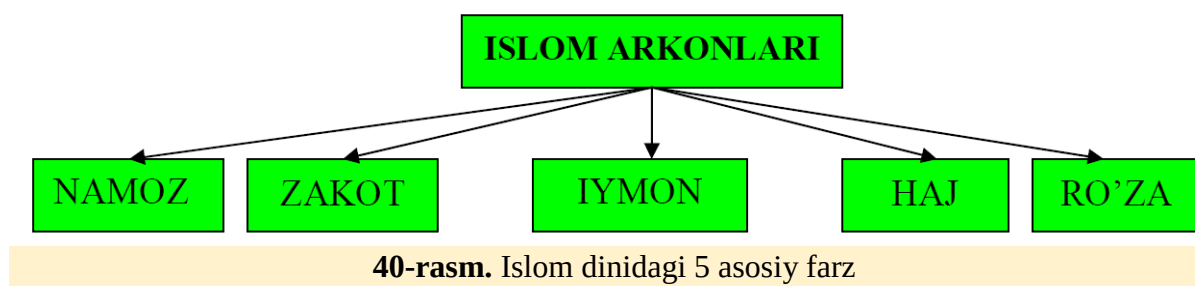
4) *Allohning payg'ambarlariga ishonish*. Payg'ambarlar **ilohiy** haqiqatni bandalarga yetkazadilar, ularni va'z, nasixat bilan haq dinga va yaxshi ishlargachaqiradilar. Qur'onda 25 nafar payg'ambarning ismlari qayd etilgan. Payg'ambarlar ikki turga bo'linadilar: **rasullar va nabiylar**. Alloh alohida kitobva shariat bergan payg'ambarlar «**Rasul**» deb ataladilar. Alloh alohida kitobva shariat ato etmagan, lekin rasulga berilgan kitob va shariat asosida ish qilishgabuyurilgan payg'ambarlar «**nabiylar**» deb ataladi. Rasullar nabiylar bo'lishi mumkin, lekin nabiylar rasul bo'la olmaydilar.

5) *oxirat kuniga ishonish*. Oxiratda (arabchada – oxirgi kun, dunyoning tugash kuni degan ma'nolarni anglatadi) Alloh va u xohlaganidan boshqa hech narsa qolmaydigan kun. Uning qachon bo'lishini faqat Alloh biladi. Oxirat kunida Yerdagi hayot tugaydi. Allohning qudrati bilan o'lganlar qayta tiriladilar va bir joyda -Mahshar yerida to'planadilar;

6) *islom e'tiqodini qabul qiluvchi har bir kishi o'z taqdirining Alloh tomonidan oldindan belgilab qo'yilgani (taqdiri azal)ga ishonishi lozim*. Qur'onda yozilishicha, «Alloh kimni hidoyat qilishni istasa, uning ko'nglini islom uchun keng qilib qo'yar. Kimni adashtirishni istasa, uning ko'nglini «tor va tang qilib qo'yar»³⁰ – Allohning irodasiga musulmonlar so'zsiz itoat etishlari shart;

7) *o'lgandan keyin qayta tirilishga ishonish*. Allohning irodasi bilan qaytatirilgan odamlarning «Mahshar eri»da to'plangan kuni **qiyomat** (arab. – tikkaturish, o'rnidan turish) deb ataladi. Bu kunda har bir inson o'z qilmishiga loyiq mukofot, ajr oladi: kimdir do'zahda qiynoq azobiga duchor bo'lsa, yana kimdir jannatda rohat-farog'atda yashashga muyassar bo'ladi. Islomda diniy e'tiqod, marosim, urf-odat, huquq va axloq normalardan tashkil topgan dindorlar uchun oddiy, bajarilishi qulay shartlar to'plami farzlar ishlab chiqilgan. Ularni

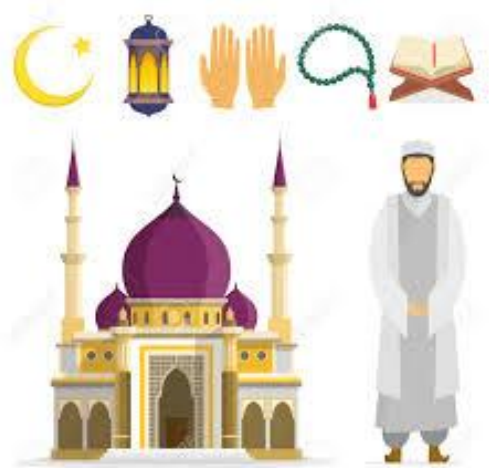
bajarmaganlar islomdan chiqqan, deb hisoblanadi. Farzlarning eng asosiysi «islom arkonlari» deb ataladi (40-rasm).

Yer yuzida musulmonlar soni ortib borayotgani haqida ommaviy axborot vositalarida bot-bot aytib o'tiladi. Ayniqsa, G'arb matbuoti bu to'g'rida ko'p yozadi.

So'nggi 50 yil ichida Yer yuzidagi musulmonlarning soni 235 foizga o'sgan. XX asrda Islom dini ergashuvchilari soni bo'yicha Fransiya, Buyuk Britaniya va AQSh kabi mamlakatlarda ikkinchi o'ringa chiqdi. Ilmiy farazlarga ko'ra, 2030-yilga borib, dunyo aholisining chorak qismi, ya'ni to'rttdan biri yoki 26,4 foizi musulmonlardan iborat bo'ladi. G'arb mamlakatlarida musulmonlar soni ortishi kutilyapti. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar soni bo'yicha Pokiston yetakchiga

aylanishi mumkin. Hozirgi o'sish bo'yicha hisoblansa, yaqin yigirma yil ichida musulmonlar soni 2,2 milliard kishiga yetadi.

41-rasm. Islomning asosiy amallari

Musulmonlar dunyoning 228 ta mamlakatida istiqomat qiladi, 49 ta mamlakatda esa aholining ko'pchilik qismini tashkil etadi (2-ilova). Ular 60 ga yaqin tilda so'zlashadi. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar gaplashadigan tillar orasida arab, bengal,

panjob, yavan, o'zbek, turk, urdu, fors, pushtun, sindhi va kashmir tillari yetakchilik qiladi. Hududlar bo'yicha diniy amallarda biroz farq bo'lsa-da, farzlar va asosiy diniy aqidalar umumiydir (41-rasm).

Musulmonlarning asosiy qismi – 85 foizi sunniylik mazhabida, qolgan 13 foizga yaqin musulmon shialik, qolganlari xorijiylik tarafdori.

Islom dini Muhammad payg'ambar va halifalik davrida keng yoyildi. Biroq, ba'zi ixtiloflar tufayli dinda bo'linish yuzaga keldi. Bunday qarama-qarshiliklarga quyidagiarni misol qilish mumkin:

1) diniy aqidalarning barqarorligi yoki kam o'zgaruvchanligi sababli ijtimoiy taraqqiyotdan ortda qolish natijasida yuzaga keluvchi ziddiyatlar ta'siri;

2) din va ruhoniylarning ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok etishlari zarurati;

3) diniy ta'limotning turli millatlar va elatlarning madaniyati, urf-odatlar va an'analariga moslashishi:

4) diniy ta'limotga munosabat va uning talqinidagi tafovutlar.

Yuqoridagi kabi ta'sirlar oqibatida har qanday dinda bo'linish (yo'nalish, oqim va mazhablar) vujudga keladi. Lekin dinlarning ijtimoiy hayotdagi o'rni va ahamiyatini undagi bo'linishning qanchalik xilma-xil ekanligidan kelib chiqib baholash xatodir. Shu o'rinda e'tiborni quyidagiga qaratishimiz lozimki, dindagi qarashlar xilma-xilligi uning jamiyatdagi ildizini mustahkamlaydi, mavjud muammolarning xal etilishida to'g'ri yo'lni tanlash imkoniyatini kuchaytiradi.

Islomda dastlab **xorijiylar** (arabchada - chiqish, qarshi turish degan ma'nolarni anglatadi) yo'nalishi vujudga kelgan. Uning a'zolari xalifa Alining Suriya noibi Muoviyaning hokimiyat uchun ochiq kurashiga qarshi murosachiligi vaqat'iyatsizligidan norozi guruhlardan iborat bo'lgan. Ular Alining siyosatiga norozilik bildirib Kufa shahridan Xarura qishlog'iga ketib qolgan. Shuning uchun ba'zi ilk manbalarda yo'nalishni **xaruriylar** deb ham yuritiladi. Xorijiylar dastlab siyosiy talablar bilan chiqqanlar. Ayniqsa, musulmonlarning irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar tengligini e'tirof etganlar. Xalifa lavozimiga ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, mas'uliyatni anglagan va davlatni boshqarish iqtidoriga ega nomzod saylangan. Agar xalifa jamoa manfaatini himoya qilmasa, egallab turgan lavozimidan bo'shatilgan yoki qatl qilingan. Xorijiylar yo'nalishida quyidagi asosiy

guruhlar mavjud: Xorijiyalar xalifa Ali va boshqa sulolalar vakillariga qarshi murosasiz kurash olibborganlar. Ularning ijtimoiy-siyosiy tuzimga nisbatan murosasizligi, kishilarhayotini normativlashtirish darajasiniig juda yuqoriligi va uni qat'iy nazorat qilishgaintilishi yo'nalish tarafdorlari sonining kamayishiga sabab bo'lgan. Ayni vaqtdaxorijiyalar juda kam sonli bo'lib, Shimoliy Afrika va ayrim arab davlatlari – Yaman, Ummonda saqlanib qolgan.

Islom dinidagi yirik yo'nalishlardan biri **shialikdir** (arabchada **shia** — guruh, tarafdorlar degan ma'nolarni anglatadi). U VII asrning o'rtalarida xalifa Ali vauning tarafdorlarini birlashtirgan diniy-siyosiy oqim sifatida Iroqda vujudga kelgan. Shialar, dastlab, siyosiy hokimiyatni Muhammad payg'ambarning avlodlari boshqarishi va hokimiyat otadan farzandga meros sifatida o'tishi kerak degantalablari bilan chiqqanlar. Shuning uchun shialar Ali va uning avlodlaridan boshqabarcha sunniy xalifalarni zo'ravonlik bilai hokimiyatii bosib olganlikda ayblaydilar. Sunniy xalifalar Ali va uning avlodi bo'lgan o'n ikki imomni qarshi qo'yganlar. Oxirgi (o'n ikkinchi) imom **Muhammad Mahdiy** (Alloh yo'liga yetaklaydigan kishi)yoki yashiringan imom 873-yilda tug'ilgan. U yoshlik chog'ida bedarak yo'qolgan.Diniy ta'limotda shialar Quroni karim Allohning kalomi ekanligini tan oladilar, lekin xalifa Usmon uni o'z manfaatiga moslashtirib, xalifa Alining hokimiyatni egallashiga oid bitta surani chiqarib tashlagan, deb hisoblaydilar. Shu bilan birga, Qur'onning haqiqiy nusxasini qiyomat kuni o'n ikkinchi imom Yerga olib kelishi haqidagi aqida qabul qilingan.

Shialar, sunniylardan farqli o'laroq, Muhammad payg'ambar bilan bog'liq hadislarni tan olmaydilar. Ular halifa Ali va uning avlodlari bilan bog'liq mahsus hadislar to'plamini tuzganlar va u «Axbor» deb nomlanadi. Shu bilan birga, shialar iymonda beshta aqida (Allohning yagonaligi, adolat, oxirat va o'lgandan keyin qayta tirilish, payg'ambarlik, imomat)ni tan oladilar.Imomat (arab. – boshqarish, rahbarlik) davlatni boshqarish haqida ta'limotShialikda diniy ta'limot bilan birga urf-odat va marosimlarda ham farqlarmavjud. Masalan, ular Makka va Madinadan tashqari Karbalo va Najaf shaharlariniziyorat qiladilar. Xalifa Alining avlodi

bo'lgan o'n ikki imom-ning jabrdiyda va dinyo'lida shahid bo'lganlar sifatida qabrlari muqaddaslashtirilgan. Imom Xusaynga motam tutadilar. Bu «shaxsey-vaxsey» marosimi deb ataladi.

Sunniylik ortodoksal (grekchada - dindor,e'tiqodli, ya'ni biron-bir ta'limotga, yo'nalishga, dinga og'ishmay amal qiluvchidegan ma'nolarni anglatadi) islom yo'nalishidir. Yo'nalish islomning Muhammadpayg'ambar davrida vujudga kelgan ta'limotini tan oladi. Sunnat islomning ikkinchimanbai sifatida qabul qilingan va unda an'anaviy diniy marosimlar, maishiyturmush hamda ijtimoiy hayot qoidalariga amal qilinadi.

Traditsionalizm «ortodoksal islom» nomi bilam ham yuritiladi. U o'zbektilida ilk islom ta'limoti, Qur'on va sunnalarda qayd etilgan g'oyalarini asl mohiyatini saqlab qolish, zamon, davr o'garishi bilan ayrim islom aqidalarining ham o'zgarishi mumkinligi haqidagi fikrlarni inkor etuvchi ruhoniylar faoliyatibilan bog'liqdir. Traditsionalistlar nuqtai nazaricha, islom dinining aqidalari, olamhaqidagi Alloh ta'limotn abadiy va mutlaqdir. Zamonda va tarixda bo'ladigan harqanday o'zgarish Alloh tomonidan oldindan belgilangan va hukm qilinganbo'lib, barcha narsa va hodisalar uning irodasi bilan sodir bo'ladi va mavjuddir. Traditsionalizm islom dinida hurfikrlilik va erkinlik bo'lishiga tish-tirnog'i bilan qarshi chiqadi, islomdagi o'zgarishlarni tanqid qiladi.

Modernizm, ya'ni islom dinini ijtimoiy taraqqiyot, fan va texnika yutuqlari bilan uyg'unlashtirishga urinish muayyan darajada mafkuraviy yo'nalish yoki ta'limot mavqeiga egadir. Islom modernizmi asosan XIX asrlarda paydo bo'lgan. Uislom dunyosining ilg'or fikrli ziyolilari tomonidan yaratilgai. Ular G'arbda burjua munosabatlarining rivojlanishi ijobiy samara berganligi va fan-texnikaning gurkurab rivojlanishiga olib kelganligini ko'rib, jamiyatlarini xam isloh qilish,shariat qonunlari burjua huquqini tiklashni taklif qildilar. Turkiya XX asrning 20-yillarida Sharq mamlakatlari orasida birinchi bo'lib kapitalistik munosabatlar o'rnatgan. Turkistonda bunday urinishlar jadidlar harakatida ko'zga

tashlanadi. Jadidlar islom mistik qarashlar o'rniga ilm-fanni rivojlantirish milliy *taraqqiyot* uchun qanchalik zarur ekanligini birinchilar qatorida anglab etganlar.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Yer shari aholisining diniy tarkibini tushuntiring.
2. Jahon dinlari haqida ma'lumot bering.
3. Milliy dinlar deganda qanday dinlarni tushunasiz?
4. Islom dini keng traqalagan hududlarni tushuntiring.
5. Xristian dinining qanday mazxablari mavjud?
6. Iudaizm va induizm dinlari geografik xususiyatlarini tushuntiring.
7. Yer shari aholisining irqiy va etnik tarkibini tushuntiring.
8. Irqiy beligilar va etnoslarni izohlang.
9. Dinlar qanday belgilar asosida tasnif qilinadi?
10. Din va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish o'rtasida qanday aloqadorlik bor?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

✚ **Din** (arabcha "Ishonish") - tabiat, jamiyat, inson va uning ongi, yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof-muhitdan tashqarida bo'lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga to'g'ri, haqiqiy, odil hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash, ta'limotdir.

✚ **Jahon dinlari** – jahonning ko'pchilik mamlakatlarida e'tiqod qilinadigan, ikki va undan ortiq etnoslar tomonidan qabul qilingan din. Jahonda 3 ta jahon dinlari bor: xristian, islom, buddizm.

✚ **Milliy dinlar** – ma'lum millatga xos bo'lgan, boshqa millat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan dinlardir. Masalan, induizm diniga milliarddan ortiq aholi inson e'tiqod qiladi, lekin ular faqat hindlardan iboratligi, boshqa millat vakillari tomonidan tan olinmagani uchun jahon dinlari qatoriga kirmagan.

✚ **Indulgensiya** – katolik cherkovida pul, tuxfa evaziga gunohlardan qutulish.

5 – MAVZU

ISTE'MOL GEOGRAFIYASI

Maqsad: Aholining turmush darajasiga ta'sir etuvchi omillar va hayot darajalarining hududiy xususiyatlari, mahsulotlarni sotib olish qobiliyatini geografik jihatdan yoritib berish.

Tayanch so'z va iboralar: *Iste'mol geografiyasi, aholining turmush-darajasi, iste'mol savati, hayotning farovonlik ko'rsatkichi, soqtib olish qobiliyati, iste'mol budjeti, turmush darajasining klassifikatsiyasi, iste'mol va iste'molchi.*

REJA:

1. Iste'mol geografiyasining o'rganish obyekti va predmeti
2. Turmush darajasi tushunchasi va ko'rsatkichlari.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlari va ularning turlari.
4. Iste'mol budjetlarining mohiyati va turlari.
5. Yashash minimumi va iste'mol savati.
6. BMT tavsiyasiga ko'ra, aholi turmush darajasini o'rganish usullari

Aholi ishlab chiqaruvchi kuch bo'lishi bilan birgalikda, iste'molchi ham hisoblanadi. Moddiy va nomoddiy ne'matlarni ehtiyojlarni qondirish maqsadida olish iste'mol hisoblanib, bu tushuncha ko'proq ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan iqtisodda foydalaniladi.

Sotsial va madaniy geografiya nuqtai nazaridan esa iste'mol holati – aholining turmush darajasi hamda xarid qilish qobiliyati orqali tavsiflanadi.

Iste'mol geografiyasi – aholi turmush darajasining hududiy tafovutlari va ularga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, aholi ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot xarid qilish holatlarining hududiy xususiyatlarini o'rganadi.

Aholining farovonlik darajasini ifodalash uchun "tur mush darajasi", "xalq farovonligi", "tur mush faoliyati xavfsizligi", "tur mush tarzi", "mehnat faoliyati sifati", "tur mush sifati" kabi turli xil tushunchalar qo'llaniladi. Ba'zan turli atamalar bir mazmunni anglat sa, boshqa hollarda ular o'rtasidagi farq muayyan xususiyat kasb etadi, mazmuni sezilarli darajada farq qiladi. Shu bilan birga, mazkur tushunchalarning o'zaro bog'liqligini qayd etish lozim.

O'zbekistonda aholining moddiy, ma'naviy, ijtimoiy ehtiyojlari qondirilish darajasini ifodalaydigan "tur mush darajasi" atamasi kengroq qo'llaniladi. Bunday tavsif ko'proq tur mush darajasi statistikasini xarakterlaydi. Shu bilan birga, tur mush darajasi – ko'plab omillar yig'indisi ta'sirida bo'lgan o'zgaruvchan jarayondir.

Tur mush darajasi muntazam o'zgarib turadigan turli ne'matlarga bo'lgan *ehtiyojlarning tarkibi va darajasi bilan, boshqa tomondan, ehtiyojni qondirish imkoniyatlari, tovarlar va xizmatlar bozoridagi holat, aholi daromadlari, mehnatkashlarning ish haqi* bilan belgilanadi. Ammo ish haqi miqdori ham, tur mush darajasi ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari samaradorligining ko'lami, ilmiy-texnik taraqqiyot darajasi, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi va tarkibi, milliy xususiyatlar, siyosiy hokimiyatga bog'liq.

Tur mush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar turli-tuman bo'lib, tur mush darajasi konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq. Ko'rsatkichlar alohida belgilar bo'yicha quyidagi turkumlarga ajratiladi: umumiy va xususiy; iqtisodiy va ijtimoiy-demografik; obyektiv va subyektiv; qiymat va natural; miqdor va sifat; iste'mol proporsiyasi va tarkibi ko'rsatkichlarlari; statistik ko'rsatkichlar va boshqalar.

Tur mush darajasi ko'rsatkichlari umumiy va xususiy turlarga ajratiladi. **Umumiy ko'rsatkichlarga** 1) milliy daromad; 2) iste'mol fondi (iqtisodiyot tarmoqlarining bevosita iste'molga yo'naltirilgan mahsulotlari); 3) milliy boyliklar iste'mol fondi (to'plangan iste'mol mulklari – turar joylar, madaniy-maishiy binolar, buyumlar) kabilarning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ulushi kiritiladi.

Bu ko'rsatkichlar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining umumiy darajasini ifodalaydi.

Xususiy ko'rsatkichlardan 1) iste'mol darajasi va usullari; 2) mehnat sharoitlari; 3) turar joy ta'minoti va maishiy qulayliklar; 4) ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish darajasi; 5) bolalarni tarbiyalash sharoitlari; 6) ijtimoiy ta'minot va boshqalarni keltirib o'tish mumkin. Mazkur ko'rsatkichlar ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq, ammo aholi (mehnatkashlar)ning ma'lum guruhleri, hudud va boshqalar bo'yicha aniqlashtirilgan.

Iqtisodiy ko'rsatkichlar inson va jamiyat hayotining iqtisodiy jihatlarini, ehtiyojni qondirishning iqtisodiy imkoniyatlarini ifodalaydi. Jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti va har bir insonning farovonligi (nominal va haqiqiy daromadlar, ish bilan bandlik va boshqalar) darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar iqtisodiy ko'rsatkichlar sirasiga kiritiladi. Bu ko'rsatkichlar ishchi kuchini (aholini) takror ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning iqtisodiy asoslarini ochib beradi. Bu, ayniqsa, aholi daromadlari salmog'i va ularni differensiyalashda yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlar aholining yoshi, jinsi, kasbiy-malakaviy tarkibini, ishchi kuchini jismoniy takror ishlab chiqarishni ifodalaydi. Ular ijtimoiy ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi va ijtimoiy soha, umuman, iqtisodiyot taraqqiyoti bilan mustahkam aloqada. Bu omillar aholishunoslikning tabiiy asoslari, ya'ni aholi, uning ayrim guruhleri sonining o'zgarishi, umr ko'rish davri haqida tasavvur hosil qiladi.

Ko'rsatkichlarning obyektiv va subyektiv turlarga bo'linishi insonlar hayot faoliyatidagi o'zgarishlarni asoslash zarurati bilan izohlanadi. Obyektiv ko'rsatkichlar obyektiv (iqtisodiy, texnik va hokazo) bazaga ega bo'lsa, subyektiv ko'rsatkichlar aholi guruhleri yoki alohida shaxslarning mehnat, oilaviy munosabatlar, daromadlar, ish, turmush tarzi va shu kabilardan qoniqishi bo'yicha hisobga olinadi.

Qiymat va natural ko'rsatkichlar. Qiymat ko'rsatkichlari barcha daromad ko'rsatkichlari va pul ko'rinishidagi boshqa ko'rsatkichlar (tovar aylanishi, xizmatlar, tashishlar, pul jamg'armalari va qo'yilmalari va hokazolarning hajmi)ni o'z ichiga oladi.

Natural ko'rsatkichlar natural birliklarda (dona, m², m³ va hokazolar) o'lchanadigan muayyan moddiy ne'matlar va xizmatlar, oziq-ovqat mahsulotlari, energiya iste'moli, mol-mulk, turar joylar, madaniy-maishiy tovarlar ta'minotining hajmini ifodalaydi.

Turmush darajasini ifodalashda miqdor va sifat ko'rsatkichlari muhim ahamiyatga ega. Miqdor ko'rsatkichlari muayyan moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'mol hajmini aniqlaydi. Sifat ko'rsatkichlari esa aholi farovonligini sifat jihatdan baholash imkonini beradi. Ular moddiy ne'matlar, xizmatlar iste'mol tarkibi, ovqatlanish, ma'lumot, malaka, uzoq muddatga muljallangan ijtimoiy-maishiy buyumlar bilan ta'minlanganlik darajasi kabilarni o'z ichiga oladi.

Aholi farovonligi proporsiyasi va taqsimot tarkibining (aholi qatlamlarini daromadlar bo'yicha taqsimlanishi, daromadlar va iste'molni kontsentratsiyalash hamda differensiatsiyalash ko'rsatkichlari va boshqalar) ifodalovchi ko'rsatkichlarni mustaqil ko'rsatkichlar sifatida ajratib ko'rsatish mumkin.

Hozirgi paytda yuzaga kelgan sharoitlarni hisobga olib, bozor iqtisodi sharoitlariga muvofiqlashtirilgan quyidagi yangi ko'rsatkichlar tizimi taklif etiladi:

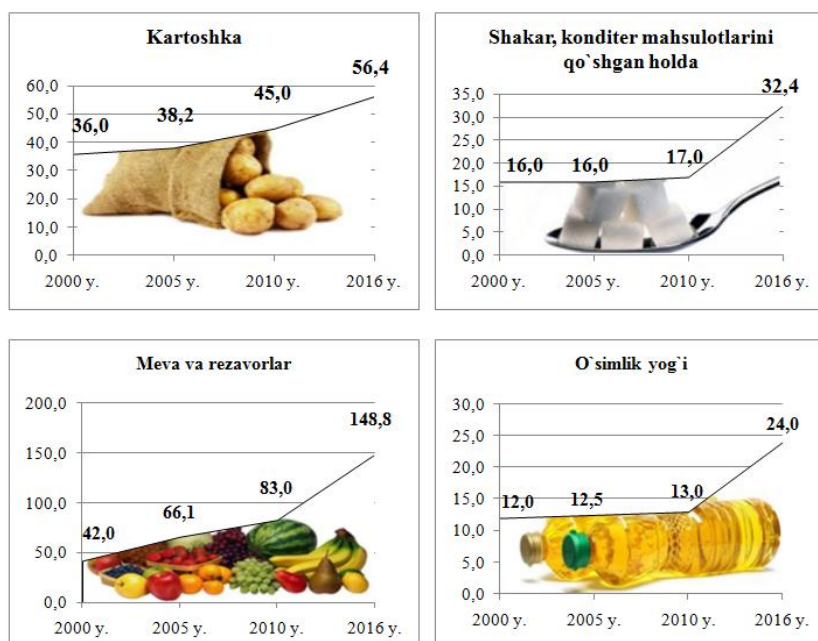
- ❖ *umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar* (ichki yalpi mahsulot, iste'mol fondi, turmush qiymati indeksi va boshqalar);
- ❖ *aholi daromadlari*;
- ❖ *aholi iste'moli va xarajatlari*;
- ❖ *aholining pul jamg'armalari*;
- ❖ *jamg'arilgan mol-mulklar va turar joylar*;
- ❖ *aholining ijtimoiy tabaqalanishi*;
- ❖ *aholining kam ta'minlangan tabaqalari*.

Bu tizim ixcham, hisob yuritish uchun qulay va turmush darajasining asosiy ko'rsatkichlarini aks ettiradi.

Shaxsiy tomorqa xo'jaligi shaxsiy va oilaviy daromadlarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Jamiyat rivojlanishining murakkab ijtimoiy-iqtisodiy davrida shaxsiy tomorqa xo'jaligi aholining ba'zi guruhlariga uchun asosiy daromad manbai bo'lib qoladi. Shuningdek, tomorqada yetishtiriladigan mahsulotlarning ko'payishi mazkur mahsulotning iste'molini ham oshirib beradi.

Masalan, O'zbekistonda 2000-yil aholi jon boshiga bir yilda, o'rtacha 36 kg kartoshka to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2016-yil 56,4 kg ni tashkil etdi (42-rasm). Zero, bu ko'rsatkichning asosiy qismini dehqon va fermer xo'jaliklarida yetishtirilgan mahsulotlar tashkil etsa-da, tomorqadan yetishtirilgan mahsulotning ham hisssasi anchagina bo'lib, ayniqsa, mahalliy bozorni ta'minlab turadi.

42-rasm. 2000-2016 yillarda aholi jon boshiga oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli (kg)

mahsulotlar hajmining keskin ko'payayotgani bilan ham izohlash mumkin. Masalan, 2000-yilda aholi jon boshiga, o'rtacha, 42 kg sabzavot-rezavorlar to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2016-yil 148,8 kg, 2018-yil esa 153,2 kg ga yetdi.

Qolaversa, seleksiya ishlarining jadallashuvi hamda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan kimyoviy mahsulotlar sifatining ortishi natijasida, tomorqa xo'jaligida ham intensiv xo'jalik tarkib topmoqda. Buni yetishtirilgan

Oila budjeti. Oila – qarindosh bo’lgan yoki boshqa xususiyatlari bilan bog’langan, birga yashayotgan va birgalikda xo’jalik yuritayotgan shaxslar jamoasidir. Keyingi yillarda oila iqtisodiyotiga qiziqish o’sdi. O’zbekistonda milliy hisob-kitob tizimiga o’tilishi munosabati bilan uy xo’jaligiga iqtisodiyotning muhim subyektlaridan biri sifatida qaralmoqda. Hozirgi sharoitda uy xo’jaligining umumiy daromadlarini o’lchash aholiga manzilli ijtimoiy yordam ko’rsatish, soliqqa tortish tizimini oqilona tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uy xo’jaligi birga yashayotgan va umumiy budjetga ega bo’lgan bir yoki bir necha shaxs tomonidan olib boriladi. Odatda, uy xo’jaligi a’zolar soni bo’yicha oila bilan mos keladi, ammo ba’zi holatlarda bir necha oilalar birgalikda uy xo’jaligi yuritishi mumkin. Xususan, uy xo’jaligi:

- oilani statistik belgilash;
- an’anaviy uy ishlari yig’indisining umumlashma nomi (bolalarga qarash, ovqat tayyorlash, kir yuvish, uy tozalash, oddiy ta’mirlash ishlari va h.k.);
- oilaning daromad va xarajat-iste’mol tavsiflarini o’z ichiga oluvchi statistik ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha hisoblanadi.

Oila daromadlarining shakllanishi nuqtai nazaridan uy xo’jaligining quyidagi funksiyalari muhim:

1) mehnat ishlab chiqarish funksiyasi - yakka tartibdagi mehnat faoliyati, ya’ni uy sharoitida kiyim-bosh, poyabzal tikish, mebel yasash, maishiy xizmat ko’rsatish; agrar faoliyat, ya’ni yer, yer uchastkasining barcha turlaridan foydalanish; an’anaviy uy ishlari - ovqat tayyorlash, bolalarga qarash, kir yuvish, uy tozalash, kiyim, poyabzalni ta’mirlash; yakka tartibdagi oilaviy savdo - ilgari to’plangan oilaviy mulkni sotish, turli tovarlarni olib-sotish va h.k.

2) iqtisodiy nomehnat funksiyalar – oilaviy lizing (uy, dala-hovli, yer, avtomobil, qayiq kabilarni ijaraga berish va shu kabi); bo’sh turgan pullarga qimmatli qog’ozlar (veksellar, obligatsiyalar, aktsiyalar) sotib olish va foydalanish bo’lib, bu uy xo’jaligining umumiy daromadlari asosiy manbai hisoblanadi.

Oila daromadlarining asosiy qismi mehnatda, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishdan olinadigan daromad, ijtimoiy transferlardan yuzaga keladi. Ularning natijasi o'laroq, aholining iste'mol qobiliyati shakllanadi.

Bozor iqtisodiga o'tish yillarida oilalar umumiy daromadlari shaxsiy umumiy daromad va aholining yalpi daromadlari tarkibi o'zgarishlarga yuz tutadi va bu o'zgarishlar quyidagilarda namoyon bo'lmoqda:

1) ish haqi daromadlarning asosiy qismini tashkil etadi, ammo uning salmog'i pasaymoqda;

2) Ijtimoiy Iste'mol Fondidan to'lovlar barcha daromadlarning, taxminan, 1/6 qismini tashkil etadi va o'sib borishi kuzatilmoqda;

3) shaxsiy tomorqa xo'jaligidan olinadigan daromadlar salmog'i oshib bormoqda, aholi iste'mol muammosini o'z kuchi bilan hal etishga urinayotgan hozirgi murakkab iqtisodiy vaziyatda bu tabiiy holdir;

4) boshqa manbalar salmog'i oshib bormoqda va bu o'sishning davom etishi kutilmoqda;

5) bozor iqtisodiyoti sharoitida ishga layoqatli har bir inson o'z moddiy farovonligi uchun o'zi ma'suldir.

Oila budjeti asosida oilaning **iste'mol daromadi** hisoblab chiqiladi, u umumiy daromadlardan farqli o'laroq, o'z mazmun-mohiyati jihatidan oilaning soliq va jamg'armalari chiqarib tashlangandan so'ng qolgan pul xarajatlariga to'g'ri keladi. Uning hajmi, miqdori xarajat turlariga qarab taqsimlanadi.

Oilaning umumiy daromadlarini tahlil etishda quyidagi ko'rsatkichlar hisoblab chiqiladi:

- ovqatlanish xarajatlari;
- nooziq-ovqatlarni sotib olish xarajatlari;
- maishiy xizmat, soliq, yig'imlar, to'lovlar xarajatlari;
- naqd pul, jamg'arma banklariga qo'yilgan jamg'armalar, chorva, parranda va boshqalar tabiiy ko'payishi natijasida jamg'armalarning oshishi.

Daromadlar darajasini oshirish muammolarini hal etishda iste'mol budjeti asosida aholini minimal daromad bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

Iste'mol budjeti moddiy va ma'naviy ne'matlar va xizmatlar iste'moli salmog'i va tarkibining qiymati bahosi hamda soliqlardan iborat. Ehtiyojni qondirish darajasiga qarab, moddiy ta'minlanganlik minimumi, ratsional va elitar iste'mol budjetlari mavjud. Ular aholining quyi, o'rta va yuqori (juda yuqori) daromadli guruhlariga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, haqiqiy va me'yoriy budjetlar ham mavjud, me'yoriy budjetlar daromadlar siyosatining ijtimoiy normativlaridan biridir. Qolaversa, aholi jon boshiga to'g'ri keldigan umumiy daromadlar hudud aholisining kapital holatini namoyon etib turadi (43-rasm).

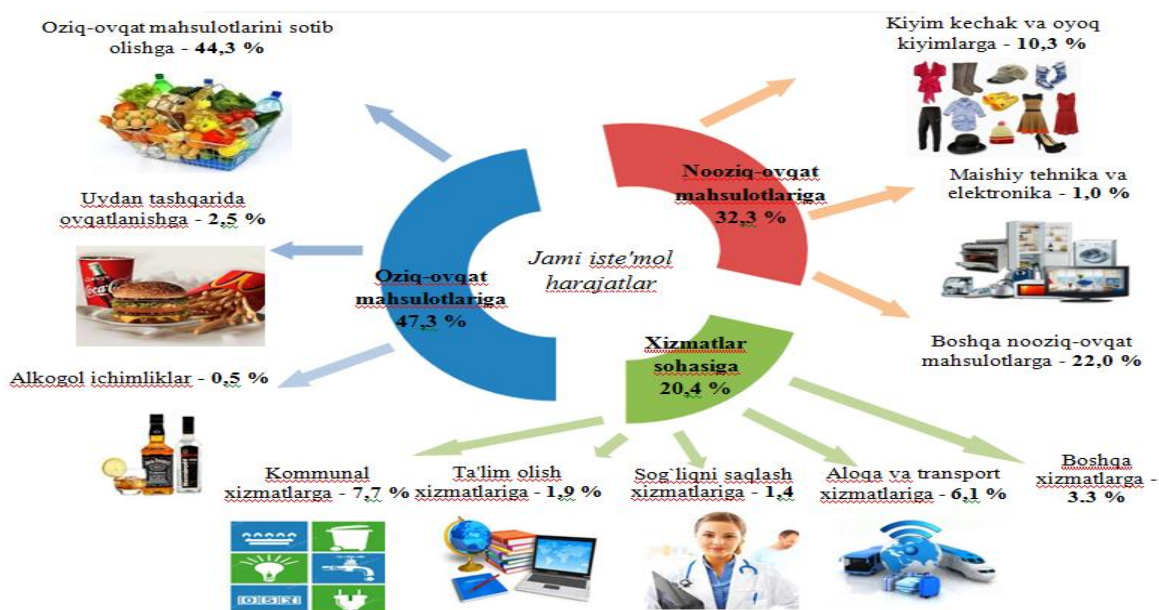
43-rasm. Hududlar bo'yicha aholi jon boshiga umumiy daromadlar miqdori (ming so'mda)

Jahon miqyosida ham aholining turmush darajasi hamda iste'mol qobiliyatini aniqlash uchun aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar miqdoridan foydalaniladi.

Iste'mol budjeti faqat aholi guruhlar uchun emas, balki mamlakat rayonlari uchun ham belgilanishi mumkin. Bunda hisob-kitobning turli xillaridan foydalaniladi: **me'yoriy** (tovar va xizmat iste'moli va ularning haqiqiy bahosi

normativlari asosida); **statistik** (aholining ayrim qatlamlari ega bo'lgan real daromadlar darajasida); **murakkab** (ovqatlanish me'yorlari va amaliy xarajatlari asosida); **subyektiv** (ekspertlar so'rovi va jamoatchilik fikri asosida); **resurs** (aholining ma'lum iste'mol minimumini ta'minlash uchun davlatning obyektiv imkoniyatlari asosida). Iste'mol budjeti yuzlab tovarlarni (xizmatlarni) o'z ichiga oladi, ammo hisob-kitoblarda, odatda, eng muhimlari (ovqatlanish, kiyim-kechak, poyabzal, sanitariya va gigena vositalari, dori-darmon, mebel, idish-tovoq, madaniy mollar, uy-joy va maishiy xizmat, transport, aloqa xizmati va sh.k.) e'tiborga olinadi va ular minimum moddiy ta'minlanganlik budjetiga kiritiladi.

Har bir davr bo'yicha aholi va ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy ta'minlanganlik minimumi mavjud. Bu minimum obyektiv miqdor bo'lib, ijtimoiy kuchlarning rivojlanish darajasiga bog'liq. moddiy ta'minlanganlik minimumi me'yoriy iste'mol budjeti yordamida aniqlanadi. Iste'mol budjeti hisob-kitob tavsifiga ega va ma'lum normativlarga asoslanadi. Me'yoriy budjet moddalarining asosiy qismi to'g'ridan-to'g'ri hisoblanadi, ya'ni oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari iste'moli me'yori, xizmat ko'rsatish normativi, ularni xarid qilish baholari inobatga olinadi.

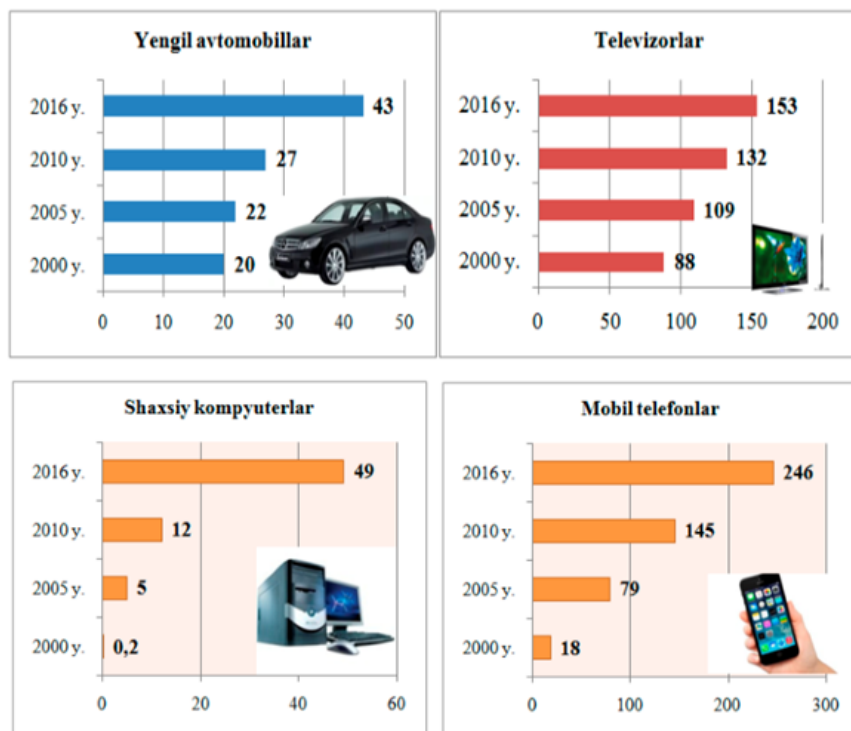
44-rasm. O'zbekiston bo'yicha 2016-yildagi, o'rtacha, iste'mol xarajatlari tarkibi

Me'yoriy budjetga asoslangan moddiy ta'minlanganlik minimumi ish haqini differentsiatsiyalashni prognozlashda (boshqarishda) asosiy elementlardan biri bo'lib xizmat qiladi. Ish haqining eng kam miqdori jamiyatda mavjud resurslarga bog'liq bo'lmasa, moddiy ta'minlanganlik minimumini ta'minlash uchun boshqa manbalardan foydalaniladi (ijtimoiy iste'mol fondi, shaxsiy tomorqa xo'jaligi va shu kabilar).

Aholining iste'mol xususiyatlarini iste'mol xarajatlari orqali tahlil qilish davomida budjetning sarflanish holati namoyon bo'ladi. Tabiiyki, eng ko'p xarajat oziq-ovqat va kiyim-kechak mollari uchun sarflanadi (44-rasm). Agar daromadning asosiy qismi alkogol va boshqa spirtli ichimliklar, ko'ngilochar bar va tungi klub kabilar uchun sarflanishi esa salbiy holatga ega bo'lib, moddiy resursni foydalilik koeffitsiyentini pasaytirgan holda, keyingi iste'mol qobiliyatlarini pasaytiradi.

Me'yoriy iste'mol budjeti yolg'iz kishilar va oilalilar uchun (son va yosh tarkibi turlicha bo'lgan), aholining turli guruhlarini, oilaning ishlamaydigan a'zolari, mamlakatning turli hududlari uchun ishlab chiqiladi. Mamlakat rayonlari bo'yicha me'yoriy budjetlar turmush qiymatidagi farqni aniqlash, rayon koeffitsientini asoslashga yordam beradi. Moddiy ta'minlanganlik minimumiga erishish yo'llarini asoslashda ularni qoplash manbalarini aniqlash katta ahamiyatga ega (eng kam ish haqi va pensiyalar, nominal va real ish haqini oshirish, ijtimoiy transfertlar, shaxsiy tomorqa xo'jaligidan olinadigan daromadni ko'paytirish va shu kabilar). Biroq oilalarda ish bilan bandlar va boqimandalarning turli nisbatlari yuzaga keladi, bu esa oila ta'minlanishiga ta'sir etadi. Kam ta'minlanganlik muammosini hal etish uchun ish haqini muntazam oshirib borish, oilada bandlikni oshirish, pensiya ta'minotini yaxshilash, soliq bo'yicha imtiyozlar belgilash, tovar va xizmat haqlarini kamaytirish, bolalarni boqish uchun davlat tomonidan beriladigan nafaqalar miqdorini ko'paytirish, yolg'iz qariyalarga ko'maklashish va shu kabilar lozim.

Oilaning yashash minimumini shakllantirishda yolg'iz kishilar va oilalilarning iste'mol xarajatlari darajasiga ta'sir etuvchi omillar hisobga olinadi. Oiladagilar soni oshib borishi bilan iste'mol xarajatlari pasayib boradi. Masalan, agar ikki kishi birgalikda yashasa, ularning jon boshiga xarajatlari (kommunal

45-rasm. O'zbekistonda 2000-2016-yillar bo'yicha ayrim maishiy texnika vositalari bilan ta'minlanganlik holati (har 100 ta xonadonga to'g'ri keluvchi soni tarzida)

xizmatning ba'zi turlari bo'yicha to'lovlardan tashqari) yolg'iz yashovchining xarajatlaridan ikki barobar kam bo'ladi. Bu uzoq vaqt foydalanishga mo'ljallangan tovarlarga ham taalluqli. Buyumlar bir boladan boshqasiga o'tishi ham hisobga olinadi

(ayniqsa, kam ta'minlangan va ko'p bolali oilalarda). Shu munosabat bilan daromadlari turli darajada bo'lgan oilalarda birgalikda, yashash evaziga xarajatlarning kamayishi koeffitsiyenti hisoblab chiqilgan. Masalan, balog'atga yetgan to'rtta odam yashaydigan oilada iste'mol xarajatlari 10 foizga kamayadi, oilada yashovchi pensioner uchun yashash minimumi yolg'iz pensionernikidan 10-15 foiz past va h.k.

Aholi ehtiyojiga tabiiy-iqlimiy sharoitlar, joylashish xarakteri, milliy an'analar ham ta'sir ko'rsatadi. Nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlar xarajati ozroq vaqt foydalanishga mo'ljallangan buyumlar bilan ta'minlanganlik va xizmat muddati me'yorlari asosidagi normativ usul yordamida aniqlanadi. Hisob-kitoblar tovarlar

guruhi bo'yicha ishlab chiqiladi: garderoab predmetlari (ust kiyim, poyabzal va hokazolar), sanita-riya hamda gigena vositalari, dori-darmonlar, uzoq vaqt foydalanishga mo'ljallangan to-varlar (mebel, elektr asboblari, avtomobil va hokazo) inobatga olinadi. Keyingi yillarda O'zbekis-tonda aholining xarid qobiliyati ortib bormoqda. Natijada, ayniqsa, maishiy texnika vositalari iste'moli ortdi. Xususan, 2005-yilda har 100 ta xonadonga 5 ta komyuter to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2016-yilda 49 ta, 2018-yilda esa 54 taga yetdi. Eng e'tiborlisi, 2016-yil har 100 ta uy xo'jaligiga 246 ta uyali aloqa vositasi – telefon t'o'g'ri kelgan va h.k. (45-rasm).

Uy-joy va kommunal xizmat xarajatlari ushbu regiondagi narxlar va tarif normativlariga qarab belgilanadi. Bunda soliqlar va majburiy to'lovlar xarajatlari ham hisobga olinadi.

Oilaning yashash minimumi budjeti uning tarkibi va katta-kichikligiga qarab aniqlanishi mumkin. Ta'kidlash lozimki, yashash minimumi ancha tor tuzilgan, unda faqat fiziologik minimumni ta'minlovchi me'yordan foydalanilgan va tamaki mahsulotlari, delikateslar, madaniy ehtiyojlar hisobga kiritilmagan, nooziq-ovqat tovarlari, xizmatlar, soliqlar esa yetarli darajada hisobga olinmagan. Yashash minimumidan farqli o'laroq, **minimal iste'mol budjeti** ana shu xarajatlarni to'la hisobga oladi. Ba'zi hisob-kitoblarga ko'ra, minimal iste'mol budjeti yashash minimumi budjetidan 3-4 baravar ortiq. Minimal iste'mol budjeti va yashash minimumi budjeti bilan birga **ratsional iste'mol budjeti** ham hisoblanadi, uning yordamida ilmiy asoslangan ratsional me'yorlarga muvofiq ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo'lgan daromadning tarkibi va miqdori aniqlanadi. Ratsional budjet va iste'molning ratsional me'yori insonning oqilona ehtiyojlarini to'la qondirish tamoyili asosiga quriladi. Iste'molni real me'yoriga muvofiq bo'lgan aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol darajasiga yetish mamlakat miqyosida o'rta tabaqani shakllantirish vazifasini hal etishga yordam beradi.

Iste'mol budjetlari turli tovarlar va xizmatlarning ma'lum to'plami asosida tuziladi. Iste'mol to'plamlari turli iste'mol budjeti uchun belgilangan bo'lib, unga kiruvchi tovarlar va xizmatlar tarkibi bilan ham, ularning hajmi bilan ham farqlanadi. Minimal iste'mol budjetini hisoblashda bir qator tovarlar (xizmatlar) hisobga olinadi va minimal iste'mol me'yorlari yashash minimumiga nisbatan ancha yuqori (masalan, go'sht mahsulotlari bo'yicha - ikki baravar ortiq).

Iste'mol savati – insonning salomatligini saqlash va uning hayot-faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlarning minimal to'plamidir. Aslida, iste'mol savati uchta savatga iborat: oziq-ovqat, nooziq-ovqat, xizmat savatchalari. Iste'mol savati kamida 5 yilda bir marta uslubiy tavsiyalar asosida aniqlashtiriladi. Iste'mol savatida oziq-ovqat savati muhim o'rin tutadi.

Oziq-ovqat savati – bir odamning bir oyda ovqatlanishi uchun ketadigan mahsulotlar to'plami (u mahsulotlar iste'molining minimal me'yorlari asosida hisoblab chiqilgan) va bu to'plam jismoniy ehtiyojlarga mos keladi, zarur kaloriyani ta'minlaydi, asosiy oziq moddalar mavjud va ovqatlanishni tashkil etishning an'anaviy ko'nikmalariga to'g'ri keladi.

Oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishning minimal miqdoriga O'zbekiston Respublikasida non mahsulotlari, kartoshka, sabzavot, meva-cheva, go'sht mahsulotlari, sut mahsulotlari, tuxum, baliq mahsulotlari, shakar va qandolat mahsulotlari, o'simlik yog'i, margarin, boshqa mahsulotlar (tuz, qalampir va shu kabilar) kiradi. Minimal to'plam tarkibiga tamaki mahsulotlari, alkogolli ichimliklar, delikateslar kiritilmagan.

Minimal iste'mol savatini ishga layoqatli yoshdagi aholi uchun shakllantirishga asos qilib ishlayotgan erkak kishiga sutkada 2720 kkal, oqsil iste'molini - 88,7 (shu jumladan, hayvonniki - 31,5), uglevodlarni 4412 g/sutkani ta'minlovchi oziq-ovqatlar to'plami olinadi.

Yashash minimumi ko'rsatkichlari davlat tomonidan ijtimoiy siyosat yuritishda qo'llaniladi (xususan, aholining turmush darajasini baholash uchun yashash

minimumidan past, teng va yuqori daromadli aholi salmog'i aniqlanadi), aholining kam ta'minlangan qatlamlarini qo'llab-quvvatlash uchun aniq yetib boradigan manzilli ijtimoiy yordam uchun negiz bo'lib xizmat qiladi, eng kam ish haqi va pensiyalarni asoslashda foydalaniladi, shuningdek, kam ta'minlanganlik mezoni hamdir.

Shunday qilib, iste'mol savati va yashash minimumi insonning hayot faoliyatini to'laroq ta'riflash imkonini beradi va aholi turmush darajasi hamda daromadlar ko'rsatkichlari tizimining tarkibiy qismidir.

Har qanday jamiyatning asosiy maqsadi aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan bo'ladi. Jamiyatni ijtimoiy barqarorligini, iqtisodiy rivojlanishini, tinchligini, inson sog'lom va farovon hayot kechirishi uchun davlat kuchli ijtimoiy siyosat olib borishi zarur.

Aholi turmush darajasi – bu ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, u kishilarning moddiy va madaniy-maishiy ehtiyojining qondirilishi hamda ijtimoiy turmush sharoitining yaxshilanib borishi kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Aholining moddiy ehtiyojlariga oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy, yoqilg'i va uy-ro'zg'or buyumlariga bo'lgan talablari kiradi. Aholining madaniy-maishiy ehtiyojlariga insonlarning bilim, malakasini oshirish, maishiy va kommunal xizmat ko'rsatishni yaxshilash kabilarga bo'lgan ehtiyojlari kiradi.

Aholining ijtimoiy turmush sharoiti – bu jamiyatning barcha a'zolariga

46-rasm. Afrikadagi qashshoq oila

mehnat qilish, dam olish, har tomonlama jismoniy va madaniy rivojlanishni ta'minlash hamda mehnat sharoitini yaxshi tashkil etish, kishilar salomatligi va mehnat qilish qobiliyatini saqlashni kafolatlash, vaqtinchalik ish qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy ta'minot, nafaqalar bilan

ta'minlash, nisbatan kam daromadli oilalarning ijtimoiy himoyalashni ifodalaydi.

Bizning fikrimizcha, aholi turmush darajasi tor ma'noda-bu iste'mol darajasi, talabni qondirilish darajasini (daromad, xarajatlari, moddiy ne'mat va xizmatlar iste'moli) ta'riflashni ifodalaydi.

Keng ma'noda esa aholi turmush darajasi – inson rivojlanish darajasini ta'riflash (sog'lomligi, iste'molini qondirilish imkoniyati) hayotiylik sharoitini (istiqomat muhiti, aholi muhofazasi) baholashni ifodalaydi. Chunki yer sharining hamma qismida aholining yashash tarzi va daromadlari bir xil emas. Xususan, Yevropa mamlakatlarida iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot yuqori ko'rinishlarga ega bo'lsa, Osiyo va Afrikaning ko'plab davlatlarida turmush sharoitlari juda og'ir hamda iste'mol qobiliyati ehtiyojni qondira olmaydi (46-rasm).

Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlarining yaxshi tuzilgan tizimi ijtimoiy siyosatni samarali ishlab chiqishda, kam ta'minlangan aholiga yordam ko'rsatishda, asoslangan qarorlar qabul qilishda, mamlakatda o'tkazilayotgan islohatlarning ijtimoiy- iqtisodiy oqibatlarini baholashda, davlat va hududiy ijtimoiy dasturlarning amalga oshishini nazorat qilishda muhim ahamiyatga ega. Turmush darajasining statistik tavsiflari uning kompleks baholanishini ta'minlovchi o'zaro bog'langan ko'rsatkichlarning keng tizimiga asoslanadi. Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini rivojlanish borasida muhim o'rinni yagona shaxsdan, oila, uy xo'jaligiga o'tish egalladi.

Jahon iqtisodchilari tomonidan aholi turmush darajasini har tomonlama aniq ta'riflovchi ko'rsatkichlar metodikasini, umumlashtiruvchi ko'rsatkichni aniqlashga ko'p harakat qilishgan.

Rivojlangan davlatlarda aholi turmush darajasini baholash aholi daromadlari, oziq-ovqat iste'moli, uy-joy shart-sharoitlari, ko'rsatkichlarini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi.

BMT tavsiyasiga ko'ra, aholi turmush darajasini har tomonlama to'liq xarakterlash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish zarur. Ushbu ko'rsatkichlar 12 guruhga ajratilgan:

 Mamlakatdagi demografik sharoit: tug'ilish, vafot etish va boshqalar.

- + Turmush sharoitida sanitariya-gigienik holat.
- + Oziq-ovqat tovarlari iste'moli.
- + Uy-joy bilan ta'minlanish darajasi.
- + Fan va madaniyat.
- + Mehnat sharoiti va bandlilik.
- + Aholi daromadlari va xarajatlari.
- + Turmush qiymati va iste'mol baholari.
- + Transport vositalarining mavjudligi.
- + Dam olishni tashkil etish.
- + Ijtimoiy ta'minot.
- + Inson huquqi.

BMT statistika komissiyasi aholi turmush darajasini baholashni aholi yashash sharoiti, iste'mol darajasi, bandlilikni ta'minlash, inson erkinligi tomonlama qarashga tavsiya etadi. Shuningdek, BMT joriy turmush darajani alohida ijtimoiy-indikatorlar yordamida *inson barkamolligi indeksi* yordamida yoritishni tavsiya etadi.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida O'zbekistonda yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga javob beradigan turmush darajasi kontseptsiyasini yaratishga zaruriyat tug'ildi. Mazkur kontseptsiyani shakllantirishda so'nggi yillarda jahon amaliyotida keng qo'llanilayotgan "turmush sifati" kontseptsiyasining ayrim qoidalaridan foydalanish mumkin.

Aholini turmush darajasini asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarini: aholi pul daromadlari va xarajatlari, uning tarkibi va foydalanish; daromad bo'yicha aholini taqsimlash to'g'risidagi ma'lumotlar xarakterlaydi.

Aholi pul daromadlari barcha kategoriyalardagi aholini mehnati evaziga olgan ish haqini, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslarni daromadlari, nafaqa tushum, stipendiya, quyilmalar bo'yicha foiz ko'rinishida mulkdan olingan daromadlar, qimmatbaho qog'ozlar, dividendlar, renta, ko'chmas

mulkni, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va chorva mollarini sotishdan tushumlar, turli xizmatlarni ko'rsatishdan olingan daromadlar va boshqalardan iborat.

Aholi pul xarajatlari va jamg'arish aholini tovarlar va turli xizmatlarni sotib olishga qilgan xarajatlari, majburiy to'lovlar va turli xil badallar (soliq va yig'imlar, sug'urtaga to'lovlar, ijtimoiy tashkilotlarga badallar, tovar kreditiga foizlar va boshqalar) hamda shaxsiy jamg'armalaridan iborat.

O'rtacha aholi jon boshiga pul daromadlari pul daromadlari umumiy yig'indisini mavjud aholi soniga bo'lish orqali hisoblanadi.

Jahon bo'yicha davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan guruhlariga bo'lishda aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaMD miqdoridan foydalaniladi (7-jadval).

Hayot darajasi Yevropa va Amerika qit'asida yuqori hisoblanadi. Jahonda Lyuksemburg, Norvegiya, Quvayt, Qatar, AQSh va Kanadaning har bir fuqarosiga 50 ming dollordan ortiq daromad miqdori to'g'ri keladi.

Lekin Quvayt va Qatarda yalpi ichki mahsulotdagi asosiy daromadlar xomashyo hisobidan kelganligi bois, ular jahonning eng taraqqiy etgan hayot darajasi yuqori mamlakatlar qatoriga kirmaydi.

Tabiiy sharoitning noqulayligi, ishlab chiqarish jarayonlarining sust hamda ekstensiv holatda ekanligidan, ayniqsa, Afrikaning ko'plab mamlakatlarida aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad miqdor atiga 1 000 dollorga ham yetmaydi. Osiyoda ham Afg'oniston, Bangladesh, Laos va Yaman kabi mamlakatlarning xo'jalik tizimi ekstensiv xarakterga ega. Qolaversa, bu davlatlarning yalpi milliy masuloti ham juda oz ko'rsatkichga ega.

Jahon bo'yicha mamlakatlarning rivojlanish darajasi hamda aholining yashash sharoitlariga muvofiq holda, iste'mol geografiyasi shakllangan. Rivojlanayotgan davlatlar ichki ehtiyojini qonirish uchun o'rtacha holatdagi – sifati talabga javob beradigan, shu bilan birgalikda, tannarxi arzon mahsulotlar import qilsa, rivojlangan mamlakatlar tannarxi qimmat bo'lsa-da, eng yuqori sifatli mollarni import qiladi.

Mintaqalar bo'yicha hayot darajasi klassifikatsiyasi

Mintaqalar	Sotib olish paritetini hisobga olgan holda, aholi jon boshiga daromadlar						Sotib olish paritetisiz	
	Daromadi yuqori	bôlgan mamlakatlr	(12.196 \$ ko'p)	O'rtacha	daromadli	Daromadi past davlatlar	Eng boy	Eng qashshoq
	eng baland 50.000 \$ dan kôp	juda baland 30.000-49.999 \$	baland 17.000-29.999 \$	o'rtachadan baland 3.945-12.195 \$	o'rtachadan past 996-3.945 \$	995 \$ dan oz	30.000 \$ ko'p	400 \$ dan oz
Yevropa	Lyuksemburg, Norvegiya	Avstriya, Belgiya, Britaniya, Daniya, Germaniya, Islan-diya, Finlandiya, Niderlandiya, Shvetsariya, Fransiya, Shvetsiya	Malta, Polsha, Vengriya, Gretsiya, Portugaliya, Sloveniya, Slovakiya, Chexiya	Belarus, Litva, Bolgariya, Rossiya, Ruminiya	Moldova, Ukraina	-	Avstriya, Belgiya, B.Britaniya, Germaniya, Lyuksemburg, Norvegiya, Shvetsariya	-
Osiyo	Qatar, Quvayt	Bahrayn, Kipr, BAA, Singapur, Yaponiya	Isroil, Janubiy Koreya, Saudiya Arabistoni	Ozarbayjon, Qozog'iston, Malayziya, Turkiya	Armeniya, Vetnam, Hiniston, O'zbekiston	Afg'oniston, Bangladesh, Kampodja, Laos, Nepal	Bahrayn, Quvayt, Yaponiya, Singapur	Afg'oniston
Afrika	-	-	Tunis, Ekvatorial Gvineya	Jazoir, Gabon, Seyshel, JAR, Marokash, Komor, Kongo	Misr, Gana, Mavrikiy, Nigeriya, Senegal	Angola, Togo, Sudan, Mali, Burundi, KDR, Ruanda, Chad, Eritreya	-	Burundi, KDR, Malavi, Liberiya, Niger, Efiopiya
Amerika	AQSh, Kanada	Urugvay	Yamayka	Argentina, Braziliya, Venesuela, Peru, Chili	Boliviya, Nikaragua, Paragvay, Gvatemala	Gaiti	AQSh, Kanada	-
Okeaniya	-	Avstraliya	Yangi Zelandiya	Vanuatu	Popua-Yangi Gvineya, Fiji, Solomon	-	Avstraliya	-

Demak, iste'mol geografiyasi aholi turmush tarzining hududiy xususiyatlari va mahsulotni sotib olish imkoniyatlarini o'rganadi. Shuningdek, hududdagi iste'mol bozori, talab va taklif muvozanati hamda marketing ishlari aholining sotsial ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Iste'mol geografiyasining ijtimoiy geografiyadagi ahamiyati qanday?
2. Aholining turmush darajasiga oid asosiy kategoriyalar qaysi?
3. Xarid va xarid qobiliyati qanday omillarga bog'liq?
4. O'zbekistonda qanday mahsulotlarga bo'lgan talab oshib bormoqda?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

 Iste'mol - iqtisodiy ehtiyojlarni qondirish jarayonida moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalanish, takror ishlab chiqarish jarayonining oxirgi bosqichini ifodalovchi kategoriya.

 Iste'mol geografiyasi – aholi turmush darajasining hududiy tafovutlari va ularga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, aholi ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot xarid qilish holatlarining hududiy xususiyatlarini o'rganadi.

 Aholi turmush darajasi – bu ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, u kishilarning moddiy va madaniy-maishiy ehtiyojining qondirilishi hamda ijtimoiy turmush sharoitining yaxshilanib borishi kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi.

 Yalpi ichki mahsulot – ma'lum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste'molchilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymatidir. Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi.

 Yalpi milliy mahsulot – mamlakat fuqarolari va milliy korxonalar tomonidan (dunyoning qaysi qismida bo'lishidan qat'iy nazar) yaratilgan mahsulot hamda ko'rsatilgan xizmatlarning umumiy qiymati.

6 – MAVZU

TIBBIYOT GEOGRAFIYASI

Maqsad: Tibbiyot geografiyasining sotsial jihatdan ahamiyati, geografiya va tibbiyot oralig'ida vujudga kelgan qirraviy fan sifatida vazifalari haqida tushuncha berish.

Tayanch so'z va iboralar: *Tibbiyot geografiyasi, tabiiy va sotsial - iqtisodiy omillarni tibbiy-geografik jihatdan baholash, tibbiyot landshaftshunosligi, tibbiyot mamlakatshunosligi, nozogeografiya (inson kasalliklari geografiyasi), tibbiyot kartografiyasi, “tog’ kasalligi”, “dengiz kasalligi”, “o’rmon kasalligi”, “cho’l kasalligi”, nozogeografik areal.*

REJA:

1. Tibbiyot tizimi – tibbiyot geografiyasining tadqiqot obyekti sifatida.
2. Tibbiyot geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni. Tadqiqot obyekti va predmeti hamda boshqa fanlar bilan aloqasi.
3. Zamonaviy tibbiyot tizimining tuzilishi va rivojlanishi.
4. Nozogeografiya.
5. Aholining tibbiy xizmatga bo'lgan ehtiyojlari, uning turlari va qondirilishi darajasi.

Tibbiyot geografiyasi geografiya hamda tibbiyot fanlari oralig'ida vujudga kelgan fandır. Uning rivojlanishi bilan iqtisodiy geografiyaning sotsiallashtiruv (ijtimoiylashtiruv) jarayonlari yanada jadallashdi. Bularning natijasi o'laroq, tibbiyot geografiyasi zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning sotsial qanotidan o'rin oldi.

Tibbiyot geografiyasi – *inson salomatligi va turli kasalliklarning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi omil va sharoitlar, ularning mamlakat hamda rayonlarda tarqalish qonuniyatlari va xususiyatlarini o'rganadi.*

Ko'pchilik olimlar tibbiyot geografiyasini mustaqil fan tarmog'i sifatida vujudga kelishi vaqtini XIX asrning o'rtalari deb hisoblaydilar. shu davrdan boshlab, to hozirga qadar tibbiyot geografiyasining tadqiqot obyekti va predmeti borasida olimlar tomonidan turli tuman fikrlar bildirildi va shunday qilib, mazkur fanning predmeti muttasil takomillashib bordi.

Tibbiyot geografiyasining obyekti ko'p qirrali va murakkab bo'lishi bilan birga, u o'z ichiga aholining salomatlik holati va uni o'zgarishlarini, kasalliklar hamda sog'liqni saqlash sohasini qamrab oladi.

Tibbiyot geografiyasining ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ta'rifini A.A.Keller quyidagicha ifodalaydi: «Tibbiyot geografiyasi, geografik muhitning kompleks tabiiy, ijtimoiy - iqtisodiy omillarini aholining salomatlik holatiga, inson kasalliklarining vujudga kelishi va tarqalishiga ta'siri qonuniyatlarini o'rganadi».

Tibbiyot geografiyasining boshqa fanlar bilan o'zaro aloqalari juda keng va xilma-xildir. U, avvalo iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning aholi geografiyasi bilan chambarchas bog'langan, so'ngra demografiya, sotsiologiya, kartografiya, mamlakat shunoslik, etnografiya, sotsial statistika, landshaft shunoslik, iqlim

47-rasm. Hudud – tibbiyot geografiyasi o'rganish obyekti sifatida

shunoslik, ekologiya, biogeografiya, sotsial ekologiya, epidemiologiya, parazitologiya, sotsial gigiena va sog'liqni saqlashni tashkil etish, kurortologiya, zoogeografiya kabi fanlar bilan mustahkam aloqalarga ega.

Tibbiyot geografiyasining mustaqil fan sifatida tanilishi, garchi ko'pchilik olimlar tomonidan XIX asrning o'rtalari deb hisoblansada, tibbiy – geografik tadqiqotlarga oid masalalar qadimgi Sharq va G'arb olimlarining (Ibn Sino, Gippokrat) asarlarida yoritilgan. Ammo, hozirgi ko'rinishdagi tibbiyot geografisiga oid bo'lgan dastlabki yirik tadqiqot (ruscha nomi “Обобщение все общей медицинской практической географии”) nemis olimi Finke tomonidan 1792-

yilda amalga oshirildi. Bunda, u tibbiyot geografiyasini *joyning aholi salomatligi va kasalliklariga ta'sirini o'rganuvchi fan*, deb hisobladi. Undan keyin juda ko'plab mutaxassislar uni rivojlanishiga hissa qo'shdilar (8-jadval). Xususan, B.B.Proxorov Baykal-Amur magistrali qurilishi zonasi miqyosida ilk bor doktorlik dissertatsiyasi darajasidagi tibbiy-geografik tadqiqotni amalga oshirgan.

8-jadval

Tibbiyot geografiyasi fanini rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlar

Tibbiyot geografiyasining shakllanishi va rivojlanishi		
Xorijda tibbiyot geografiyasining rivojlanishi	XX asr boshlariga qadar Rossiya tibbiyot geografiyasining nazariy va amaliy masalalari	Sobiq Ittifoqda tibbiyot geografiyasining nazariy metodologik asoslari, aholining salomatlik holati va nozogeografik tadqiqotlar, sog'liqni saqlashni rivojlanishi, tibbiyot geografiyasi hamda tibbiy – geografik rayonlashtirish
Finke, Shnurrer, Buden, Rayt, Girsh, Fuks, Mey, Masako, Rattsel, Stemp, Boje Garne, Layt	P.Z.Kondoid, N.I.Toropov, N.I.Pirogov, I.M.Sechenov, S.P.Botkin, I.P.Pavlov, E.X.Ikavitts, N.I.Litunovskiy, A.F.Zmeyev, P.I.Preobrajenskiy, D.V.MYertsalov, K.P.Andreyev, P.A.Bursev, N.A.Korjavin, K.S.Morkotun, S.P.Lovsov, G.I.Arhangelskiy, P.A.Peskov, I.A.Peskov, N.I.Avgustovkiy, P.I.Shmakov, A.A.Bunge, Y.V.Bek, V.L.Yakimov	D.K.Zabolotniy, A.A.Shoshin, A.P.Markovin, Y.N.Pavlovskiy, A.I.Vinogradov, A.V.Yakovlev, A.A.Keller, A.V.Chaklin, Y.I.Ignatyev, B.B.Proxorov, V.P.Byakov, Y.I.Veselov, B.V. Yershinskiy, V.Y.Podolyan, A.D.Lebedev, A.G.Voronov, A.P.Avtsin, P.P.Reshetnikov, Y.L.Rayx, A.P.Ayriyan, A.A.Polovetskaya, V.P.Pospelov. S.I.Belov, Y.S.Feldman, B.I.Xodjamberdiyev, T.E.Boldiriyev, N.K.Sokolov, S.E.Shipelenya, O.P.Depin

Jadval mualliflar tomonidan shakllantirilgan

O'zbekistonda esa aholining salomatligi, kasalliklar hamda sog'liqni saqlash masalalari bevosita tibbiyot nuqtai nazaridan bajarilgan ishlar mavjud, Ammo, ushbu masalalarni tibbiyot geografiyasi doirasida o'rganilgan maxsus tadqiqotlar

amalgam oshirilmagan. Aholi o'limi bilan bog'liq demografik masalalar A.G'aniyev tomonidan ko'rib o'tilgan.

XX asrning 90 - yillaridan boshlab, O'zbekiston va uning ayrim regionlari bo'yicha tibbiyot muassasalarini hududiy tashkil etish masalalari M.I.Nazarov (1996), nozogeografik vaziyat esa N.Komilovalar (1999) tomonidan ilk bor o'rganilgan. Ta'kidlash joizki, O'zbekiston FA Geografiya bo'limi tomonidan 90-yillarda respublikaning tibbiy-geografik atlasiga oid ishlar olib borilgan edi.

Tibbiyot geografiyasining predmeti turli davrlarda olimlar tomonidan turlicha ifodalandi. Bunda, ko'pchilik tadqiqotchilar tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy omillarga katta ahamiyat bergan holda, tibbiyot geografiyasini geografiya fanlari qatoriga qo'shsa (E.I.Ignatyev, Y.P.Pavlovskiy, B.B.Proxorov, Y.L.Rayx) boshqalari tibbiy omillarning ustuvorligini ta'kidlab, tibbiyot geografiyasini tibbiyot fanining bir tarmog'i, deb biladilar (D.K.Zabolotniy, A.I.Sisgin va b.).

Tibbiyot geografiyasining mohiyati va vazifalarini ilk bor o'rgangan N.I.Toropov (1864): *«Har qanday kasallikni Yer yuzasi bo'yicha tarqalishi*

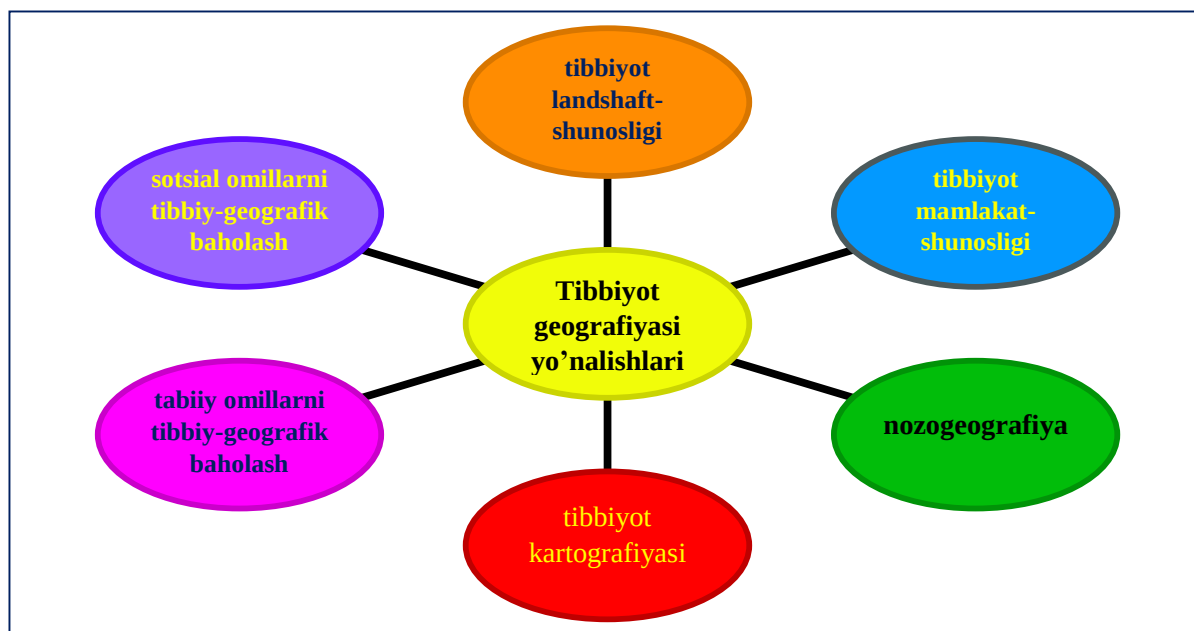
48-rasm. Nozomillarni baholash

masalalarini tibbiyot geografiyasi o'rganadi», deb ta'kidlagan. E.Ikavitts esa, (1885) *«Yer sharining turli mamlakatlari va xalqlari orasida hayot va o'lim, salomatlik va kasalliklarning turli tuman hodisalari tibbiyot geografiyasining predmetidir»* degan xulosani bildiradi.

shuningdek, ba'zi bir olimlar, jumladan, D.K.Zabolotniyga: *«Tibbiyot geografiyasi tibbiyotning bir tarmog'i sifatida Yer yuzida turli kasalliklarning tarqalishini o'rganuvchi fan»*, deb tibbiy omillarni ustun qo'ysa, Y.I.Ignatyev *«Tibbiyot geografiyasi geografik muhitning inson tanasiga ta'sirini o'rganuvchi geografiyaning bir tarmog'idir»* deb ta'kidlaydi. Y.P.Pavlovskiy ham *«Geografiya fanining muhim tarmog'i bo'lgan tibbiyot geografiyasi yer yuzida inson*

kasalliklarining tarqalishi sabablarini o'rganadi”, deb masalaninig geografik jihatlariga katta e'tibor beradi hamda barcha omillar tahlil qilinadi (48-rasm).

Tibbiyot geografiyasining hozirgi rivojlanish bosqichida olimlar tomonidan uning nozogeografiya, salomatlik geografiyasi va sog'liqni saqlash geografiyasi kabi bo'limlari ajratiladi. Shuningdek, sobit Ittifoq davrida yana boshqa tipdagi turkumlash ham ajratilgan (49-rasm).

49-rasm. Tibbiyot geografiyasining asosiy yo'nalishlari (V.P.Byakov va Y.I.Veselovlar)

Tibbiyot geografiyasining nazariy metodologik va amaliy masalalarini o'rganishda sobiq Ittifoq olimlarining xizmatlarini ta'kidlash lozim. Jumdan, E.N.Pavlovskiyning kasalliklarni tabiiy o'choqlari va landshaft epidemiologiyasi g'oyalari va ishlanmalari sobiq sovet tibbiyot geografiyasining fundamental asoslaridan biridir. A.A.Shoshin va boshqa mualliflar tomonidan esa, tibbiy geografiyasining nazariy - metodologik asoslari ishlab chiqildi.

Zamonaviy tibbiy geografik tadqiqotlarga, avvalo, mazkur fanga doir nazariy va metodologik tadqiqotlarni tez rivojlanishi, tibbiy – geografik tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga qo'llanishini kuchaytirish, mintaqaviy tibbiy-geografik tadqiqotlarni avj olishi hamda tibbiyot kartografiyasini tez rivojlanayotganligi xosdir.

Hozirgi tibbiy geografik tadqiqotlarda rayonlashtirish masalalari tobora ko'proq amalga oshirilmoqda. Binobarin, uning ilmiy asoslari, tamoyillari A.A.Keller tomonidan 1962-yildayoq ishlab chiqilgan edi. Chunonchi, tibbiy - geografik rayonlashtirish bu kompleks tadqiqotlarning natijasi bo'lib, aholini salomatlik holati, tabiiy va sotsial – iqtisodiy shart – sharoitlarni inson salomatligiga ta'siri, inson kasalliklarini vujudga kelishi va tarqalishi jarayonlarini qamrab oladi.

Tibbiy - geografik tadqiqotlar va ularga bo'lgan amaliy talab - ehtiyojlar hozirda tibbiyot geografiyasi oldiga quyidagi vazifalarni ko'yadi:

- tabiiy sharoit (omillar) yoki ularning majmualarini aholi salomatligiga ta'sirini o'rganish;
- kompleks tabiiy va ijtimoiy iqtisodiy omillarning inson kasalliklarini vujudga kelishi va tarqalishidagi rolini aniqlash;
- landshaftlar va alohida olingan davlatlarda inson
- kasalliklarini vujudga kelishi va tarqalishiqonuniyatlarini aniqlash;
- tibbiy – geografik ishlanmalarni amaliy tadbiquimasalalarini kuchaytirish.

Tabiatda turli xil landshaft ko'rinishlari quruqlik va suvliklar, sahro va o'rmonlar , tog' va tekistliklar mavjud bo'lib, ularning barchasida insonlar o'ziga xos faoliyat ko'rsatadilar. Har bir landshaft doirasida tashqi muhit omillarning u yoki bu turi inson jismiga ko'proq ta'sir ko'rsatadi.

Abu Ali ibn Sino ham kasalliklarning kelib chiqishi sabablarini aniqlashda va davolashda tashqi sharoitning (iqlim, ob – havo, turar-joy, ovqatlanish) ta'siriga alohida e'tibor qaratgan edi.

O'rta Osiyo hududida yashab ijod qilgan mashhur tabiblar, jumladan, Abu Bakir ar Roziy asarlarida kishilarda uchraydigan kasalliklarning aksariyat qismi uning yashash joyi bilan bog'liqligi qayd etilgan. U hatto kasalxonalar qurilishida joyning iqlimi, joylashgan o'rni kabi jihatlarga e'tibor berish zarurligini ta'kidlagan. shuningdek, tibbiyot ilmining asoschisi Gippokrat o'z asarlarida turli

makon va manzillarda yashovchi kishilar salomatligini baholashda mazkur joyning iqlimi, suv va tuproq tarkibi, o'simlik va hayvonot dunyosi kata ahamiyat kasb etishini alohida izohlab o'tgan. Olimning ta'kidlashicha, inson umumiy tabiat olamining bir qismi bo'lib, uning tashqi tuzilishi va ichki ruhiyatini shu tabiat shakillantiradi. Bu haqda Gippokrat shunday deb yozgan edi: «Odam jismining tabiatini tashqi muhit belgilaydi. Jamiyat esa o'z qonun qoidalari bilan odam tabiatini o'zgartirishi mumkin». Shunga o'xshash fikrlar vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniy tomonidan ham ilgari surilgan. Uning yozishicha «Odamlar tuzulishlarining rangi, surati, tabiat va axloqi turlicha bo'lishi faqatgina nasablarning turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yerning, kishilar yashaydigan joylarning turlichaligidan hamdir».

Inson salomatligi va ular orasida uchraydigan kasalliklar hududiy tafovutlarga ega. XVIII asrda yashab ijod qilgan fransuz olimi Sharl Monteskiye o'zining «Qonunlar ruhi to'g'risida» nomli asarida «Iqlimning hukumronligi barcha kuchlardan ustunroqdir» degan shiorni olg'a surgan ekan.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlaridayoq tibbiyot mekiorologiyasi sohasida rus iqlim shunoslari A.I.Voyeykov, A.P.Sokolov, A.A.Kaminskiy kabi olimlar tadqiqotlar olib borishgan. Ayniqsa, bu xususda tibbiyot geografiyasida iqlim bilan bog'liq masalalarni o'rganishda rus olimi A.S.Berg tomonidan ishlab chiqilgan, iqlimning sinflarga ajratilgan tavsifi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Olim tibbiy geografik jihatdan mamlakat iqlimini 12 tabaqaga ajratgan. U iqlim va ob – havoni sinflarga ajratish orqali salomatlikning hududiy jihatlarini o'rganishga ham e'tibor bergan. Ob – havoning iqliga nisbatan inson jismiga ta'sirini sezilarli, ya'ni ob – havoning tez – tez o'zgarib turishi bilan inson jimida ma'lum ma'noda o'zgarishlar sodir bo'lib turadi, ayniqsa buni ba'zi a'zolarimiz juda tez seza oladi. shuningdek ob – havodagi ayrim jiddiy o'zgarishlarni ba'zi kasalliklarga (bod, radikulit, revmatizm, qon bosimi xastaliklari)ga chalingan kishilar ancha oldinroq payqaydilar.

Joylarning relyef xususiyatlari ham inson salomatligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Baland tog' mitnaqalarida o'z nomi "**tog' kasalligi**" deb atluvchi kasallik keng tarqalgan. Tog' kasalligi to'g'risidagi ma'lumotlarni ispan sayohi Akosta tomonidan yozib qoldirilgan. Uning yozishicha 1590-yil And tog'lari bo'ylab sayohat chog'ida 4500 metr dengiz sathidan balandlikda hamrohlari orasida qandaydir kasallik yuzaga kelganligi, ularning yurak urishlari o'zgarib, bosh aylanish, nafas siqishi, burunlarining qonashi, quloqlarining shang'ilashi kabi holatlar kuzatiladi. Bu tog' kasalligi bo'lib, faqatgina **1887-yil** fransuz olimi **Bert** tomonidan aniqlangan va bu kasallikning bosh sababchi deb kislorod yetishmasligi bilan izohlagan. Keyingi yillarda tog'larda yashovchi kishilarning yurak faoliyatini o'rganish natijasida ushbu hududda yashovchilar yuragi boshqa hududlarga nisbatan ancha farq qilishi, ya'ni ularning yurak o'ng qorinchalarining qalinligi aniqlangan. Tog'li o'lkalarda yashovchi kishilar orasida yana quyosh urishi, oftalmiya, endemik buqoq kabi kasalliklar ko'proq uchraydi.

Dengiz va boshqa suv havzalarida faoliyat ko'rsatuvchi kishilar orasida ko'pincha "**dengiz kasalligi**" uchraydi. Ushbu kasallik kemanding chayqalishi natijasida yuzaga keladi. Dengiz kasalligining kelib chiqishi va rivojlanishida asab tizining holati muhim rol o'ynaydi.

O'rmon tayga hududlarida ham o'z nomi bilan "**o'rmon kasalligi**" deb nomlanuvchi kasallik uchraydi. Bu kasallikda kishi jismida har xil ruhiy holatlar, karaxtlik, tinimsiz uyqu, chivinlar va kanalar chaqishi bilan bog'liq kasalliklar ko'p uchraydi.

Cho'l va unga yaqin hududlarda havo harorati va bug'lanish yuqoriligi, nisbiy namlik esa past bo'ladi. Aslida inson organizmi uchun 18-21 gradusli havo harorati, 40-60 foizli nisbiy namlik qulay hisoblanadi. Doimiy yuqori harorat va namlikning me'yorda bo'lmasligi kishi tanasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu hol o'z navbatida asab va gormonal tizimlar bog'liq kasalliklarni, shuningdek, qon-tomir tizimidagi kasalliklarni keltirib chiqaradi. Bunday sharoitda cho'l sharoitida ko'proq holsizlanish, darmonsizlanish va o'ta tashnalik bilan ajralib turuvchi

“**cho’l kasalligi**” ko’p uchraydi. Cho’l kasalligiga chalinish natijasida ruhiy xastaliklar ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan tropik mamlakatlar aholisi orasida astiniya kasalligi tarqalgan va uning vujudga kelishi mazkur mamlakatlarning tabiiy sharoiti bilan bevosita bog’liq.

50-rasm. Nozogeograf – inson kasalliklarining hududiy xususiyatlarini o’rganadi

Inson salomatligini belgilashda joylarning tuproq xususiyatlari ham yetakchi ahamiyatga ega. Chunki, tuproq tarkibida kasallik tug’diruvchi bakteriyalar va mikroorganizmlar hayot kechiradi. Tuproq turli xil mikroorganizmlar uchun makon hisoblanadi. O’lat, tulyaremeya, gangrena singari ko’plab kasalliklarni ta shuvchi infeksiyalar, aynan, tuproqda yashaydi. Mashhur tibbiy geograf Shaalya o’z tadqiqotlarida salmonelezlarning vujudga kelishi va tarqalishini ko’proq tuproq omili bilan bog’laydi. Tuproqni ifloslanishi o’z navbatida suvni ham ifloslanishiga olib keladi. Tuproqdagi barcha mikroelementlar inson ogranizmiga suv orqali o’tadi. shuning uchun yirik aholi pukntlarida suv ichimlik suvi doimo xlor bilan tozalanadi. Ayrim hollarda endemik buqoq kasalligini yuzaga kelishi suvning tarkibidagi mikroelementlar bilan bog’liq. A.P.Vinogradov tadqiqotlaridan ma’lumki, inson organizmi bir kecha kunduzda 120 gramm yod qabul qilishi kerak. Buning 70 grammi o’simlik mahsulotlaridan 40 grammni esa hayvon mahsulotlaridan olinishi kerak. Demak, inson yodni asosiy qismini o’simliklardan oladi. Yod moddasini esa o’simliklar suv orqali tuproqdan oladi. A.P.Vinogradov nazariyasiga ko’ra, tog’ va kulrang tuproqlarda yod tanqisligi mavjud.

Nozogeografiya. Tibbiyot geografiyasining asoslarini yaratishga katta hissa qo’shgan yirik olim A.A.Shoshin nozogeografiya, ya’ni inson kasalliklari geografiyasini tibbiyot geografiyasining tarkibiy qismlaridan biri ekanligi hamda u bilan shug’ullanuvchi tibbiy bilan geografik bilimlarga ega mutaxassisni nozogeograf, deya ta’riflaydi (50-rasm).

Tibbiyot geografiyasining vujudga kelgan davridan boshlab, to hozirga qadar bajarilgan tibbiy — geografik tadqiqotlarning aksariyatini bevosita nozogeografiya bilan tushuntirish ham yetarli bo'lmaydi. Vaxolanki, «Nozogeografiyaning asosiy vazifasi inson kasaliklarini geografik tarqalishining umumiy qonuniyatlarini ochib berish, alohida olingan kasalliklarning nozokomplekslari va nozoareallarini hamda ularning tadrijiy o'zgarishlarini aniqlash bilan belgilanadi. Demak, shunday qilib, tadqiqot obyektining o'ziga xosligiga borliq holda, nozogeografiya tibbiyot geografiyasining mustaqil bo'limi hisoblanadi».

Umuman olganda, tibbiyot geografiyasi aholi va uning salomatlik holati bilan bog'liq bo'lgan barcha geografik jarayon va qonuniyatlarni o'rganar ekan, bunda u, eng avvalo, geografik muhitning

aholi salomatligiga ta'sir ko'rsatuvchi kompleks tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillariga asosiy e'tiborni qaratadi. Chunki yer yuzining har bir qismida u yoki bu turdagi kasallik mavjud (51-rasm). Ular orasida, ayniqsa, iqlim va atrof-muhitning aholi salomatligiga ta'siri, kasalliklarning

51-rasm. Butun yer yuzi - har xil nozoareallar uyg'unligi sifatida

tarqalishi, aholining joylashuvi, mehnat va turmush sharoitlari, urbanizatsiya jarayonlari, regionning xo'jalik ixtisoslashuvi xususiyatlari, sog'liqni saqlash sohasini rivojlanganlik darajasi va boshqalar juda muhimdir. Xususan, hozirgi davrda ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatga mansub omillarning ahamiyati ortib bormoqda. Ular orasida, avvalo, sog'liqni saqlash geografiyasi yoki salomatlik geografiyasidan turib, sog'liqni saqlash tazimini shakllanishi, rivojlanishi, aholini salomatlik holatiga ta'siri kabi masalalar o'rganilgan izlanishlar muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Binobarin, tibbiy-geografik tadqiqotlarning muhim ilmiy - amaliy natijasi hisoblangan tibbiy-geografik atlaslar qishloq joylarda sog'liqni saqlashni holati va rivojlaniga masalalari bo'yicha AP.Ayriyan

tomonidan Armanistonda, F.G.Grigoryev tomonidan esa Chuvashiyada (1976 y) chop etilgan.

Nozogeografiyaning mohiyati va vazifalarini tu shuntirishda kasallikning o'zini mazmuni, kelib chiqish sabablari xaqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish lozim. Bu borada ko'pgina tadqiqotlarni amalga oshirgan olimlarning (I.Sechenov, S.Botkin, A.Anichkov, APetrov, I.Pavlov) fikricha, insonning kasallanishi, avvalo o'ziga xos biologik jarayon bo'lib, insonni atrof -muhit bilan o'zaro ta'sirida uning hayot faoliyatini buzilishi yoki butunlay to'xtashi bilan bog'liqdir.

Inson kasalliklari turli -tuman bo'lishi bilan birga, ularni keltirib chiqaruvchi sabablar ham turlichadir. shu jihatdan ularni o'rganish va bu boradagi bilimlarga ega bo'lish kasalliklarning tarqalishini bartaraf etishda katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Avvalambor, inson kasalliklarining kelib chiqish sabablarini o'rganish juda muhim masalalardan biridir. Ammo, shu bilan birga kasalliklarning hududiy tarqalishi qonuniyatlarini ochib berish kelajakda paydo bo'lishi (tarqalishi) mumkin bo'lgan kasalliklar areallarini aniqlash ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Inson kasalliklarining kelib chiqishi obyektiv omillar bilan chambarchas bokliq. Bunda, eng avvalo insonni o'rab olgan atrof - muhitning bosh rolini alohida ta'kidlash kerak. Binobarin, Y.N.Pavlovskiyning parazitar (yuqumli) kasalliklarning tabiiy o'choqlari haqidagi g'oyasi (bilimlari) bir qator inson va hayvon kasalliklarining geografik tarqalishi va evolutsiyasi haqida ilmiy asoslangan xulosalar olish imkonini berdi.

Nozogeografik tadqiqotlarda nafaqat kasalliklarning kelib chiqishi yoki ularning tarqalishi qonuniyatlari, balki nozokomplekslar, nozoareallarni aniqlash, tadqiq etish muhim masalalardan biridir. Ammo, amalda bunday nozoareallar, ayniqsa nozokomplekslarni aniqlash murakkab va tadqiqotchidan chuqur epidemiologik bilimlarni bilimlarni ham talab qiladi.

Nozokompleks bu, bir qator bo'g'inlarni (komponentlarni) o'z ichiga olgan bir butun tizim sifatida tu shunilishi mumkin. Ushbu bo'tinlarning xdr biri o'zaro bevosita aloqadorlikka ega. Ulardan birortasining o'zgarishi dorhol boshqasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Inson kasalliklaridan birortasiga mansub bo'lgan nozokompleks bir tomondan, kasallikni vujudga keltiruvchi (chaqiruvchi) shart — sharoitlarni va ikkinchi tomondan, aynang shu kasallikni qabul qilishga moyil organizmni o'z ichiga qamrab oladi. Jumladan, endemik buqoqqa xos bo'lgan nozokompleks, eng avvalo ushbu kasallikka moyil bo'lgan inson organizmi hamda suv va oziq — ovqat mahsulotlarida yod moddasini yetishmasligini o'z ichiga oladi. Nozokomplekslarni, ayniqsa yuqumli kasalliklar bo'yicha ko'plab ajratish mumkin.

Nozokomplekslarning komponentlari va ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik sodda (inson —suv yoki oziq —ovqatda yodning yetishmasligi) yoki murakkab (atrof muhitning ikki, uch va undan ortiq komponentlari va inson organizmi) ko'rinish (tur)larga ega. Murakkab nozokomplekslarga, ko'pincha inson parazitar kasalliklari bilan bog'liq bo'lgan (bezgak, leyshmanioz, kana entsefaliti va b.) larni kiritish mumkin. Muayyanhudud doirasidagi turlicha nozokomplekslar, bevosita inson kasalliklari bilan aloqador bo'lgan nozogeografik vaziyatning u yoki bu holatini belgilashda muhim rol o'ynaydi.

Nozogeografik vaziyatning bosh mezonlari va ko'rsatkichlariga aholining o'rtacha umr ko'rishi, umumiy va bolalar o'limi darajasi, aholining kasallanishi, turli mamlakat va rayonlardagi ekologik, sanitariya -gigiena va epidemiologik holatlar kiradi.

Zamonaviy nozogeografik tadqiqotlarni kasalliklarning nozoareallarini (tarqalish hududlarini) o'rganmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi. Demak, nozoareal - bu aholi orasida muayyan bir kasallik turi xisobga olinayotgan yoki paydo bo'lishi mumkin bo'lgan hududni o'z ichiga oladi. Ularning vujudga kelishi, maydoni, chegaralari tabiiy — geografik, ijtimoiy - iqtisodiy omillar ta'sirida turlicha shakllanadi.

Alohida olingan *inson kasalliklari nozoareallarining tadrijiy o'zgarishlarini tadqiq etish* natijasida ularning vujudga kelishi sabablari o'rganilib, tarqalishi

52-rasm. Kasalliklar hududiy xususiyatlarining tahlili – tibbiy-geografik tadqiqotlar natijasidir

mumkin bo'lgan hududlar aniqlanadi. Bu esa, kasalliklarning avvaldan qachon va qayerda paydo bo'lishini bilishda va ularga qarshi tibbiy chora — tadbirlarni amalga oshirishda katta ahamiyatga ega.

Turlicha inson kasalliklarining nozoareallarini o'zaro hamda atrof -muhit omillari va shart-sharoitlari bilan taqqoslash, o'z navbatida ularning vujudga kelishi, hozirgi holati va kelgusidagi o'zgarishlari qonuniyatlari haqida xulosalar olish imkonini beradi (52-rasm).

Nozogeografiyaning ichida ayrim kasalliklarni kelib chiqishini tarixiy davrlar mobaynida o'rganuvchi tarixiy nozogeografiya yo'nalishi ham mavjud. Hozirda, tibbiyot geografiyasi tarkibida mintaqaviy (региональная) tibbiyot geografiyasi shakllanib bormoqda. Bu yo'nalish bo'yicha ko'plab nozogeografik tadqiqotlar sobiq Ittifoqda amalga oshirilgan. O'zbekistonda esa bunday tadqiqotlar jumlasiga, N.Komilova tomonidan bajarilgan dissertatsiyani kiritish mumkin. Binobarin, Buxoro viloyati nozogeografik vaziyati masalalari yoritilgan ushbu ish O'zbekistonda nozogeografiya bo'yicha amalga oshirilgan ilk tibbiy — geografik tadqiqotdir.

Inson kasalliklarining kelib chiqishi va tarqalishida yoki nozokomplekslar va nozoareallarni vujudga kelishida kasalliklarning rivojlanishi bilan atrof-muhit omillari orasida uzviy aloqadorlik mavjud. Bunda atrof-muhitning tabiiy va ijtimoiy — iqtisodiy omillarini yetakchi rolini alohida ta'kidlash lozim.

Inson kasalliklari va uning turlicha nozokomplekslari va nozoareallarini vujudga kelishi va tadrijiy o'zgarishlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga quyidagilar kiradi:

Tabiiy —geografik omillar (iqlim, Yer yuzasi tuzilishi, suv manbalari va tuproq, hayvotot va o'simliklar, regionning ekologik ahvoli) inson kasalliklarini vujudga kelishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Ular kasalliklarni hududiy tarqalishini belgilab, nozoareallarni vujudga kelishida katta rol o'ynaydi.

Ijtimoiy — iqtisodiy omillar (sog'liqni saqlash tizimini axvoli, aholining joyla shuvi, zichligi, jins —yosh va ijtimoiy tarkibi, ma'lumotlilik darajasi, ko'chib yurishi, yashash va mehnat sharoitlari, shahar va qishloqlar to'ri va tizimi, transportning rivojlanganlik darajasi, urbanizatsiya jarayonlari, region (hudud) ning xo'jalik ixtisosla shuvi, ishlab chiqarish kuchlarining joyla shuvi va rivojlanish darajasi, ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasi holati va boshqalar) ning inson kasalliklarini kelib chiqipti va nozoareallarini vujudga kelishidagi ta'siri kuchayib bormoqda.

Nozoareallar miqyosida aholinnig kasallanishi darajasi va kasalliklarning tarqalishida tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillarning rolini aniqlash zamonaviy tibbiy-geografik tadqiqotlarning dolzarb muammolaridan biridir.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

5. Tibbiyot geografiyasining o'rganish obyekti va predmeti nima?
6. Tibbiyot geografiyasining geografiya fanlari tizimida tutgan o'rnini tushuntiring.
7. Nozogeografik vaziyat nima?
8. Aholining salomatlik holatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab bering.
9. Relyef xususiyatlari bilan bog'liq holda kelib chiqadigan kasalliklarni tushuntiring.
10. Nozoareallarning hududlar bo'yicha radiusi qanday omillarga bog'liq?
11. Kasalliklarni tibbiy-geografik jihatdan o'rganishning ahamiyati va afzallik yomonlari qanday?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

 Tibbiyot geografiyasi – inson salomatligi va turli kasalliklarning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi omil va sharoitlar, ularning mamlakat hamda rayonlarda tarqalish qonuniyatlari va xususiyatlarini o'rganadigan fan. U tibbiyot va geografiya o'rtasida vujudga kelgan qirraviy soha hisoblanadi.

 Nozogeografiya (yunoncha, nosos – “kasallik”, ya'ni inson kasalliklari geografiyasi) – tibbiyot geografiyasining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u yer sharida tarqalgan kasalliklar, ularni vujudga keltiruvchi sabab va qonuniyatlarni o'rganadi.

 Nozogeografik o'choq – u yoki bu kasallikning vujudga kelgan (vujudga keltirgan) joyi bo'lib, u tabiiy geografik nuqtai nazardan yuqumli-parazitar kasalliklarning tabiiy o'choqlari, iqtisodiy-ijtimoiy geografiyada esa ma'lum aholi punkti, sanoat korxonasi va markazlari bo'lishi mumkin.

 Nozogeografik areal – muayyan kasallikning bevosita tarqalishi yoki shu kasallik mavjud bo'lgan hudud hisoblanib, u nozogeografik rayon asosini tashkil qiladi.

 Nozogeografik majmualar – ma'lum tabiiy geografik va ijtimoiy-iqtisodiy, sotsial makonda, ularning ta'siri ostida vujudga keladigan turli xil kasalliklarning hududiy uyg'unligi va birligi.

 Tibbiyot kartografiyasi – kasalliklarning tarqalish areallarini kartaga tushurish, hududlar bo'yicha ularning xususiyatlarini xaritada aks ettirish bilan shug'ullanadigan soha.

 Kasbiy xastalik – nomaqbul sharoitda mehnat qilish va kasbiy faoliyatning zararliligi oqibatidagina yoki, asosan, shular ta'sirida paydo bo'ladigan xastalik.

 Tog' kasalligi – yuqoriga ko'tarilgan sari kislorodning kamayishi, tabiiy sharoitning o'garishi bilan bog'liq kasalliklar.

 Dengiz kasalligi – asosan, ilk bor dengizga chiqqan kishilarda kuzatiladigan, ko'ngil aynish va holsizlanish sifatida namoyon bo'ladigan jarayon.

7 – MAVZU

TA'LIM GEOGRAFIYASI

Maqsad: Ta'limning ijtimoiy hayotdagi zarurati, hududlar bo'yicha ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib berish.

Tayanch so'z va iboralar: *Ta'lim tizimi, ta'lim geografiyasi, savodxonlik darajasi, «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi, maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, umumiy ta'lim, o'rta maxsus bilim va kasb-hunar ta'limi, oliy mutaxassislik ta'limi, bakalavrluk, magistratura, tayanch doktorantura, doktorantura, ta'lim – tarbiya, maktablar geografiyasi.*

REJA:

1. Ta'lim tizimi-ijtimoiy geografik tadqiqotlarning muhim obyekti ekanligi.
2. Zamonaviy talim tizimi va uni geografik jihatdan o'rganishning ahamiyati. Ta'lim sohasining hozirgi holati, tuzilishi va rivojlanishi.
3. Umumiy, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari tizimi.
4. Ta'lim tizimining hududiy tashkil etilishi va ularning geografik xususiyatlari.
5. Ta'lim tizimini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha davlat tomonidan amalga oshirilayotgan chora - tadbirlar.

Ta'lim geografiyasi, uning obyekti va predmeti. Hozirgi rivojlangan jamiyatda kishilarda xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlarga bo'lgan ehtiyoj paydo bo'ldi. Iste'molchilarning bunday ehtiyojlarini bevosita qondiradigan xizmat sohasi mehnat sarflanadigan mustaqil obyekt va aholi tomonidan iste'mol qilinadigan ma'naviy ne'matlarning manbalaridan biridir. Ma'lumki, aholining turli xil ehtiyojlari guruhlanadi ular: moddiy, ma'rifiy va ma'naviy, sotsial va h.k.

Ta'lim geografiyasi mana shu ehtiyoj turlaridan biri bo'lib, u insonning yuksalishi va jamiyatning rivojlanishi uchun tabiiy zaruriyat bo'lgan ma'rifiy salohiyatning turlari, tarkibi, tuzilishi va ularning hududiy tashkil etilganligi hamda rivojlanishini o'rganadi. Albatta, ta'lim jamiyat rivoji uchun beqiyos darajada muhim, ahamiyatli hisoblanadi (53-rasm).

53-rasm. Ilm – taraqqiyot manbai

Ta'lim geografiyasining obyekti *biron bir hudud, makondagi ta'lim tizimlari* bo'ladigan bo'lsa, uning predmeti ta'lim tuzilmalarida ta'lim olayotganlar soni, maktabdan tashqari sharoitda bilim olayotganlar sonining *hududiy o'ziga xos xususiyatlari* hisoblanadi. Ta'limni geografik jihatdan ikkita tarmoqqa ajratilsa, uning birinchisi ta'lim tizimi va to'ri, ikkinchi tarmog'ini esa hudud, makon tashkil etadi. Sababi ta'lim tizimining, aynan, joylardagi vaziyati ko'p jihatdan o'sha hududlar tabiiy - iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi bilan chambarchas bog'iqligini inkor etib bo'lmaydi. Shu o'rinda, avvalambor, ta'lim tizimining turlari ularning maqsadiga ko'ra bir - biridan farqini ko'rsatib o'tish lozimdir.

Maktabgacha ta'lim tizimi bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi.

Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir.

Umumiy o'rta ta'lim bilimlarning asosiy bazasini shakllantirib beradigan va inson kamolotining rivojlanish xususiyatlarini shakllantiradi.

O'rta maxsus bilim va kasb-hunar ta'limi insonni ma'lum bir kasb va hunar olish ehtiyojlarini qondirib, oliy ta'lim uchun zamin yataradi.

Oliy ta'lim, ya'ni universitet, institut, akademiya va oliy maktablarning boshqa ta'lim muassasalariga yuqori malakali hamda oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashni ta'minlaydi.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim (tayanch doktorantura, doktorantura) jamiyatning yuqori malakali ilmiy va ilmiy - pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgandir.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash kasb bilimlari va ko'nikmalarini chuqurlashtirish hamda yangilashni ta'minlaydi.

Mazkur ta'lim tizimining qirralari mintaqalar va taraqqiy etgan mamlakatlar, shuningdek, jahon standartlari bilan taqqoslash, mazkur mamlakat aholisining ma'rifiy va ma'naviy darajasini qiyosiy tahlil qilish imkoniiii beradi. Shu boisdan, ta'lim geografiyasining mohiyati va mazmuni respublikamiz hamda ba'zi rivojlangan mamlakatlar ta'lim jarayonidagi ahvol, davlatning bu boradagi olib borayotgan siyosati, asosiy yo'nalishlari hamda hududiy tafovutlari doirasida o'z aksini topadi.

54-rasm. Zamonaviy o'quv xonasi

O'zbekiston ta'lim tizimi. Mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish va yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta'lim xizmatlarining ochiqqligi va sifati masalalariga davlat tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mamlakat iqtisodiyotini yanada isloh qilish, uni barqaror o'stirish hamda modernizatsiyalash jarayonlarida samarali ishtirok etishga qodir bo'lgan kadrlarni tayyorlash maqsadida o'quv jarayoniga innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va ishlanmalarni faol qo'llab, ta'limning sifatini yildan yilga oshirib borilmoqda hamda zamonaviy xonalarda darslar olib borilmoqda (54-rasm). Ta'lim-tarbiya islohoti va ularni hayotta tadbiq qilishda islohotlarni bosqichma - bosqich o'tkazish tamoyili qo'yilgan.

Birinchi bosqicho'tish davri bo'lib, u 1997 – 2001-yillarda, ya'ni 4 yil davomida joriy etiladi. Bunda kadrlar tayyorlash tizimi salohiyatini saqlab qolish,

uning rivojlanishi uchun huquqiy-me'yoriy, ilmiy-metodik, moliyaviy-moddiy shart-sharoitlar yaratildi, ya'ni:

- ✚ milliy dasturni amalga oshirishning boshlanishi: yangi talablarga javob bera oladigan pedagog kadrlarni tayyorlash;
- ✚ o'quv standartlarini yaratish va yangi o'quv rejalari ustida ishlash;
- ✚ umumta'lim maktablarini tuzilishi jihatidan qayta qurish;
- ✚ uch yillik ta'lim-o'rta maxsus va kasb-hunar bilim yurtlari (kasb-hunar kolleji va akademik litsey) tizimiga zamin tayyorlash;
- ✚ uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimiga asos soladigan tadbirlarni amalga oshirish;
- ✚ ijtimoiy himoyani kafolatlash kabi masalalarini yechish bosqichi va h.zk.

Ikkinchi bosqich 2001–2005-yillarni o'z ichiga oladi. Bunda Milliy dasturni keng miqyosda to'liq amalga oshirishga erishish asosiy ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi bosqich 2005 – 2016-yillarni o'z ichiga olib, unda to'plangan tajribalarni tahlil etish va umumlashtirish asosida o'zgaruvchan ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlarni e'tiborga olgan holda, kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish zarur.

Shuningdek, yana **to'rtinchi bosqichni** ajratish maqsadga muvofiq bo'lar edi. 2016-yildan boshlangan mazkur bosqichda ta'lim timiziga ko'plab o'zgartirishlar kiritilib, avvalgilari ko'rib chiqildi. Xususan, maktablar 11 yillik tizimga qaytdi, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari tugatilib, faoliyati o'zgartirildi. Oliy ta'limda esa qabul kvotalari soni oshirildi, sirtqi, maxsus sirtqi va kechki o'qish turlari qaytadan joriy etildi va h.k.

Kadrlar tayyorlash tizimining shakllanishi va faoliyat ko'rsatishining asosiy tamoyillari quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

- barcha xil va turdagi ta'lim muassasalarida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish;

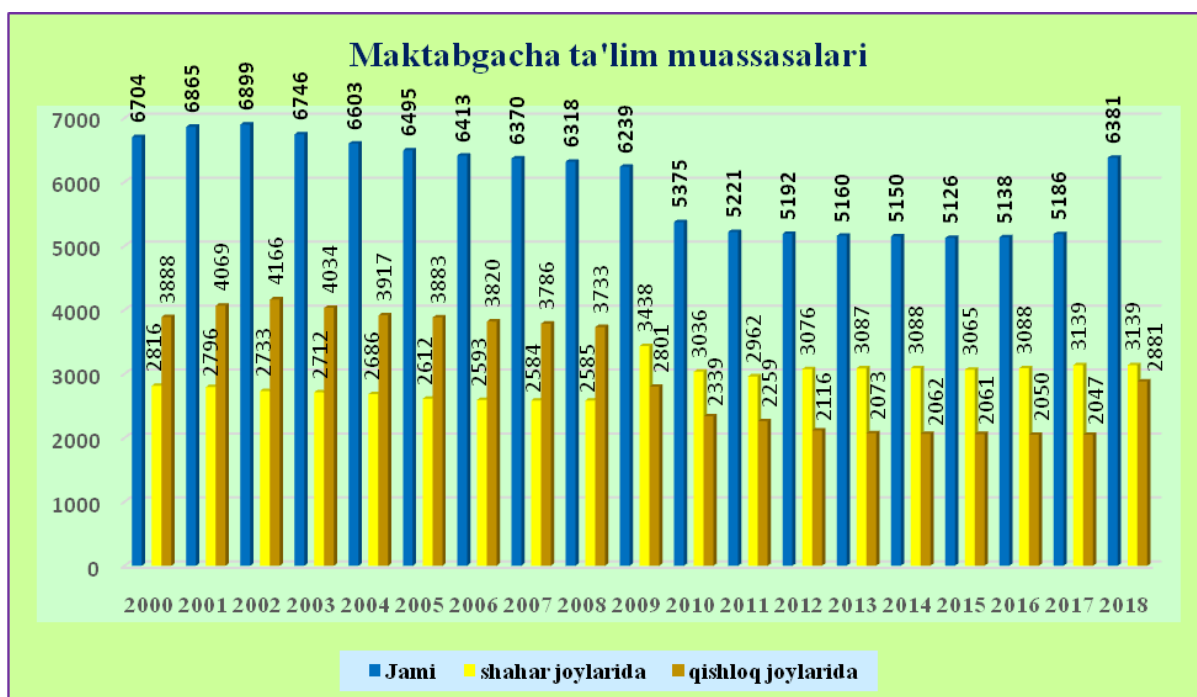
- davlat ta'lim standartlarini joriy etish va ularning faoliyat ko'rsatish mexanizmini ishlab chiqish;
- ixtisosliklar, malaka darajasiga ko'ra mutaxassislariga bo'lgan umumdavlat va mintaqaviy talablarning istiqbolini aniqlash;
- ta'lim tizimini tuzilish va mazmun jihatidan isloh qilish uchun o'qituvchi va murabbiylarni qayta tayyorlash;
- o'quvchi yoshlarni vatanga sadoqat, yuksak axloq, mana'viyat va ma'rifat, mehnatga vijdonan munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash;
- ta'lim muassasalarini, birinchi navbatda umumta'lim maktablarini davlat tomonidan moliyaviy va moddiy-texnik jihatdan to'liq ta'minlash me'yorlarini oshirish va uning mexanizmini takomillashtirish;
- kadrlar tayyorlash tizimi iste'molchilari korxonalar, muassasalar, firmalar, hissadorlik jamiyatlari, banklar va boshqa tuzilmalarning imkoniyatlaridan, birinchi navbatda, oliy o'quv yurtlarining moddiy va moliyaviy bazasini mustahkamlash uchun mumkin qadar kengroq foydalanish;
- kadrlar tayyorlash va ta'lim sohasiga chet el sarmoyalari, xalqaro moliyaviy tashkilotlar va jamg'armalarining mablag'larini jalb etish;
- qonun doirasida o'quv rejalari, dasturlari va o'qitish yo'riqlari, ta'limiy xizmatlarni belgilanganda ta'lim muassasalariga, birinchi navbatda, oliy o'quv yurtlariga mustaqillik berish va o'zini - o'zi boshqarish usullarini joriy etish va boshqalar.

Tabiiyki, bunday murakkab vazifalarni amalga oshirishda davlat va jamiyatning ma'suliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Davlat va jamiyat kadrlar tayyorlash tizimini uzluksiz rivojlantirish va takomillashtirish kafili bo'lishi zarur. Ular yuqori malakali, raqobatga qodir mutaxassislar tayyorlash bo'yicha ta'lim muassasalarining faoliyatini uyg'unlashtirishi lozim.

O'zbekiston hududida qadimdan ilm-u fan juda katta ahamiyat kasb etgan. Aholining ong va dunyoqarashi boshqa Osiyo mamlakatlarinikidan ijobiy tarzda farq qiladi. Xususan, 2700 yillik "Avesto"ning asosini Xorazmda shakllanishi, qolaversa Imom al-Buxoriy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, al-Xorazmiy, Abdulholiq G'ijduvoni, Burhoniddin Marg'iloniy, Mirzo Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk allomalarning, aynan, O'zbekiston hududida bo'lishi ham geografiylikka ega. Buni F.Ratselning insonga tabiiy muhit ta'sir etishi, V.Blashning ijtimoiy muhitning o'rni haqidagi nazariyalarini keltirish orqali ham ifodalash mumkin.

Mamlakatda ta'limni izga solish uchun, avvalo, ta'lim jarayonininto'g'ri tashkil etish va tizimlashtirish lozim bo'ladi.

1. **Maktabgacha ta'lim.** Uch yoshdan boshlanib, olti - yetti yoshgacha oila, bolalar bog'chasi va mulkchilik ko'rinishidan qat'iy nazar, boshqa xil ta'lim tashkilotlarida olib boriladi. Keyingi yillarda e'tibor kuchaytirilib, alohida vazirlik sifatida shakllantirildi.

55-rasm. O'zbekistonda maktabgacha ta'lim muassasalarining sonini o'zgarish dinamikasi

Xususi bog'chalar faoliyatiga keng imkoniyatlar yaratilib, chet tillari va boshlang'ich bilimlarni chuqur o'rgatiladigan muassasaga aylantirilmoqda.

2000-2009-yillar davomida maktabgacha ta'lim muassalarining soni 6000 tadan ortiq bo'lib, asosan, qishloqlarda ko'proq bo'lgan. 2010-yildan keyin ularning moddiy holati yaxshilanib, bir-biriga yaqin maydaroq bog'chalardan kattaroqlarini rekonstruksiya qilgan holda, ayrimlari bir-biriga qo'shib yuborilgan hamda endi shahar joylaridagi maktabgacha ta'lim muassalarining faoliyati kuchaytirilgan. 2018-yilda mamlakatdagi maktabgacha ta'lim muassalarining soni 6381 tani tashkil etib, shundan 3139 tasi shahar va 2881 tasi qishloq joylariga to'g'ri kelgan (55-rasm).

2. Boshlang'ich ta'lim. 1– 4-sinflarni o'z ichiga oladi va bunda o'qish olti-yetti yoshdan boshlanadi. Ayrim hududlarda alohida boshlang'ich sinflar uchun mo'ljallangan maktablar ham bo'lib, 2018/2019-o'quv yili boshida ularning soni 37 tani tashkil etgan.

3. Umumiy o'rta ta'lim. Bunda o'quvchilarga 5 –11-sinflar doirasida bilim va tarbiya beriladi. 2017/2018-o'quv yilidan boshlab, 11 yillik majburiy umumiy o'rta ta'lim tizimiga o'tilishi jamoatchilik tomonidan keng qo'llab-quvvatlandi.

Ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish, malakali kadrlar tayyorlash uchun shart-sharoitlar yaratish, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari bandligini ta'minlash, shuningdek, 2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish maqsadida:

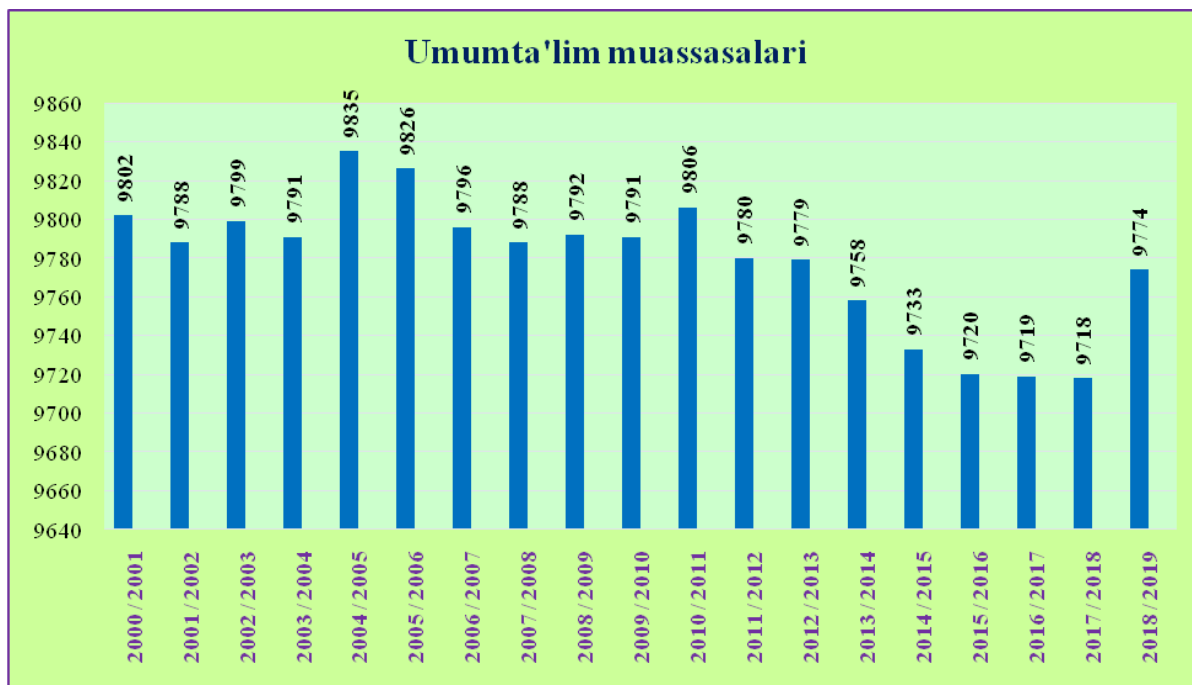
 2018/2019-o'quv yilidan boshlab majburiy umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim umumta'lim maktablarida, shu jumladan, ixtisoslashtirilgan maktablarda, ixtisoslashtirilgan san'at va madaniyat maktab-internatlarida, ixtisoslashtirilgan olimpia zaxiralari maktab-internatlarida hamda akademik litseylarda uzluksiz va 11 yillik muddatda amalga oshirila boshlandi;

 2019/2020-o'quv yilidan boshlab kasb-hunar kollejlariga o'qishga qabul qilish umumta'lim maktablarining 11-sinflari bitiruvchilari hisobidan,

ixtiyoriylik asosida, tegishli mutaxassislikka (kasbga) ega bo'lish uchun 6 oydan 2 yilgacha bo'lgan o'qitish muddatlarida amalga oshiriladi;

✚ kasb-hunar kollejlari 2017/2018-o'quv yiliga qadar (ushbu o'quv yili qo'shilgan holda) o'qishga qabul qilingan o'quvchilar o'qishni o'zlari ta'lim olayotgan kasb-hunar kollejlari amaldagi o'quv dasturlari asosida belgilangan tartibda tugatadilar.

Ko'plab kasb-hunar kollejlari va akademik litsey binolari maktablarga aylantirilib, maktablarning “sig'imi” ham kattalashib bormoqda. M., 2018/2019-o'quv yili davomida mavjud maktablarning soni 9774 tani tashkil etdi (56-rasm).

56-rasm. O'zbekistonda umumta'lim maktablari sonining o'zgarish dinamikasi

Ta'lim geografiyasida maktablar to'rining hududiy joylashuvi masalasi o'ta muhim hisoblanadi. Chunki hududlar bo'yicha maktablar sonining ko'p yoki ozligi kelajakda yetishib chiqadigan kadrlar miqdorini ifodalaydi.

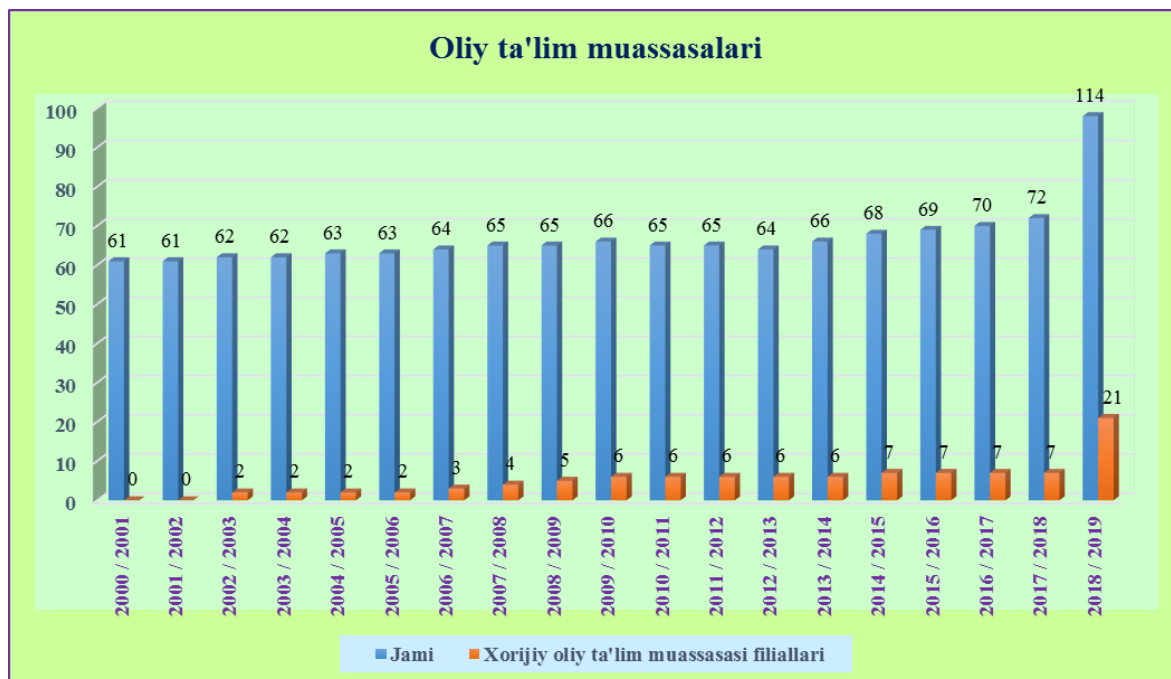
Shu o'rinda alohida takidlash lozimki, hududlardagi maktablar to'rining joylashuvida ularning soni bilan birga, quvvati (o'rinlar soni, zamonaviyligi, texnik ta'minoti, katta-kichikligi) ham muhim ahamiyat kasb etadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim oluvchilar soni Farg'ona, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlar ichida nisbatan yuqori bo'lsa, Sirdaryo, Xorazm, Jizzax hamda Buxoro

viloyatlarida esa ularning birmuncha kamligining guvohi bo'lamiz. Bunga viloyatlarning tarixiy, iqtisodiy-ijtimoiy va demografik rivojlanishi, shuningdek, aholi soni ham ta'sir ko'rsatadi.

E'tibor berish lozimki, prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligini tashkil etish to'g'risidagi Prezident farmoni e'lon qilingani ham O'zbekistonda maktablarga qaratilayotgan e'tibor natijasidan biridir.

4. Oliy ta'lim odatda, 17-18 yoshdan boshlanib, to'rt va ayrim yo'nalishlar bo'yicha uch yildan kam bo'lmagan muddatda davom etadi.

Mamlakat intellektual salohiyatini baholashda undagi mavjud oliy o'quv yurtlarining soni va ularning faoliyati ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan O'zbekistonda ham oliy o'quv yurtlarining soni muttasil ko'paytirib kelingan. Xususan, 2000/2001-o'quv yilida ularning soni 61 tani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2018/2019-o'quv yilida 114 taga yetdi. Mos ravishda, xorijiy oliy ta'lim muassalarining filiallari 2002/2003-o'quv yilida 2 ta bo'lgan bo'lsa, 2018/2019-o'quv yilida 21 taga yetdi (57-rasm) hamda yana shartnomalar tuzish davom etmoqda.

57-rasm. O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalari sonining o'zgarish dinamikasi

Keyingi yillarda O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlariga hamda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan oliy ta'lim tizimini yaratish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Hududlarda yangi oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi, kadrlar tayyorlashning zamonaviy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari hamda sirtqi va kechki bo'limlarning ochilishi, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarining oshirilishi mazkur yo'nalishdagi muhim islohotlar hisoblanadi. Zero, mamlakatda malakali kadrlar salmog'ining oshishi ilmiy-intellektual salohiyatning ortishiga xizmat qiladi. Jahonning ta'limga asosiy e'tiborni qaratib, ulkan yutuqlarga erishayotgan Yaponiya, Daniya, Finlandiya, Koreya Respublikasi, Shvetsariya kabi mamlakatlarda ham oliy ma'lumotlilar salmog'i anchagina.

Shu xususida, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini tubdan takomillashtirish, ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-sonli qaroriga muvofiq:

- alohida ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'qish muddati kamida uch yil bo'lgan bakalavriat hamda kamida bir yil bo'lgan magistraturani joriy etish, bunda magistraturada mutaxassislar tayyorlashni ishlab chiqarish (amaliy, kamida bir yil) va ilmiy-pedagogik (kamida ikki yil) yo'nalishlarga ixtisoslashgan dasturlar asosida tashkil etish;
- oliy ta'lim muassasalari bakalavriatiga qabul qilish kvotalaridan tashqari xorijiy fuqarolarni suhbat asosida test sinovlarisiz o'qishga qabul qilish amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston va xorijiy oliy ta'lim muassasalarining o'zaro kelishuvi hamda qo'shma ta'lim dasturlari asosida talabalarni o'qitishni tashkil etish va ikki tomonlama tan olinadigan diplom berish amaliyoti joriy etiladi.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida quyidagilarga alohida e'tibor qaratilmoqda:

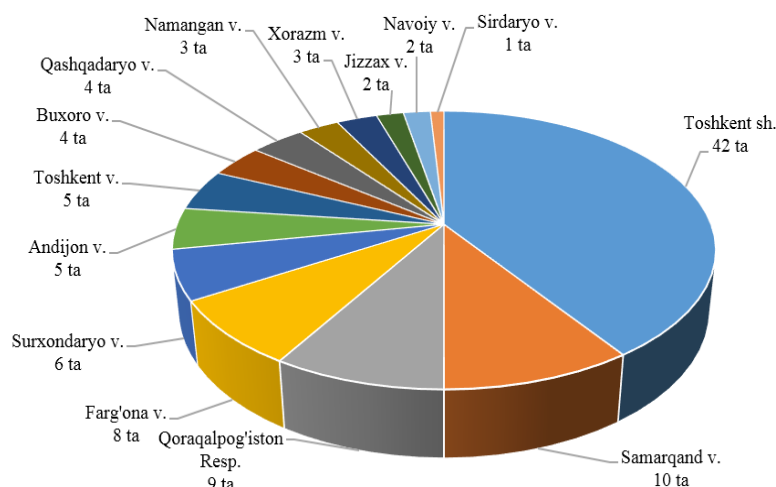
- ❖ oliy ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv, o'quv-metodik va ilmiy adabiyotlar, davriy jurnallar bilan ta'minlash, axborot-resurs markazlari fondlarini muntazam ravishda yangilab borish;

- ❖ ilg'or xorijiy o'quv hamda ilmiy adabiyotlar va jurnallarni xarid qilish ishlariga keng imkoniyatlar yaratish, eng yangi xorijiy adabiyotlarni tarjima qilish va o'quv jarayoniga joriy etish;

- ❖ oliy ta'lim muassasalariga xalqaro ilmiy-texnik ma'lumotlar bazalaridan foydalanishga sharoitlar yaratish, professor-o'qituvchilarning ilmiy natijalarini xalqaro miqyosda keng nashr etish, respublika yetakchi ilmiy jurnallarining bosqichma-bosqich yuqori impakt-faktorga ega bo'lishini ta'minlash;

- ❖ oliy ta'lim tizimida boshqaruv jarayonlarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida optimallashtirish, mavjud axborot tizimlarini integratsiyalash, tahliliy ma'lumotlar tayyorlashning samarali tizimlarini joriy etish va h.k.

Mamlakatda ta'lim, xususan, oliy ta'limga qaratilayotgan e'tibor natijasi o'laroq, xalqaro reytingda intellektual salohiyat darajasidagi o'rni

58-rasm. O'zbekistonda OTMlarning hududiy tarkibi

mustahkamlanadi, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish va boshqa barcha tarmoqlarda ilmiy raqobat muhiti shakllanib, rivojlanish jarayonini tezlashtiradi.

Oliy o'quv yurtlari respublikada o'ziga xos

geografik ko'rinish kasb etadi. Ularning hududlar bo'yicha joylashuvi ma'lum bir

qonuniyat asosida tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar natijasida tarkib topgan. Jumladan, OTMlarning eng ko'pi, ya'ni 42 tasi mamlakatimiz poytaxti – Toshkent shahriga to'g'ri keladi. Ikkinchi o'rinni Samarqand viloyati, 9 ta oliy o'quv yurtiga egaligi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi uchinchi o'rinni egallagan (58-rasm). Bu esa ko'rinib turganidek, yuqoridagi omillarga bog'liq. Poytaxt va mamlakatdagi eng yirik shahar ekanligidan kelib chiqqan holda Toshkent shahrida oliy ta'lim muassasalarining ko'p joylashgani tabiiy holat. Chunki u siyosiy-ma'muriy markaz bo'libgina qolmay, ilmiy-texnik baza ham hisoblanadi. Samarqand esa qadimdan ilm-fan va madaniyat o'chog'i bo'lib kelgan. Qoraqalpog'iston Respublikasida ham ko'p bo'lishi lozim. Bu birinchidan, respublika taksonomiyasidagi ma'muriy birlik uchun zarur bo'lsa, ikkinchidan, mamlakatning boshqa hududlaridan odam juda siyrak cho'l zonalari bilan ajralib turishi ushbu joyning o'zida oliy ta'lim muassasalari va filiallarning joylashtirilishini taqazo etadi.

Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida OTMlar sonining kamligi ularning iqtisodiy geografik o'rniga bog'liq, ya'ni ulkan ilmiy va iqtisodiy salohiyatga ega Toshkent va Samarqand viloyatlariga tutashligi natijasida, u yerlardagi OTMlar o'qish istagida bo'lganlarni magnitdek tortib oladi. Lekin keyingi yillarda mazkur viloyatlarda ham oliygoh va filiallar ochilmoqda.

Andijon, Namangan, Xorazm viloyatlarida ham ta'limga e'tibor va talab yuqori. Biroq mavjud vaziyatga mos holda, muassasalar soni nisbatan kam. Shu bois bu joylarda ham o'zgarishlar olib borilmoqda. Xususan, Namangan viloyatida 2018/2019-o'quv yili davomida Namangan davlat universiteti va Rossiyaning Ural hamda Gersin tibbiyot oliygohlari bilan shartnoma asosida filial tashkil etildi. Endilikda talabalar ikki davlatda ham ma'lum muddat almashib o'qib, Rossiya va O'zbekiston diplomini olish imkoniyati paydo bo'ldi va h.k.

Oliy mutaxassislik ta'limi bakalavrlik hamda magistraturaga bo'linadi.

➤ **Bakalavrlik** – “bazaviy oliy ta'lim berish” demakdir. Unda o'qish kamida 4 yil davom etib, oliy ma'lumot va tayanch mutaxassislik diplomini olish bilan tugaydi.

➤ **Magistratura** – aniq mutaxassislik bo'yicha oliy kasbiy talim bo'lib, bakalavrlilik negizida kamida ikki yil davom etadi. Undagi tahsil yakuniy kvalifikatsion davlat attestatsiyasi va magistrlik dissertatsiyasini himoya qilish bilan nihoyaga yetkaziladi.

Shu bilan birga, biz ehtiyoj va ichki sharoitlardan kelib chiqib, uzluksiz ta'limning rasmiy tizimida yakunlovchi bir bosqichni ham joriy etishimiz kerak. Bu bosqich ikki darajaga bo'linadi – tayanch doktorantura va doktorantura:

✓ **Tayanch doktorantura** nihoyasiga yetkazilgan magistrlik negizida 3 yil davom etadi. Tayanch doktoranturaning maqsadi – muayyan mutaxassisliklar bo'yicha oliy kvalifikatsiyali ilmiy va ilmiy – pedagogik kadrlarni shakllantirish. Tayanch doktorantura akademik va kvalifikatsion imtihonlari hamda (PhD) doktorlikdissertatsiyalarini himoya qilish bilan yakunlanadi. Bu yakunlarga ko'ra, tanlangan mutaxassislik bo'yicha «falsafa fanlari doktori» ilmiy darajasi beriladi.

✓ **Doktorantura** fan nomzodi ilmiy darajasi va falsafa fanlari doktori (PhD) negizida 3 yil davom etadi, dissertatsiya himoya qilish bilan yakunlanadi. Yakuniga ko'ra, tanlangan mugaxassislik bo'yicha «fan doktori» (Doctor of science)ilmiy darajasi beriladi.

Shuningdek, mutaxassislar malakasini oshirish va maktabdan tashqari ta'lim turlari ham bo'lib, ularning barchasi ta'limni to'g'ri tashkillashda o'ziga xos bo'g'inni tashkil etadi.

Ta'lim - tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimi mamlakatni jahon miqyosida yuqori o'ringa ega bo'lishi tomon sharoit vujudga keltiradi. Avvalo, malakali mutaxassis bo'lish uchun zamon bilan hamnafas holda o'z ustida izlanish lozim. Xulosa o'rnida, geografiya fanlari doktori, professor A.S.Soliyev taklif etgan “ilm qilish formulasi”ni keltirishni joiz topdik:

$$D_i = (I_a + S_m) \cdot T_u$$

Bunda, D_i = dissertatsiya ishi, I_a = ilmiy adabiyotlar,

S_m = statistik materiallar, T_u = tadqiqot usullari.

Ushbu jarayon to'liq bo'lsagina, izlanishda samara va natija bo'ladi va h.k.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Ta'lim geografiyasi nima va uning ijtimoiy geografiyada tutgan o'rni qanday?
2. O'zbekistonda ta'lim tizimlar iqanday tashkil etilgan?
3. Chet mamlakatlar ta'lim tizimlari haqida nimalar bilasiz?
4. Uzliksiz ta'lim tizimini tushuntiring.
5. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ning mazmun va mohiyatini tushuntiring.
6. Oliy ta'limning qanday bosqichlarini bilasiz?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

 Ta'lim geografiyasi – ta'lim jarayonining hududiy xususiyatlari va ularning tarkibiy tuzilishi, shuningdek ilm-fanga geografik omillarning ta'sirini o'rganadigan soha.

 Savodxonlik darajasi – ma'lum bir mamlakat yoki hudud aholisi tarkibida o'qish va yozishni bilaganlarning ulush ko'rsatkichi. Savodxonlik tushunchasi turli joylarda turlicha belgilanadi. Ayrim mamlakatlarda oddiy matnlarni o'qishni bilgan odam savodli hisoblangan bo'lsa, ba'zi yurtlarda o'qish bilan birga yozishni ham bilgan odam savodli hisoblangan. Shuning uchun ham savodxonlik tushunchasi mohiyatini tayin etish masalasi demografik statistika va aholi ro'yxati dasturlariga doir xalqaro yig'ilishlarda bir necha bor ko'rib chiqilgan. UNESKOning 1958-yili Parijda bo'lib o'tgan X sessiyasida barcha mamlakatlarda savodxonlik tushunchasini birxillashtirish maqsadida yozuvni tushunib o'qiy oladigan va o'zining kundalik hayotini yozma ravishda bayon qila biladigan kishilarni savodli hisoblashga kelishilgan. M., Finlandiyada bu ko'rsatkich 99.9 foizni tashkil etsa, Afrikaning ko'plab mamlakatlarida 20 foizga ham bormaydi va h.k.

 Aqliy talofat – yuqori malakali kadrlarning ko'chib ketish jarayoni.

8 – MAVZU

AHOLIGA XIZMAT KO'RSATISH SOHALARI
GEOGRAFIYASI

Maqsad: Talabalarga servis sohalari tobora taraqqiy etib borayotgan mazkur davrda aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasining ahamiyati va xususiyatlari haqida tushuncha berish.

Tayanch so'z va iboralar: *Aholining turmush sharoiti, epizodik, kundalik xizmat turlari, uy-joy va kommunal xizmat ko'rsatish, chakana savdo xizmati, umumiy oqatlanish xizmati, maishiy xizmat ko'rsatish, ta'lim xizmati, tibbiy xizmat ko'rsatish, ijtimoiy ta'minot, rekreatsiya va sayyohlik xizmati, aholining madaniy ehtiyojlariga xizmat ko'rsatish, kredit-sugurta xizmati, huquqiy tavsifdagi xizmatlar, jismoniy tarbiya va sport xizmatlari, transport xizmati, servis brendlari.*

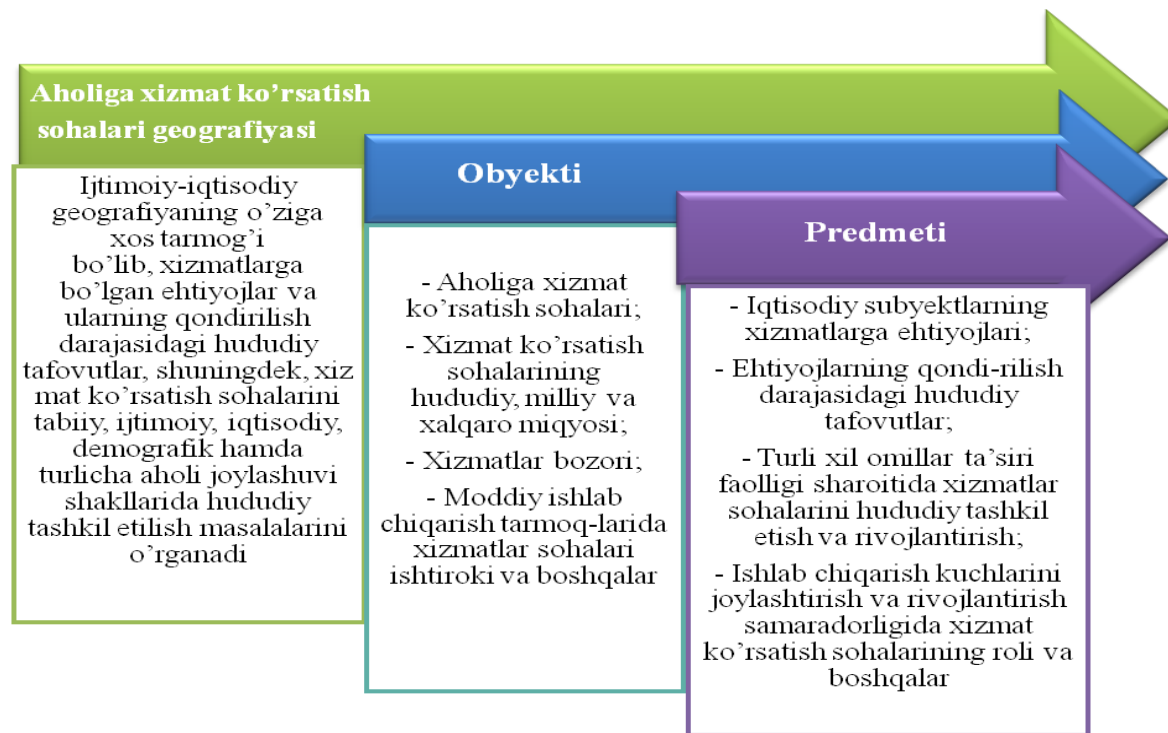
REJA:

1. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasining obyekti va predmeti.
2. Fanlar tizimida tutgan o'rni va zamonaviy tuzilishi.
3. Aholini xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlari va uni qondirilishining hududiy tafovutlari.
4. Xizmat ko'rsatish muassasalarini hududiy tashkil etilishi.
5. Markaziy joylar nazariyasi. Aholiga xizmat ko'rsatishni shahar va qishloq joylarda hududiy tashkil etilishi va rivojlanishi.
6. Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining roli.

Aholining turmush sharoitlarini yaxshilashda xizmat ko'rsatish sohalari yoki boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy infrastrukturaning ahamiyati katta. Xizmat ko'rsatish sohalari aholining turli-tuman moddiy, ma'naviy ko'rinishidagi ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi sohalar va ularning muassasalarini

qamrab oladi. Har bir xizmat ko'rsatish sohasi, o'z navbatida, ko'plab turlicha xususiyat va ko'rinishga ega bo'lgan xizmatlar turlaridan tashkil topgan hamda o'zining tarkibiy tuzilmasiga ega (59-rasm).

59-rasm. Xizmat ko'rsatish geografiyasining tuzilmasi

Aholi uchun zarur bo'lgan xizmatlarni guruhlash, tasniflash, shakllanishi, hududiy tashkil etilishi, zamonaviy holati hamda kelajak rivojlanishi masalalarini tadqiq etish katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Keyingi o'n yillikda O'zbekistonda ham mamlakat rahbariyati tomonidan aholining turmush sharoitlarini yaxshilash, ayniqsa, mamlakat aholisining katta qismi yashaydigan qishloq joylarning ijtimoiy va iqtisodiy infrastruktura sharoitlarini yuksaltirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini o'rganishda har bir sohaga xos tarmoq fanlari, iqtisodiyot, sotsiologiya va boshqa fanlar bilan bir qatorda geografiya ham alohida o'rinni egallaydi. Chunki, xizmat ko'rsatish sohalari muassasalarining joylashuvi va xizmat ko'rsatish darajasini aholining joylashuvi va ehtiyojlari darajasiga mosligi orasidagi tafovutlarni aniqlashda aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasining roli katta.

Ijtimoiy sohalar va, xususan, xizmat ko'rsatish sohalarini ilmiy tadqiq etish ishlari M.A.Abramov, A.I.Alekseyev, S.A.Kovalev, A.A.Tkachenko, V.V.Pokshishevskiy, L.A.Merkusheva, V.R.Belenkiy, S.A.Vaytekunas, B.A.Manak, V.M.Rutgayzer, I.V.Nikolskiy, E.I.Kalmutskaya, B.B.Rodoman, D.N.Luxmanov, S.I.Florya va boshqa olimlar tomonidan amalga oshirilgan. O'zbekistonda esa xizmat ko'rsatish sohaları geografik jihatdan sust o'rganilgan. Umuman olganda esa, bu borada O.Ergashev, B.Abdurashidov, M.Nazarov, N.Ollorov, T.Jo'rayev kabi olimlarning ishlari mavjud. Mamlakatimizda aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini tibbiy xizmat ko'rsatish misolida geografik jihatdan ilk bor dissertatsiya darajasidagi tadqiqot ishi 1996-yili M.Nazarov tomonidan amalga oshirilgan. Ammo, mamlakatimizda hozirgi davrdagi aholiga xizmat ko'rsatish sohaları (ijtimoiy infrastruktura) borasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar ko'lamini yetarli deb bo'lmaydi. Shu bilan birga aholiga transport, aloqa, elektr energiyasi, tabiiy gaz, suv ta'minoti bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish infrastrukturasini geografik jihatdan tadqiq etilgan salmoqli makbalar ham mavjud emas.

Olimlar tomonidan xizmat ko'rsatish sohalarini ilmiy tadqiq etishda «iqtisodiy» va «ijtimoiy» yondoshuvlar mavjud. Chunonchi, birinchisida xizmat ko'rsatish sohaları xo'jalik tarmoqlari sifatida *iqtisodiy nuqtai nazardan* o'rganiladi, ya'ni bu yerda eng avvalo, kam xarajat sarflangan holda, ko'proq foyda olishga asosiy e'tibor qaratilsa, ijtimoiy yondoshuvga ko'ra xizmat ko'rsatish sohaları – bu, eng avvalo, *aholining turmush sharoitlari, turmush darajasining* muhim sharti sifatida tushuniladi.

Agarda, xizmat ko'rsatish muassasalarini muayyan bir hududda vujudga kelishi, shakllanishi va kelajakda rivojlanish qonuniyatlarini e'tiborga olinsa, u holda bizningcha uchinchi, ya'ni hududiy yondoshuvni ham aniqlash mumkin. Xizmat ko'rsatish sohalarini geografik jihatdan o'rganishning zarurligi XX asrning 60-yillarida V.V.Pokshishevskiy, S.A.Kovalevlar tomonidan ta'kidlangan. Xuddi shu davrdan boshlab, sobiq Ittifoqning bir qator markaziy universitetlarida

«Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi» kursi o'qitila boshlandi. XX asr 70-yillardan boshlab xizmat ko'rsatish sohalari va umuman ijtimoiy sohalarni geografik jihatdan ilmiy tadqiq etish yo'nalishi rivojlana boshladi. Mamlakatimizda esa bu boradagi ishlarning jonlanishini XX asrning 90-yillardan boshlab kuzatish mumkin.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasini rivojlanishida sobiq Ittifoq geografiya jamiyati tomonidan 1974-yili Moskvada aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi bo'yicha o'tkazilgan birinchi yig'ilishning ahamiyati katta. Mazkur yig'ilishda turli soha vakillari bilan xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish borasida olib borilgan muhokamalarning natajalari shuni ko'rsatadiki, fanlar mantiqiga ko'ra xizmat sohaslarining mintaqaviy xususiyatlari va hududiy tashkil etilishi masalalarini ilmiy tadqiq etish, aynan, geografiya fani zimmasidadir.

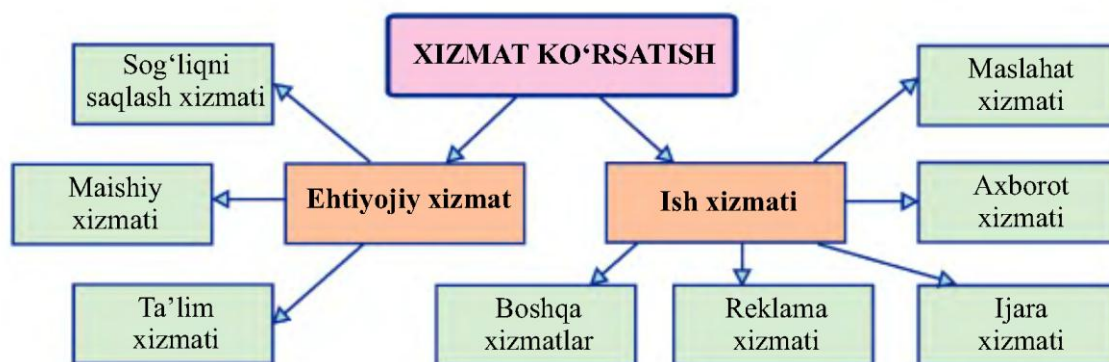
Shunday qilib, o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanlari tizimida aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi vujudga keldi. Uning geografiya fanlari tizimida tutgan o'рни va predmeti xususida A.I.Alekseyev va boshqalar quyidagicha ta'rif berishgan: Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi ijtimoiy-iqtisodiy geografiyaning o'ziga xos tarmog'i bo'lib, xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlar va ularning qondirilishi darajasidagi hududiy tafovutlar va shuningdek, xizmat ko'rsatish sohaslarini tabiiy ijtimoiy, iqtisodiy, demografik hamda turlicha aholi joylashuvishakllarida hududiy tashkil etilishi masalalarini o'rganadi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi bo'yicha bajariladigan tadqiqotlarni ikki yo'nalishga ajratish mumkin:

 birinchisi yo'nalish – xizmat ko'rsatish sohaslarining alohida olingan holda o'rganilishi. Masalan, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish geografiyasi;

 ikkinchi yo'nalish – mintaqaviy majmualari, ya'ni bunda xizmat ko'rsatish sohaslarining bir butun holda va ma'lum bir hududda o'rganilishi va h.k.

Muayyan bir hududning tabiiy, iqtisodiy, demografik va aholi joylashuvi shart-sharoitlarini hisobga olgan holda, xizmat ko'rsatish sohalarining joylashuvi va zamonaviy holatini tavsiflash va baholash, shuningdek, xizmatlar majmuasi va xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish, eng avvalo, geograflarning vazifasidir.

60-rasm. Xizmat ko'rsatish sohalarining tarmoq tarkibi

Aholiga xizmat ko'rsatish sohaları geografiyasi ta'rifidan ma'lum bo'ladiki, bu sohada bajariladigan tadqiqotlarda aholining xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlariga, xizmat ko'rsatishning darajasiga, xizmat ko'rsatishning hududiy tashkil etilishi masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, aholiga xizmat ko'rsatish sohaları geografiyasi ijtimoiy-iqtisodiy geografiyaning aholi va aholi manzilgohlari geografiyasi bilan chambarchas borliq. Jumladan, aholining xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlari va ularning qondirilish darajasi (ya'ni, xizmat ko'rsatishning faktik darajasi) bevosita aholi geografiyasi, aniqrog'i, aholining turmush tarzi geografiyasi bilan bog'liq bo'lsa, xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etilishi esa aholi geografiyasining aholi joylashuvi yoki aholi manzilgohlari geografiyasi bilan uzviy aloqadorlikka ega.

Xizmat ko'rsatish sohalarini ma'lum tizim asosida tarmoqlarga ajratgan holda tashkil etish va xizmat ko'rsatish samarali va unumli hisoblanadi (60-rasm).

Jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida aholiga bir qator xizmat turlarini qamrab olgan xizmatlar majmui zarur bo'ladi. Xizmatlar turli -tuman va turlicha shakl - shamoyilga ega. Bu esa ularni turlarga ajratish, guruhlash va tarkibiy

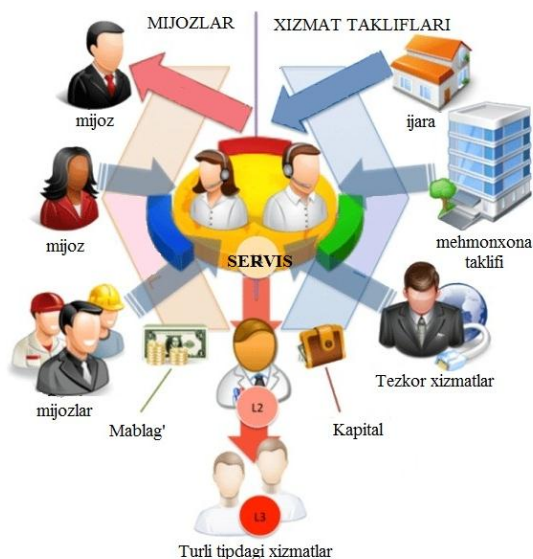
tuzilishini aniqlashni talab qiladi. Ammo, sobiq Ittifoq davridan to hozirga qadar aholiga xizmat ko'rsatishning tarkibi xususida olimlar o'rtasida yagona to'xtamga kelinmagan. Maxsus adabiyotlarda xizmat ko'rsatish sohalari va turlari xususidagi o'zaro farqlanuvchi ayrim tarkiblar berilgan holos. Shu sababdan bo'lsa kerak, davlat statistika tashkilotlari tomonidan aholiga xizmat ko'rsatish sohalari bo'yicha e'lon qilinadigan ma'lumotlarni xo'jalikning boshqa ishlab chiqarish (masalan, sanoat, qishloq xo'jaligi) tarmoqlaridagi singari to'la-to'kis deb bo'lmaydi.

Xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishida aholining xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlari muhim ahamiyatga ega. Ularning shakllanishiga esa tabiiy - geografik, demografik, ijtimoiy - iqtisodiy omillar ta'sir ko'rsatadi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohasini geografik o'rganishda ularning hududiy tashkil etilishi masalalariga asosiy e'tiborni qaratish lozim.

Xizmat ko'rsatish sohasini hududiy tashkil etish bu, eng avvalo, xizmat ko'rsatish muassasalari, markazlari va majmualarini muayyan shart-sharoitlarga bog'liq holda joylashuvi va hududiy pog'onalashuvidan iborat.

Xizmat ko'rsatish muassasalarining ma'lum bir vaqt va hududdagi holati,

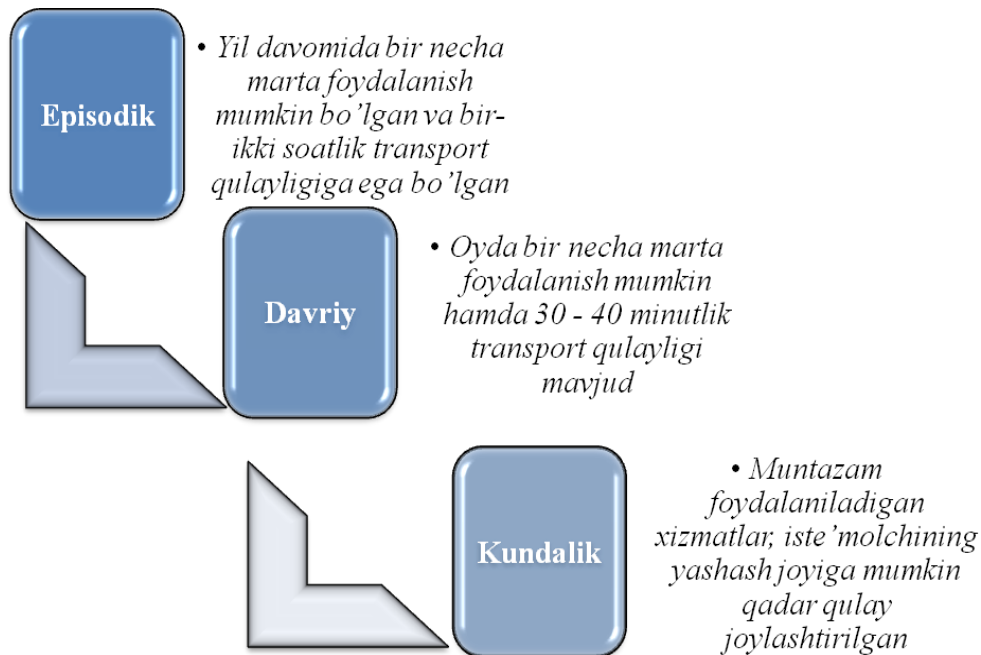

61-rasm. Xizmat ko'rsatish jarayoni

yig'indisi muassasalar to'rini hosil qiladi (61-rasm). Muassasalar to'rini o'z navbatida, tarmoqlar to'ri va majmuali (integral) qismlarga ajratish mumkin. Tarmoqlar to'ri, bu masalan, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish muassasalaridan iborat bo'lsa, xizmat ko'rsatish majmuasi esa eng avvalo xizmat ko'rsatish markazlarini o'z ichiga oladi. Bunday markazlar tarkibida turg'un (statsionar) tipda xizmat ko'rsatuvchi

muassasa yoki ularni yig'indisi mavjud. Muassasalar esa o'zlarining xizmat ko'rsatish zonalariga (arealiga) ega.

Xizmat ko'rsatish muassasalari o'zining ta'sir zonasi bilan birgalikda-xizmat ko'rsatishning hududiy tizimlarini tashkil etadi. Ular esa muayyan xizmat turini doimiy iste'mol qiluvchi barcha aholi manzilgohlari va shu xizmat turining uncha katta bo'lmagan muassasalarini o'z ichiga oladi.

62-rasm. Aholiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning masofa va vaqt sarfiga ko'ra tasnifi

Aholiga xizmat ko'rsatish muassasalarini joylashtirishda quyidagi tamoyillar muhim rol o'ynaydi:

- aholi uchun qulayligi (xizmatni olishda kam vaqt sarflash va uning sifati);
- iste'molchi va xizmat ko'rsatuvchining mavjudligi;
- aholi manzilgohlari va ularning katta-kichikligi;
- xizmatlarga bo'lgan aholining ehtiyojlari;
- xizmat ko'rsatish obyektlarining majmualiligi va ixtisoslashuvi;
- xizmat ko'rsatishning davriyligi;
- mintaqa aholi punktlarining rivojlanish istiqbollari;

Zamonaviy xizmat ko'rsatish tizimining muassasalari xizmat ko'rsatishning tashkiliy shakllariga ko'ra masofa va vaqtni hisobga olinadi (62-rasm). Jumladan:

- a) **epizodik** (yil davomida bir necha marta foydalanish mumkin bo'lgan va bir-ikki soatlik transport qulayligiga ega bo'lgan;
- b) **davriy** (oyda bir necha marta foydalanish mumkin hamda 30 - 40 minutlik transport qulayligi mavjud);
- c) **kundalik** foydalanishdagi (iste'molchining yashash joyiga mumkin qadar qulay joylashtirilgan) xizmat ko'rsatish muassasalariga ajratiladi. Bu esa xizmat ko'rsatish tizimini ma'lum bir hududda pog'onali qurilishini belgilab beradi.

Xizmat ko'rsatishning pog'onalashuvi, avvalo, aholi manzilgoxlarining katta-kichikligi, funksiyalari bilan chambarchas bog'liq. Aholi manzilgoxlarining kattalashib borishi bilan ulardagi xizmatlar turi va muassasalari ham kupayib boradi va shunday qilib, ushbu aholi manzilgoxlarining region xizmat ko'rsatish tizimida tutgan mavqeyi va ranggi oshib boradi.

Aholiga xizmat ko'rsatish muassasalari joylanishi belgilariga ko'ra:

- ❖ **lokal** (bunday muassasalar aholining xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini bevosita ishlab chiqarishda yoki o'qish, dam olish davrida qondirishga xizmat qiladi - oshxona, tibbiy manzilgoh, profilaktoriya va b.);
- ❖ **umumiy** (ushbu guruhga mansub xizmat ko'rsatish muassasalari tarkibida aholining kundalik ehtiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar ko'pchilikni tashkil qiladi hamda ular aholi manzilgoxlarining infrastruktura tizimiga kiradi);
- ❖ **rayon** (bunday muassasalar rayon ahamiyatiga molik vazifalarni bajaradi o'quv yurtlari, madaniyat muassasalari) ;
- ❖ **rayonlararo** (bunda muassasalar yanada kengroq vazifalarni bajaradi, ya'ni avtoservis maxsus xizmatlari, maishiy texnika remonti markazlari va b.);
- ❖ **respublika** (bunday xizmat turlari respublika ahamiyatiga ega va mamlakat mehnat taqsimotida ishtirok etadi: kurortlar, turistik markazlar, tor profilli klinikalar va h.k.) tiplariga bo'linadi.

3. Xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etish masalalari

Xizmat ko'rsatish tizimlarini hududiy tashkil etish bu, avvalo, ularning markazlarini xizmat ko'rsatish darajalari va toifasiga, aholi manzilgoxlarining katta-kichikligi va zichligiga, xizmat ko'rsatish zonasining demografik salohiyatiga, aholi joylashuvi tizimining rivojlanganlik darajasiga bog'liq.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etish masalalari ularni geografik jihatdan tadqiq etishning negizini tashkil qiladi. Muayyan bir vaqt va hududda xizmatlarning tuzilishi va hududiy tizimlarini uyrunligini xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etilishi sifatida tushunish mumkin.

Xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etish jarayonlari bir vaqtning o'zida ham ularning joylashuvi (zamonaviy holati)ni hamda rivojlanishi, o'zgarishi jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlanishida eng avvalo aholining xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlari va ularni qondirishda muayyan bir hudud yoki mamlakatning imkoniyatlari muhim ahamiyatga ega.

Aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasining asosiy vazifasi-xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilishning mohiyatini ochib berish va qonuniyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etish tushunchasining mohiyati ilk bor V.V.Pokshishevskiy, S.A.Kovalev, Y.G.Saushkinlar tomonidan ochib berilgan. Jumladan, Y.G.Saushkin xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etilishi, avvalo ularning «nuqtalari»ni o'zaro va aholi manzilgoxlariga nisbatan, kishilarning kundalik muntazam harakat yo'nalishiga mos ravishda joylashuvi va boshqalarda namoyon bo'lishi, bu «nuqta»larning yig'indisi aholining ehtiyojlarini to'la qondirishi ma'nosida tushunadi.

Aholiga xizmat ko'rsatish muassasalari to'ri va tizimlarini hududiy tashkil etilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga quyidagilar kiradi:

Iqtisodiy omillar (mintaqa, mamlakat yoki aholimanzilgohining iqtisodiy geografik o'rni, xo'jalik xisoslashuvi, regionning iqtisodiy taraqqiyot darajasi, yirik sanoat korxonalarining mavjudligi, aholining bandlik tarkibi,

daromadlari, xizmat ko'rsatish sohalarinirivojlanganlik darajasi va moddiy -texnik asosi.

Ijtimoiy omillar aholining sotsial va kasbiytarkibi, ma'lumot ko'rsatkichi, urbanizatsiya darajasi,shahar va qishloq turmush tarzi, aholining mehnatsharoitlari va tavsifi, salomatlik holati, sanitariyamadaniyati darajasi.

Demografik yoki «iste'molchi» omili (aholi soni va uning tadrijiy o'zgarishlari, aholining takror barpobo'lishi darajasi, aholining jins-yosh tarkibi, oilalarsoni, tarkibi, katta-kichikligi va ulardagi bolalar soni,aholi migratsiyasi).

Mehnat resurslari omili (xizmat ko'rsatishsohalarida bandlar soni, ularning jins-yosh tarkibi, ma'lumot darajasi, alohida xizmat ko'rsatish turlariga kadrlar tayyorlash imkoniyatlari).

Aholi joylashuvi (aholi zichligi, shahar va qishloq aholisi, aholi manzilgohlari, ularning turlari va katta-kichikligi, aholi manzilgoxlarining zichligi, ular orasidagi o'zaro masofa, xizmat ko'rsatish markazlari sifatidagi shaharlarning uzoq - yaqinligi).

Transport omili (hududning transport aloqalaribilan ta'minlanganlik darajasi, xizmat ko'rsatishmarkazlari va shaharlarning transport qulayligi,qishloqlarning transport bilan ta'minlanganlik holati).

Tabiiy-geografik omillar xizmat ko'rsatishni rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, muayyan bir joyning rekreatsiya resurslari shujoyda sanatoriya-kurort xizmatini tashkil bo'lishiga va turizm markazlarini vujudga kelishiga bevosita ta'sir ko'rsatsa, iqlim omili esa kasallanish-tibbiy xizmat ko'rsatish yoki iqlim uy-joy, kiyim-bosh xizmat ko'rsatish ko'rinishida bilvosita ham ta'sir ko'rsatadi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari va ularning muassasalarini hududiy tashkil etishning omillari orasida, ayniqsa aholi va uning joylapguvi xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Chunki, bir tomondan aholi ham xizmat ko'rsatuvchi ham iste'molchi bo'lsa, ikkinchi tomondan xizmat ko'rsatish muassasalari bevosita aholi manzilgoxlarida joylashtiriladi.

Ma'lumki, yirik xizmat ko'rsatish muassasalari aholi gavjum hududlarda joylashtiriladi. Mahsuloti sifatli, xizmat ko'rsatish darajasi yuqori va tartibli tarzda tizimlashtirilgan xizmat ko'rsatish muassasalardan ko'pchilik foydalanadi. Ularning ta'sir kuchi xizmat ko'rsatish radiusi orqali ifodalanadi hamda uni hisoblasha quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$R^{Sr} = \frac{\sqrt{A^{Sr}}}{n} \cdot 1000$$

Bu yerda, R^{Sr} = xizmat ko'rsatish radiusi;

A^{Sr} = ma'lum turdagi muassasalarning xizmat ko'rsatish areali;

n = ma'lum turdagi xizmat ko'rsatish muassasalari soni;

1000 = kilometr hisobidan metr ga o'tish ko'rsatkichi.

Xizmat ko'rsatish muassasalarining xizmat radiusi nisbiy hisoblanadi. Chunki, ko'p kuzatilganidek, qishloq tumanlarida istiqomat qiluvchi aholi tuman markazi va tuman hududidagi muassasalardan ko'ra, viloyat markazi yoki yaqin atrofdagi yirik shaharlardagi xizmat ko'rsatish muassasalaridan foydalanadi. Lekin, har bir narsada tartib va hisoblilik bo'lganidek, muassasalar joylashuvi va radiusi ham muhim. Bunda ma'lum hudud maydoni va muassasalar soni aniqlanadi. Shunda hudud bo'yicha har bir xizmat ko'rsatish muassasasining o'z ta'sir doirasidagi radiusi kelib chiqadi.

Masalan, *Gavayi orollarida joylashgan Gonolulu shahrining maydoni 19,2 km kv, shaharda mavjud supermarketlarning soni 6 ta bo'lsa, har bir xizmat ko'rsatish muassasasining xizmat ko'rsatish radiusini toping.*

Yechish. Har bir birlik mos ravishda joylashtiriladi:

- ✦ ma'lum turdagi xizmat ko'rsatish muassasalariga ega hududning maydoni, ya'ni areali (A^{Sr}) – 19,2 km kv;
- ✦ ma'lum turdagi xizmat ko'rsatish muassasalari soni (n) – 6 ta;
- ✦ formulaga mos holatda hisoblash amalga oshiriladi:

$$\star R^{Sr} = \frac{\sqrt{A^{Sr}}}{n} = \frac{\sqrt{19.2}}{6} = \frac{4.38}{6} \approx 0,73 \cdot 1000 = 730$$

Javob: Gonolulu shahrida har bir xizmat ko'rsatish muassasining xizmat radiusi 0,73 km yoki 730 metrni tashkil qiladi.

Muassasaga ega bo'lgan aholi punktlarining ta'sir doirasiga bog'liq holda, xizmat ko'rsatish radiusi kelib chiqadi, ya'ni quyidagicha:

$$R_m^{Sr} = 0,56 \cdot \sqrt{\frac{G^{Sr}}{n}}$$

Bu yerda, R_m^{Sr} = o'rtacha xizmat ko'rsatish radiusi;

G^{Sr} = xizmat ko'rsatish hududining maydoni;

n = xizmat ko'rsatish muassasalariga ega aholi punktlari soni;

0,56 = hisoblash uchun kerak bo'ladigan konstanta – o'zgarmas son.

Bunda ma'lum hudud bo'yicha umumiy xizmat ko'rsatish muassasasiga ega bo'lgan aholi punktlarining soni va hudud maydoni aniqlanadi. Ular o'zaro nisbatlangach, chiqqan natijani o'rtacha xizmat radiusi – 0.56 bilan monand holda, shakllantiriladi. Natijada, ma'lum areal bo'yicha punktlarning servis radiusi kelib chiqadi.

Masalan, *Namangan viloyatini umumiy hudud deb olsak, uning maydoni 7 440 km² ni tashkil qiladi. Viloyatdagi 11 ta qishloq tumanlarining markazida istirohat bog'lari mavjud bo'lsa, rekreatsion xizmat ko'rsatish nuqtai nazaridan, har bir muassasaga ega bo'lgan aholi punktining xizmat ko'rsatish radiusini aniqlang[†].*

Yechish. Hisoblashni amalga oshirish natijasida har bir tuman markazidagi muassasaning ta'sir radiusi kelib chiqadi, ya'ni quyidagicha:

- umumiy xizmat ko'rsatish hududining maydon (G^{Sr}) – 7 440 km kv;
- xizmat ko'rsatish muassasalariga ega aholi punktlari soni (n) – 11 ta.

$$R_m^{Sr} = 0,56 \cdot \sqrt{\frac{G^{Sr}}{n}} = 0,56 \cdot \frac{\sqrt{7\,440}}{11} = \frac{86,25}{11} = 7,84 \cdot 0,56 \approx 4,4 \text{ km}$$

[†] Mazkur hisoblashda viloyat markazi – Namangan shahri inobatga olinmadi. Boisi shahardagi istirohat bog'lari tuman markazlarinikidan zamonaviy hamda xizmat radiusi deyarli butun viloyatni qamrab oladi.

Javob: Har bir markazdagi istirohat bog'ining ta'sir doirasi deyarli 4,4 km.

Muassasaga ega bo'lmagan aholi punktidan xizmat ko'rsatish markazigacha bo'lgan o'rtacha masofani aniqlash quyidagicha hisoblanadi:

$$e = 0,28 \cdot \sqrt{\frac{G^{Sr}}{n}} \text{ (km)}$$

Bu yerda, e = xizmat ko'rsatish markazigacha bo'lgan o'rtacha masofa;

G^{Sr} = xizmat ko'rsatish hududining maydoni;

n = xizmat ko'rsatish muassasalariga ega bo'lmagan aholi punktlari.

0,28 = hisoblash uchun kerak bo'ladigan konstanta – o'zgarmas son.

Masalan, *Namangan shahrida[‡] “Saydana” tibbiy muassasasi joylashgan bo'lib, bunday yirik markaz viloyatda mavjud boshqa 7 ta shaharda yo'q. Tabiiyki, zarurat tug'ilganda ular mazkur markaz xizmatidan foydalanadi.*

Demak, muassasaga ega bo'lmagan aholi punktlaridan xizmat ko'rsatish markazigacha bo'lgan o'rtacha masofa qanchani tashkil qiladi?

Yechish. Hisoblash quyidagicha ko'rinishga ega:

- xizmat ko'rsatish hududining maydoni (G^{Sr}) – 97,5 km kv;
- xizmat ko'rsatish muassasalariga ega bo'lmagan aholi punktlari (n) – 7 ta;
- hisoblash amalga oshiriladi:

$$e = 0,28 \cdot \sqrt{\frac{G^{Sr}}{n}} \text{ (km)} = 0,28 \cdot \frac{\sqrt{97,5}}{7} = 0,28 \cdot \frac{9,87}{7} = 0,28 \cdot 0,897 = 0,25$$

Javob: 0,25 ga teng, ya'ni hisoblashni koeffitsiyentdan kilometr qiymatiga o'tkazsak, 25 km chiqadi.

Demak, Namangan viloyatidagi 7 ta muassasaga ega bo'lmagan aholi punktlaridan Namangan shahrigacha o'rtacha masofa 25 km.ni tashkil qiladi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etish masalasida XX asrning 30-40 yillarida nemis olimlari Volter Kristaller (1893-1969) va Avgust Lyoshlar (1906-1945) tomonidan mashhur «Markaziy o'rinlar» nazariyasi

[‡]shahar maydoni 97.5 km kv

yaratildi. Unga ko'ra xizmat ko'rsatishning hududiy tashkil etilishi talab va taklif asosida aniqlanadi hamda xizmat ko'rsatish pog'onali (iyerarxik) tarzda tashkil etiladi. Bunda, xizmat ko'rsatish markazlarining roli juda katta. Ular tarmoq (tibbiy, savdo va va h.k) hamda kompleks xizmat ko'rsatishga bo'linadi.

Aholiga xizmat ko'rsatishni hududiy tashkil etilishi shahar va qishloq joylarda turlichadir. Shaharlarda xizmat ko'rsatish muassasasi va korxonalarini joylashuvi, avvalo, shaharning katta - kichikligiga, shakliga, binolarning zichligi, va shuningdek, yirik korxonalarning joylashuviga bog'liq. Qishloq joylarida esa xizmat ko'rsatishni hududiy tashkil etilishi avvalo, aholi joylashuviga, transport tizimlarini rivojlanganlik darajasiga hamda yirik xizmat ko'rsatish markazlari sifatida shaharlarning yaqin joylashuvi va boshqalarga bog'liqdir.

Shunday qilib, xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi, ijtimoiy geografiyaning aholi geografiyasi bilan yonma-yon rivojlangan muhim tarmoqlaridan biridir. Uning ijtimoiy natijasi jamiyat rivojlanishini muhim jabxasi bo'lgan xizmat ko'rsatish sohasini rivojlanishining hududiy qonuniyatlarini o'rganishi bilan belgilanadi.

Avvalambor, xizmat – bu muayyan bir xizmat oluvchining (aholi, shaxs) xizmatga bo'lgan ehtiyojlarini bevosita qondirishga qaratilgan mehnat natijasidir. Ular o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda «ishlab chiqarmayditan» ya'ni «toza ko'rinish»dagi (masalan, huquqshunos, shifokor qabuli, kutubxonachi, sotuvchi, ofitsiant xizmati) va «ishlab chiqarish shaklidagi xizmat» yoki «narsa» ko'rinishidagi xizmatlar (masalan, shaxsiy buyurtma asosida kiyim, poyabzal tikish, mebel tayyorlash va h.k.)ga ajratiladi.

Bir qator mualliflar va, xususan, B.A.Manakning aholiga xizmat ko'rsatish sohasini o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ajratgan tasnifini ko'pchilik mutaxassislar ham tarafdori bo'lishgan (9-jadval).

Ilmiy adabiyotlarda xizmat ko'rsatish sohasining muassasalari va korxonalarining yig'indisi ijtimoiy infrastruktura deb ham yuritiladiki, ularni ma'nodosh sifatida tushunish katta xato bo'lmaydi.

9-jadval

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining guruhlanishi

№	Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari	
	Moddiy talab-ehtiyojlariga xizmat qiluvchi	Ma'naviy ehtiyojlari va rivojlanishiga xizmat ko'rsatuvchi
1	Savdo	Fan va ta'lim
2	Umumiy ovqatlanish	Sog'likni saqlash
3	Uy-kommunal xo'jalik	Madaniyat va san'at
4	Transport va aloqa	Jismoniy tarbiya va sport
5	Maishiy xizmat ko'rsatish	Rekreatsiya
6	Moliya, kredit va sug'urta	Reklama

Jadval B.A.Manak tasnifi bo'yicha mualliflar tomonidan shakllantirilgan

Moddiy ishlab chiqarishga bevosita bog'liq bo'lmagan, ammo, ishlab chiqarish jarayonining normal kechishini ta'minlovchi shart - sharoitlar yig'indisiga ishlab chiqarish infrastrukturasini (transport, aloqa, energiya va suv ta'minoti va boshqalar) deyilsa, aholining kundalik turmush sharoitlarini ta'minlab turuvchi shart- sharoitlar yig'indisi esa ijtimoiy infrastruktura (sog'liqni saqlash, maorif, madaniy, maishiy xizmatlar va boshqalar) deb yuritiladi.

3.Xizmat ko'rsatish sohalarining tarkibi xizmatlar o'z mohiyatiga ko'ra bir qancha turlarga ajratiladi. Bu o'z navbatida ularni o'rganish, rivojlantirish va shuningdek, boshqarishda katta ahamiyatga ega.

Sobiq ittifoq hamda O'zbekiston davlat reja komiteti iqtisodiyot instituti mutaxassislari tomonidan yaratilgan ishlanmalarga ko'ra, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari quyidagicha tarkibga va xizmat turlariga ajratilgan:

1. UY-JOY VA KOMMUNAL XIZMAT KO'RSATISH:

- doimiy yashash uchun joy berish;
- yotoqxonalar xizmati;
- uylarning sanitariya -tozalik holatini saqlash;

- aholini ichimlik .suvi bilan ta'minlash; uylarni isitish tizimi, issiq suv, tabiiy elektr energiya bilan ta'minlash va boshqalar.

2. CHAKANA SAVDO XIZMATI:

- oziq -ovqat magazinlari;
- sanoat va qurilish mollari magazinlari;
- supermarketlar;
- turli bozorlar.

3. UMUMIY OQATLANISH XIZMATI:

- oshxonlar;
- kafe -barlar;
- restoranlar;

4. MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH:

- shaxsiy buyurtma bo'yicha poyabzal tikish;
- poyabzal ta'mirlash;
- charmli, mo'ynali, tikuvchilik buyumlari va bosh kiyimlarni buyurtma bo'yicha tikish hamda ta'mirlash;
- trikotaj buyumlarini shaxsiy buyurtma bo'yicha tikish va ta'mirlash;
- televizorlar, radioapparaturalar, magnitofon va radiolalarni tuzatish va texnik xizmat ko'rsatish;
- muzlatgichlar, chang yutgichlar, kir yuvish va tikuv mashinalarini tuzatish;
- soat tuzatish;
- metall buyumlari yasash va ta'mirlash;
- fuqarolarga tegishli transport vositalarini ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish;
- yengil avtomobillarni ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish;
- mebel yasash va ta'mirlash;
- kimyoviy tozalash va bo'yash;

- kir yuvish xizmati;
 - aholi buyurtmasi bo'yicha uy -joy va boshqa qurilish ishlarini bajarish va ta'mirlash;
 - uy - joylarni qurish va uy - joylarni ta'mirlash;
 - umumiy va yakka tartibdagi garajlar qurish;
 - fuqarolar mablag'lari hisobidan pudrat asosida qurilish ishlarini bajarish;
 - hammomlar xizmati;
 - sartaroshxonalar;
 - suratga olish va kinosuratlar laboratoriyalari xizmati;
 - ijara manzilgoxdari xizmati;
 - gazlashtirish, gaz ballonlari to'ldirish, keltirish va ta'mirlash;
 - aholi yuklarini tashish;
 - chiptalarni uyga keltirib berish;
 - yuk saqlash bo'linmalari xizmati;
 - to'ylar bilan bog'liq marosimlarni o'tkazish;
 - qishloq xo'jaligi maxsulotlarini qayta ishlash bo'yicha xizmat ko'rsatish;
 - ritual xizmatlar;
5. UMUMIY TA'LIM:
- maktabgacha tarbiya muassasalari;
 - o'rta maktablar;
 - litseylar, kasb - hunar maktablari;
 - oliy o'quv yurtlari va boshqalar;
 - maktab - internatlar.
6. TIBBIY XIZMAT KO'RSATISH:
- 1) davolash -profilaktika muassasalari;
- markaziy rayon kasalxonalari;

- qishloq uchastka kasalxonalari;
- yuqumli xastaliklar kasalxonalari;
- dispanserlar;

2) ambulatoriya - poliklinika muassasalari;

- kattalar va bolalar poliklinikalari;
- stomatologiya poliklinikalari;
- qishloq vrachlik manzilgoxlari;
- qishloq vrachlik ambulatoriyalari;
- feldsherlik - akusherlik manzilgoxlari; tibbiy manzilgoxlar;
- tibbiy xaydovchilik komissiyalari;
- dezinfektsiya stantsiyalari;
- sanitariya - epidimiologiya
- xizmati va boshqalar

7. IJTIMOY TA'MINOT:

- pensionerlar va kam ta'minlangan oilalarga ijtimoiy yordam ko'rsatish;
- nogironlarni ijtimoiy muxofaza qilish;

8. REKREATSIYA VA SAYYOHLAR XIZMATI:

- Turistlar uchun mo'ljallangan mexmonxona majmualarida, bazalarida, kempinglarda yashash;
- turistik poxodlarni amalga oshirish;
- ekskursiyalar uyushtirish;
- sanatoriyalar profilaktoriyalar, pansionatlar va dam olish uylarida yashash, davolanish va boshqa xizmatlar ko'rsatish;
- aholining madaniy ehtiyojlariga xizmat ko'rsatish:
- tomosha ko'rsatuvchi muassasalar xizmati; kinofilmlar ko'rsatish spektakllar qo'yish;
- kontsertlar o'tkazish; tsirk tomoshalari;

- muzey va ko'rgazmalar;
 - musiqiy, badiiy va xoreografiya maktablari xizmati;
 - madaniyat va istirohat bog'lari xizmati;
 - raqs kechalari o'tkazish;
 - lektoriyalar xizmati;
 - kutubxonalar xizmati;
 - kredit-sug'urta xizmati:
 - jamg'arma-kassalari xizmati;
 - sug'urta xizmati;
 - qimmatbaxo qog'ozlar va buyumlar saqlash;
 - omonatlar qo'yish:
11. HUQUQIY TAVSIFDAGI XIZMATLAR:
- notarial idoralar xizmati;
 - huquqiy maslahatxonalar;
 - jamoat tartibini saqlash;
12. JISMONIY TARBIYA VA SPORT:
- jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish;
 - salomatlik pullik guruhlari, suzish, yakka trening;
 - sport - tomosha tadbirlari;
 - jismoniy tarbiya va sport inshootlarini foydalanishga berish;
- 13 ALOQA XIZMATI:
- pochta, telegraf (xat, banderol, jo'natmalar, pul o'tkazish, telegramma);
 - telefon xizmati (xalqaro va shaharlararo so'zlashuvlar, mehmonxona va kvartiralarda telefon xizmati, telefon avtomatlar);
14. TRANSPORT XIZMATI:
- shahar elektr transportida yo'lovchi tashish;
 - avtomobil transportida yo'lovchi tashish;
 - aholiga pullik transport xizmati ko'rsatish;

Yuqorida sanab o'tilgan aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining turli-tumanligi, xizmatlarning rang-barangligi hamda xizmat ko'rsatuvchi muassasalarni turli vazirlik va tashkilotlarga bo'ysunishi, boshqarilishi o'z navbatida ularni ilmiy tadqiq etish va mutanosib holda rivojlantirishni birmuncha qiyinlashtiriladi. Lekin xizmatlar qanchalik ko'p bo'lsa, aholining ehtiyojari sohaviy tarza shunchalik tez qondiriladi. Chunki zamon rivojlangni sayin ehtiyojlar ham ortib boraveradi. Aynan, shunday talabga mos taklif asosida faoliyat olib borish postindustrial muhitni shakllantiradi va bu orqali aholining turmush tarzida ko'plab qulayliklar vujudga keladi va h.k.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi nimani o'rganadi?
2. Xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasining fanlar tizimida tutgan o'rnini tushuntiring.
3. Xizmat ko'rsatish muassasalarini hududiy tashkil etilishiga ta'sir etuvchi omillar nimalardan iborat?
4. Ijtimoiy infrastruktura deb nimaga aytiladi?
5. Aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi demografik omillarni izohlang.

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

- **Xizmat** – mijozlarning ehtiyojini qondirishga yo'naltirilgan faoliyat.
- **Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi** – bu iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning o'ziga xos tarmog'i bo'lib, xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlar va ularning qondirilishi darajasidagi hududiy tafovutlar va shuningdek, xizmat ko'rsatish sohalarini tabiiy ijtimoiy, iqtisodiy, demografik hamda turlicha aholi joylashuvi shakllarida hududiy tashkil etilishi masalalarini o'rganadi.
- **Xizmat ko'rsatish areali** – ma'lum turdagi xizmat ko'rsatishning ta'sir doirasidagi hudud bo'lib, uning holati servisning sifatiga bog'liq.

9 – MAVZU

REKREATSIYA GEOGRAFIYASI VA
TURIZM

Maqsad: Rekreatsiya va turizmning ahamiyati hamda mintaqaviy xususiyatlari haqida bilim va ko'nikma berish.

Tayanch so'z va iboralar: *Rekreatsiya geografiyasi, hududiy rekreatsion tizimlar, jamiyatning rekreatsion ehtiyoji, alpinizm va ekstremal turizm, turistik jozibadorlik, turizm brendlari, rekreatsion salohiyat darajasi, turizm geografiyasi, turizm industriyasi, sayohatlar va sayyohlik, mahalliy turizm, tog' ekoturizmi, dengiz turizmi, mehmonxonalarni turkumlash, hotel, motel, otel, kemping, uniform*

REJA:

1. Rekreatsiya geografiyasi va uning geografiya fanlari tizimida tutgan o'rni.
2. Rekreatsiya resurslari va ularning aholi hayotida, turizmni rivojlanishdagi ahamiyati.
3. Hududning rekreatsiya salohiyatini baholash.
4. Turizm va turizm industriasining geografik xususiyatlari va uning tasnifi.
5. Xalqaro turizmning tarixi va rivojlanishi.
6. Turizmni geografik o'rganishning ilmiy – uslubiy jihatlari.
7. O'zbekistonning xalqaro turistik bozorga integratsiyalashuvi.
8. O'zbekistonda mehmonxona industriasini rivojlantirishning mintaqaviy imkoniyatlari.

Rekreatsiya geografiyasi — insonlarning sog'ligini mustahkamlashga, garmonik jihatdan rivojlanishiga xizmat qiluvchi sohalarni o'rganadigan ijtimoiy geografiyaning muhim bir tarmog'i hisoblanadi.

Tibbiy – biologik munosabatlarda rekreatsion faoliyat organizmni tabiiy va psixologik funksiyalarini qayta tiklashga yo'naltirilgan. Bu maqsadda insonlarning

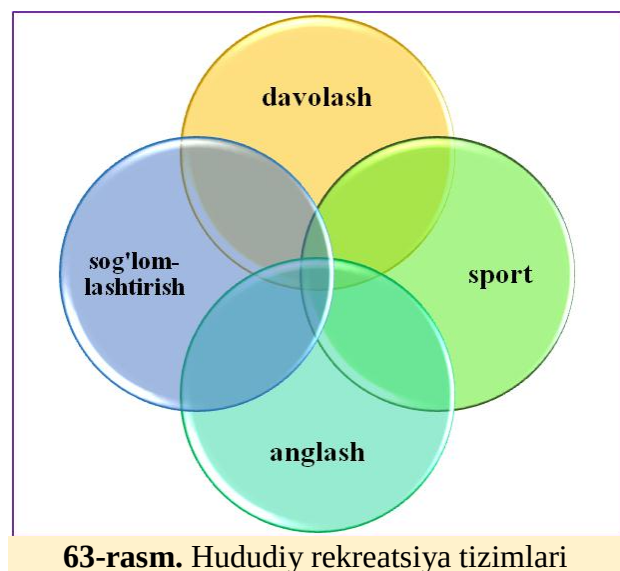
turli xil kasalliklarini davolash va dam olishini to'g'ri tashkil etish uchun kerakli o'ziga xos turli tabiiy, kimyoviy xususiyatlarga ega bo'lgan tabiat omillaridan foydalaniladi.

Rekreatsiya geografiyasining oldida insonlarning davolanishi va dam olishida har xil kasalliklarning rivojlanish mexanizmlarini, hududiy rekreatsiya tizimlari (HRT) dan samarali foydalanish yo'llarini ishlab chiqish va ko'rsatishdek murakkab vazifalar turibdi. Bu sohaning nazariy asoslarini kengaytirish amaliy vazifalarni xal etishda ilmiy va metodologik yondoshuv rekreatsion tadbirlar samarasini ko'tarishga xizmat qiladi.

Dam olish maskanidagi funksional kasallik bilan kasallanganlar uchun iqlim sharoiti, o'simlik va hayvonot olamining tavsifi, relyef, joyning estetik xususiyatlari asosiy rol o'ynaydigan bo'lsa, shamollash va distrofik kasalliklarni davolashda tabiatning eng muhim mineral suvlaridan, davolovchi balchiq va iqlimiy-terapevtik omillardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Mineral suvlarni, davolovchi balchiq, iqlimni va undan profilaktik hamda davolanish maqsadlarida foydalanishni o'rganadigan tibbiyot bilimlarining tarmog'i «kurortologiya» nomini oldi.

V.S.Preobrajenskiy (1975) rekreatsiya geografiyasining obyektni aynan hududiy rekreatsiya tizimlarining shakllanishi va rivojlantirishning hududiy masalalarini tadqiq etishdan iborat, deb belgilaydi.

Rekreatsiya geografiyasi fan sifatida ijtimoiy geografik fanlar oilasiga mansubdir, zero hududiy

63-rasm. Hududiy rekreatsiya tizimlari

rekreatsiya tizimlarning asosiy funksiyasi sotsial hisoblanadi. Mana shundan kelib chiqib hududiy rekreatsiya tizimlarning to'rtta asosiy bo'lgan tipi ajratiladi (63-rasm).

Hududiy rekreatsion tizim tiplarining yordami bilan HRT maqsadiga ko'ra ancha murakkab tibbiy — biologik va ijtimoiy masalalarni hal etadi. HRT ning rekreatsiya davolash tipida davolashning asosiy funksiyasi tabiiy omillarga tayanganligi bilan tavsiflanadi: mineral suvlari, davolovchi balchiq, iqlim sharoiti. Bunday tizimlarga Kavkazning mineral suvli kurortlari va boshqalarni misol qilish mumkin.

HRTning bu tipi tabiat majmuasi oldiga juda katga balneologik resurslarga bo'lgan talabni qo'yadi. Bundan tashqari hududning obodligi, xizmat ko'rsatish darajasini ko'tarish talabini ham eng oldinga suradi.

Rekreatsiya geografiyasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- tabiiy resurslarni rekreatsion maqsadlarda baholash;
- asosiy iqlimiy mintaqalar va tabiat zonalari hamda landshaftlarning tabiiy rekreatsion imkoniyatlarini baholash;
- rekreatsion iste'molni o'rganish va baholash;
- rekreatsion faoliyatning tarkibini va asosiy turlarini aniqlash;

Jamiyatning rekreatsion ehtiyoji sotsial-madaniy va sotsial-mehnat qobiliyatlarining qayta tiklanishining oddiy va keng turidir.

Dam oluvchilarning rekreatsion faoliyati esa – inson ma'naviy, ruhiy, jismoniy, intellektual quvvatining ortishi, ruhiyat tetikligini ta'minlashdagi ehtiyojning ta'minlanishidagi faoliyat yo'nalishidan iborat.

Rekreatsion tizim (RT) - dam oluvchilar guruhi, tabiiy va madaniy majmualar, texnik tizim, xizmat ko'rsatuvchilar, boshqaruv organlari kabi rekreatsion ehtiyojlarni ta'minlash guruhlarini o'z ichiga olgan ijtimoiy – demoekologik tizim hisoblanadi.

Dam olishni tashkil qiluvchilarning turistik faoliyati esa – aholining dam olishi uchun optimal shart-sharoitlarni yaratishdagi rekreatsion tizimlarini shakllantirish va rivojlantirishdagi faoliyatlarni o'z ichiga oladi (10-jadval).

10-jadval

Geografiyaning turli tarmoqlarida rekreatsion tizimini o'rganish

Fan tarmoqlari	Tadqiqot jihatlari va yechiladigan vazifalar			
	Nazariy	Uslubiy	Amaliy	Axborot
<i>Umumiy rekreatsion geografiya</i>	Rekreatsion faoliyatning shakllanish qonuniyatlari, dinamikasi, morfologik tuzilishi, hududiy rekreatsion tizimlarning birlashishi va hududiy differentsiyasi	Hududiy rekreatsion tizimlar (HRT)ni o'rganish metodlari tizimini ishlab chiqish.	HRTning o'zgari-shini maqsadli prognoz-lash	O'z nazariyalari haqidagi axborotlarni boshqa fanlarga taqdim etadi.
<i>Mintaqaviy rekreatsion geografiya</i>	Rekreatsion rayonlashtirish tamoyillarini va uning tadqiqot predmeti haqidagi taasavvurlarni ishlab chiqish	Rekreatsion rayonlarning shakllanish sharoitlarini tahlil etadi va omillarini aniqlaydi hamda regional xarakteri rejalarini ishlab chiqadi	Rekreatsion rayonlar to'rini ishlab chiqadi	Rekreatsion rayonlarga tavsif beradi, ularning rivojlanish istiqboli va muammolarini tahlil etadi
<i>Tarmoqlar geografiyasi (iqtisodiy geografiya tabiiy geografiya va boshqalar)</i>	-	O'rganilayotgan obyekt rekreatsion faoliyatga moslashishini baholash metodikasini ishlab chiqadi	-	HRTning shakllanishi va rekreatsion faoliyatni cheklovchi me'yoriy axborotlarni ishlab chiqadi

Jadval V.S.Pereobrajenskiy ma'lumotlari asosida shakllantirilgan

64-rasm. Sohilga yaqin qurilgan xordiq uylari

Rekreatsion aholi ma'lum qismi (dam oluvchilar) ning jismoniy, ma'naviy, ruhiy quvvatini tiklash ehtiyoji. Bu ehtiyoj faqatgina jismoniy, ruhiy, intellektual dam olishi to'g'ri tashkil etilgan faoliyat orqali

amalga oshirilishi mumkin.

“Rekreatsioon faoliyat” bir guruh aholi yoki inson faoliyati bilan bog’liq tarixiy tushuncha va “rekreatsioon mashg’ulot” va “mashg’ulot sikli” tushunchalari bilan ham bog’liq. Rekreatsioon faoliyat inson faoliyatining barcha turlari bilan bog’liq bo’lishi barobarida o’zining spesifik qirralariga ham ega. Masalan, Y.Vedenin rekreatsioon faoliyatni umuminsoniy, milliy, shahar va qishloqlarga xos qadriyatlar, madaniyatning etnik guruhlariga xos qirralarini anglashga ko’maklashishini ta’kidlagan.

Rekreatsioon faoliyatni tartiblash va bir vaqtning o’zida davriyligicha e’tibor qaratish juda muhim. Chunki faoliyat har doim tabiat ritmi va bosqichi (sutka, fasl yoki mavsum) dam oluvchilarning sotsial-maishiy faoliyati bilan bog’liq. Dam oluvchilar va dam olishni tashkil etuvchilar uchun rekreatsioon faoliyatni tashkillashtirishning xarakterli shakllaridan biri. Rekreatsioon faoliyat tsikllari rekreatsioon mashg’ulotlarni tiplarga ajratish asosida shakllanadi.

Rekreatsiyada estetik zavq olish va hordiq chiqarish uchun tarixiy-madaniy va boshqa turistik obyektlar ham katta ahamiyatga ega. Masalan, Fransiyaning ko’pchilik ko’chalariga turistik-rekreatsioon go’shalarga sayohat orqali psixologik xizmat ko’rsatishga oid afishalar yopishtirilgan bo’lib, mijozlarga servis keng ko’lamda reklama qilinadi (65-

65-rasm. Rekreatsiya xizmati uchun tashkil etilgan reklamalar

rasm). Shuningdek, rekreatsioon iste’molni baholashda tibbiy-biologik jihatni e’tiborga olish ham muhim ahamiyatga ega bo’lib, davolanish muassasalari, oromgohlar, shifo maskanlari hajmi, tarkibi va ular faoliyatining samaradorligini aks ettiradi. Shu o’rinda ekologik vaziyat mushkul kechayotgan, ya’ni suv bosishi, yerlarning sho’rlanishi, doimiy yong’inlar sodir bo’layotgan hududlarda ular faoliyatini samarali kechadi deb bo’lmaydi. Shu o’rinda mamlakatlardagi kasallanish, o’lim darajasining yuqoriligi ham e’tiborga olinadi. O’tgan yaqin tarixda, bu masala o’z yechimini topmaganligi sababli sobiq Ittifoqning eng chekka hududlaridan biri bo’lgan O’zbekiston uchun

mustaqillikning dastlabki yillarida sohani rivojlantirish bilan bog'liq ko'pgina muammolarni bartaraf etish masalasini keltirib chiqardi. Chunki, bozor iqtisodiyotiga o'tish davomida respublika atrofidagi mamlakatlarning barchasida iqtisodiy tanglik yuzaga kelgan edi. Biroq, yuqorida ta'kidlaganimizdek, mustaqillik davrida mamlakat iqtisodiyoti va ijtimoiy turmush tarzining barqaror rivojlanishiga katta e'tibor qaratildi.

Rekreatsion makonni tashkil etish tartibi, shuningdek, makonning rekreantga ta'sir etishida uning sotsiologik va ijtimoiy-psixologik darajasi muhim o'rin tutadi. Shu sababli rekreatsion faoliyatni o'rganishda sotsiologik va ijtimoiy-psixologik jihatning roli yuqori. Sotsiologiya turli ijtimoiy guruhlarining rekreatsion iste'molining o'ta nozik jihatlarini o'rganadi. Ijtimoiy psixologiya rekreatsion muhitdagi ijtimoiy guruhlar va individlarning psixologik xususiyatlarini o'rganadi.

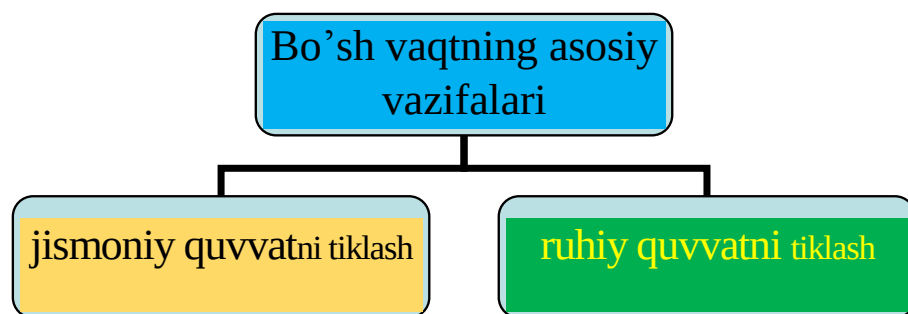
Bunda geografiyani avvalambor, ijtimoiy hududiy umumiylikning qimmatli yo'nalishi qiziqtiradi. Bu umumiylik umumiy hududdagi yashash omili sifatida hududdagi munosaabatlar tizimini bog'lab turadi.

Aholining rekreatsion faoliyatini boshqarish yoki tartibga solish uchun soha mutaxassislari xuddi shu ixtisoslashishni ta'minlashlari zarur. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu jarayon iqtisodiy, tabiiy, madaniy, tibbiy, psixologik omillar bilan bog'liqligicha qolaveradi. Ayniqsa, asrlar davomida orzuga aylangan va nihoyat endigina o'z mustaqilligiga erishgan davlatlarda milliylik (mentalitet) muhim tamoyil sifatida qadrlanadi.

Rekreatsion faoliyat ham o'z xususiyatlariga ko'ra, turli mamlakatlarda turlicha bo'lishi mumkin. Chunki, bo'sh vaqtni qanday tashkil qilishi turli mamlakatlarda turlicha kechadi. Lekin, asosan, G'arb mamlakatlarida bo'sh vaqt insonni jismoniy va ruhiy jihatdan "qayta tiklash" uchun yo'naltiriladi (66-rasm).

Insonning ruhiy va jismoniy quvvatining tiklanishi esa, yaxshi ovqatlanish, uyqu, harakat orqali qanoatlantiriladi.

Rekreatsion faoliyatning turli shakllari mavjud. Ular cho'milish, piyoda yurish,

66-rasm. Bo'sh vaqtni "yevropacha" tashkil etish

meva terish,
yodgorlik yoki
ziyoratgohlarga
borish, muzey yoki
yarmarkalarni
tomosha qilish va
boshqalar. Bu kabi

rekreatsion faoliyat dam oluvchining ixtiyoriga ko'ra amalga oshadi.

Har bir o'lkaning o'ziga xos tabiati doimo rekreantlarining diqqatini o'ziga tortadi. Masalan, kanadaliklar Shimoliy Kanadaga bo'rilarning uvillashini eshitish uchun maxsus borishar ekan. Demak, go'shalarni guruhlashtirish qilish lozim (11-jadval).

Aholining o'zi yashab turgan va undan tashqaridagi mintaq, hudud, o'lka yoki biror mamlakatning diqqatga sazovor joylarini ko'rish maqsadida uyushtirilgan rekreatsion faoliyat turiga **turizm** deyiladi.

«Turizm» termini fransuzcha so'zdan olingan bo'lib, «tour» - aylana, aylanma harakat va sayr-sayohat degan ma'noni anglatadi. 1963-yilda BMT-ning Xalqaro turizmga oid Rim Konferensiyasiga muvofiq «sayyoh» deb, bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga safarga borib, kamida 24 soat ichida o'sha yerda turib, sayyohlik xizmatidan foydalangan kishiga aytiladi. Agar kishilarning ana shu muddat davomida mamlakat hududining boshqa joyida o'zi yashab turgan manzildan tashqarida bo'lishi mahalliy turizm deyiladi.

R. Abdumalikovning fikricha, turizm sayohat paytida «tur» (belgi) o'rganish degan ma'noni bildirib, tog', adirlar va uzoq masofalarga sayohat qilish, oxirgi manzilga belgi qo'yib kelish yoki cho'qqiga chiqqanlikni bildirish uchun biron belgi qo'yishni anglatadi, deb ta'riflaydi. Bu fikr ko'proq maktab o'lkashunosligi va turizmi bilan bog'liqdir.

Vebster lug'atiga ko'ra «**turist**» so'zi – xursandchilik yoki qiziqadigan sayohatga chiqadigan odam, deb ifodalanadi. XIX asrdagi lug'atda esa «odamlar

11-jadval

Rekreatsion faoliyatni tasniflash

Rekreatsi- yaning asosiy yo'nalish- lari	Rekreatsion resurslardan oqilona foydalanish xarakteriga ko'ra	Hududiy maqomga kôra	Davomiyligiga kôra	Hududiy belgilariga kôra	Mavsumga kôra	Tashkil qilish xarakteriga kôra	Yoshlik belgilariga kôra	Ishtirokchilar soniga kôra	Ijtimoiy shart-sharoitiga kôra	Harakat darajasiga kôra	Transport vositala- ridan foydalanish xarakteriga ko'ra
Davolanish	Iqlimiy shart- sharoitlarga ko'ra davolanish (dengiz yoki daryo bo'yida, tog', tekislik)	Milliy (ichki), xalqaro (xorijiy)	Qisqa muddatli, uzoq muddatli	Shahar atrofi (mahalliy), rayon ichida (umumdavlat), xalqaro	Yil davomiida, mavsumiy: yozgi, qishki	Muddatli (rejalashtirilgan), ôz xohishiga kôra: tashkillashtirilgan, tashkillashtirilmagan	Bolalar, yoshi kattalar, aralash	Yakka tartibda guruh	Markazdan qochuvchi, markazga intiluvchi	Statsionar kôchmanchi	Avtomobil (yakka tartibda) Avtobus, samolyotda (yo'nalishli, xususiy) Temiryo'l
Sport va sog'lomlasht irish	Yo'nalishli cho'milish, suv sporti, baliq ovlash, ov qilish, tog' chang'i, alpinizm										
Ong va tafakkurni boyituvchi	Madaniy va tarixiy obidalar, landshaftlarni kuzatish, "Navro'z" bahor bayramlari, qushlarni asrovchi ishqibozlar musobaqalari va boshqalar										

xursandchilik uchun, qiziquvchi va boshqa ishlari yo'qligida sayohatga chiqadilar» yoki «odamlar kiyim boshqalarga maqtanish uchun sayohatga chiqadi» degan ifodalarni o'qish mumkin.

Turizm industriyasi –buo'zaro bog'langan shunday tashkilotlar va tadbirkorlarki, ular turistlar iste'mol qilishi va turizm jarayonini yurgazish uchun kerakli xizmat, mehnat va mahsulotlar yig'indisidan iboratdir. Turizm industriyasi mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalari, transport

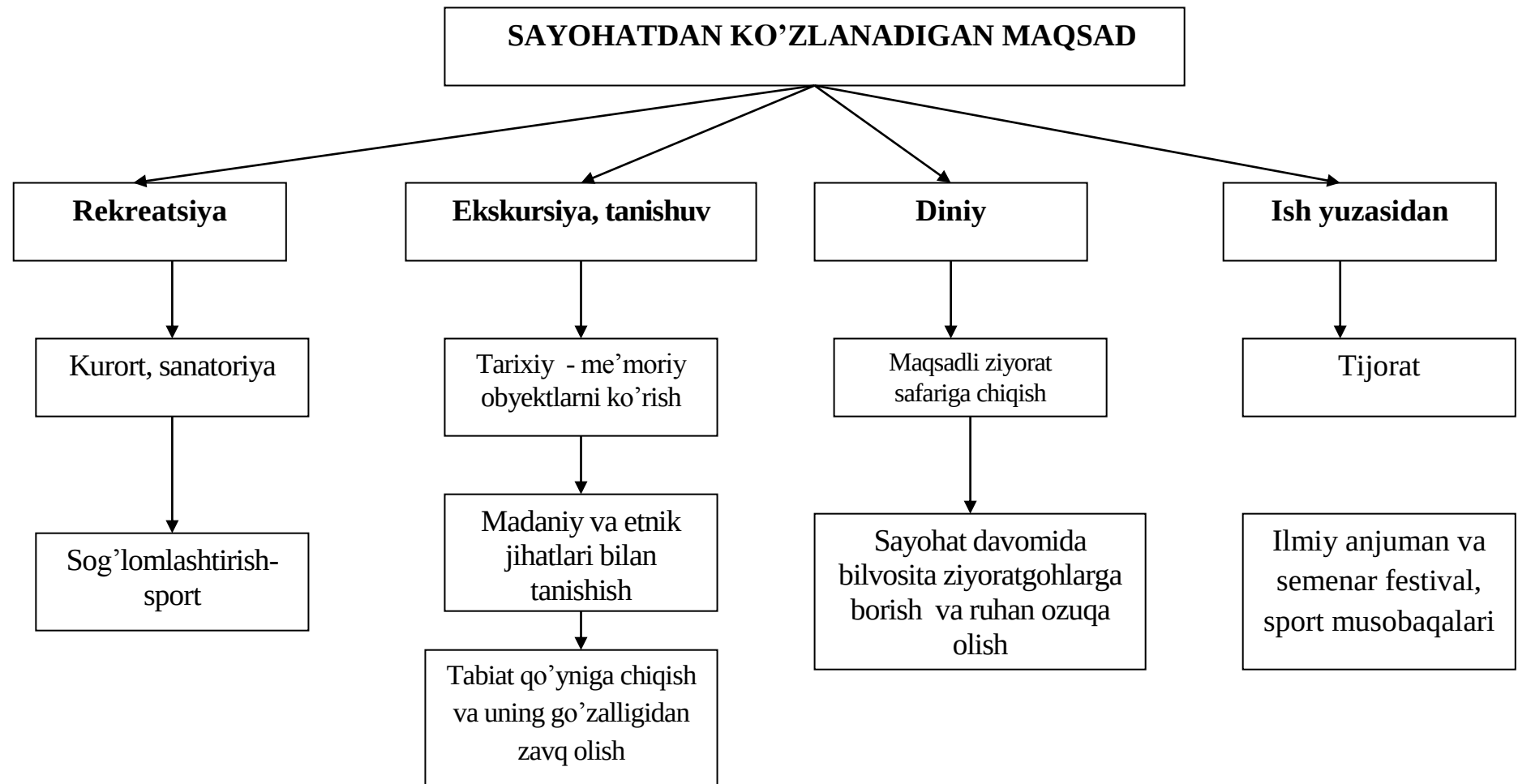
67-rasm. Jahonning ayrim turistik brendlari

vositalari, ommaviy ovqatlanish obyektlari, ko'ngilochar tashkilotlar, tanishuv sog'lomlashtirish, sport, diniy, madaniy va boshqa turoperatorlarlik va turagentlik faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar, shu bilan birga turist-ekskursion va tarjimonlik xizmatlarini ko'rsatuvchi tashkilotlar yig'indisidir.

Joylashtirish – turizmning eng asosiy elementi. Joylashtirish bo'lmasa turizm ham bo'lmaydi. Bu har bir turistdan ko'proq foyda olmoqchi va o'z resurislarni samarali ishlatmoqchi bo'lgan rayon yoki regionning o'zgarmas va qat'iy talabidir. Mehmonxona industriyasi mehmondo'stlik tizimining asosi. U har bir millatning qadimiy urf-odatlaridan biri – mehmondo'stlik, mehmonni xurmat qilish, uni yaxshi kutib olish va xizmat ko'rsatishdan kelib chiqadi.

Shuni ham eslatib o'tish lozimki, faqatgina tranzit turistlar va ekskursiyalardan tushgan mablag'larga yashovchi turist markazlari (67-rasm) mavjud hamda ularning faoliyati kuchayib bormoqda. Zero, hozirda turizmning funksiyalari kengayib, undan ko'zlangan maqsadlar ham oshib bormoqda (68-rasm).

Kishilarning biror mintaqadan yoki hududdan boshqa joylarga safar qilishida bevosita geografik xususiyatlar, ya'ni qulay tabiiy geografik sharoit va siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Turizm geografiyasi, A.Soliyev fikricha, bu «jonli, faol» yoki «harakatdagi geografiya» dir. Chunki, biror turistik obyektni ko'rish uchun o'sha joyga borib bevosita ko'rishi lozim. Bu maqsadga esa geografik marshrutlar asosida amalga oshiriladi. Qolaversa, geografiya fanining

68-rasm. Turizmning funksiyalari va sayohatdan ko'zlangan maqsalar

tarixi, kelib chiqishi ham ko'p jihatdan aynan turli xil sayohatlarga, hozirgi zamon tili bilan aytganda, turizmga bog'liq.

Aholining turmush sharoitini yaxshilanib borishi, uning bo'sh vaqtini ko'payishi, oilaning moddiy daromadini o'sishi dam olish paytlarini ko'ngildagidek o'tkazishga sabab bo'ladi. Shu bois, kishilar dunyoni ko'rish, tabiat qo'ynida dam olish, sog'lig'ini tiklash va boshqa turistik manbalardan foydalanishni istashadi. Bu esa bevosita turizm geografiyasi bilan bog'liq masaladir. Chunki, kishilar dunyoni xaritadan emas, balki o'z ko'zlari bilan ko'rishni istashadi.

Darhaqiqat, sayohat davomida sayyohlar hududlarning turistik imkoniyatlarini safarlar uyushtirish orqali amalga oshiradi. Bu turizmning o'ziga xos xususiyatidir. Shu o'rinda, turizmning turlari va ko'rinishlari, jumladan, tashkiliy asoslari, davomiyligi, mavsumiyligi va yosh jihatlarini turlicha bo'lishini hisobga olish lozim. Ma'lumki, turizmning 2 asosiy bo'limi mavjud:

- ✚ ichki (mahalliy) turizm;

- ✚ tashqi (xalqaro) turizm.

Mahalliy turizm - bu o'z mamlakati hududida qiyinchiliksiz (vizasiz, bojxona to'siqlarisiz va h.k) istalgan joyga safar qilishi, dam olishi va boshqa turistik faoliyatda mashg'ul bo'lishidir.

Mahalliy turizm bilan xalqaro turizm bir biri bilan chambarchas rivojlanib boradi. Ammo mahalliy turizmda so'zlashuv, transport (ko'pchilik o'z shaxsiy avtomobillarida sayohat qilishini hisobga olib) va boshqa muammolar ancha oson kechadi.

Mahalliy turizmning mintaqamiz (Markaziy Osiyo) uchun eng muhim jihati tanlagan sayyohlik marshruti bilan birgalikda diniy qadamjoylarga ziyorat qilishi hamda qarindosh-urug' va do'stlarni ko'rish bir vaqtning o'zida amalga oshishi mumkin.

Mahalliy turizmda o'zi yashab turgan mintaqani ko'rishi va o'rganishi orqali ma'naviy dunyoqarashi oshadi hamda vataniga muhabbat uyg'onadi, shuningdek, aholini sog'lomlashtirish, ish qobiliyatini tiklash va mehnat resurslarining faoliyatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Xalqaro turizm - bu bir davlatdan boshqa davlatga uyushtiriladigan sayohatdir. U viza, tibbiyot tekshiruvi, valuta almashtirish va boshqa ko'pgina tadbirlarni o'z ichiga oladi. Xalqaro turizm ma'lum maqsadda uyushtirilgan marshrut yo'nalishi asosida

69-rasm. Turistik brendlar

guruh yoki yakka tartibda kechishi mumkin. Bunda, eng avvalo, sayyohlar shu davlatning o'ziga xos bo'lgan tarixiy obida va shaharlari, madaniyati, san'ati, urf odati bilan tanishish hamda boshqa betakror turistik obyektlaridan zavq olishdan iboratdir. Shuningdek, xalqaro turizm sport musobaqalari, ilmiy anjumanlar,

Konferensiya, madaniy aloqalar, diniy marosimlar (masalan, haj safriga borish) va turistik brendlar (69-rasm) bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Sog'lomlashtirish, sog'liqni tiklash turizmi bevosita rekreatsiya turizmi bilan bog'liq bo'lib, kishilarning mehnat ta'tili vaqtlarida o'z salomatligini va ish qobiliyatini tiklashga qaratilgan faoliyatdir. Sanatoriya-sog'lomlashtirish rekreatsiya majmuiga kurort deyiladi. «Kurort» so'zi nemis tilidan olingan bo'lib, u «davolanadigan joy» ma'nosini anglatadi.

Diniy turizm halqlarning o'z diniga bo'lgan xurmati va e'tiqoti nuqtai nazaridan muqaddas qadamjoylar, shaharlar, qabriston va aziz sanalgan maskanlarga ziyorat qilishdir.

Sport turizmi - sport o'yinlariga, musobaqalarga va sport musobaqalari o'tkaziladigan mintaqaga yoki mamlakatga sportchilar bilan birgalikda muhlislarning tashrifi demakdir. Qayd etish joizki, hozirgi paytda turizmning bu tarmog'i katta daromad manbai sifatida tez o'sib bormoqda. Ayniqsa, sport bilan shug'ullanuvchi va unga qiziquvchilar, alpinistlar tomonian tog'li mintaqalarga ekskursiyalar tashkil etib turiladi

70-rasm. Tog' turizmi

(70-rasm). Masalan, Karpat tizmasidagi Tatra tog'lariga yiliga 7-8 mln turist tashrif buyuradi. Bu borada Alp tog'lari yetakchi va h.k.

Tanishuv turizmi keng qamrovli bo'lib, sayyohlikning barcha tarmoqlari bilan chambarchas bog'liq. Turizmning bu tarmog'ida sayohat paytida sayyoh yangi joylar bilan tanishish, ko'rish bilan ma'naviy zavq oladi. Shuning uchun yuqoridagi turizmning funksional turlaridan barchasida asosan bu tarmoqning bevosita ishtirok etishi xarakterlidir.

Shunday qilib, turizm geografiyasi (TG) iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir bo'lagi bo'lib, u turli mamlakat va mintaqalarda sayyohlikning shakllanishi, rivojlanish va hududiy tashkil etish xususiyatlari hamda qonuniyatlarini o'rganadi. TG hududiy harakat oqibatida, ya'ni yer yuzining turli tomonlariga geografik marshrutlar uyushtirish asosida vujudga keladi. Bu esa mintaqada xizmat ko'rsatish geografiyasini tashkil etish va rivojlantirishga ham sababchi bo'ladi.

Turizmni iqtisodiy geografik jihatdan baholashda aholi va uning xo'jalik faoliyatining o'sishi tabiatga, tabiiy muhitga salbiy ta'siri o'rganilsa, tabiiy geografiyada esa atrof-muhit, tabiiy komponentlar va landshaftlarning antropogen omil ta'sirida o'zgarishi bilan bog'liq muammolar tahlil etiladi. Ushbu masalalar bilan turizmning nisbatan yangi yo'nalishi bo'lgan ekologik turizm yoki ekoturizm shug'ullanadi.

Dunyo miqyosida turizmning eng yangi yo'nalishlaridan biri «ekoturizm»ning asosiy maqsadi turistik marshrutlarni hududiy tashkil etishda atrof muhitni, tabiiy muvozanatni saqlab qolishga e'tiborni kuchaytirishdir. Shu nuqtai nazardan ekologik turizm umumiy ekologik muammolarni yechish bilan uyg'unlashib ketadi. Bunda turizm

71-rasm. Ekoturizm

landshaftlar ekotizimida turistik salohiyatidan ularga zarar ko'rsatmagan holda foydalanish hamda estetik zavq olish nazarda tutiladi (71-rasm). Bu esa 1992-yilda

Rio-de-Janeyroda BMTning atrof muhitni muhofaza qilishga bag'ishlangan Konferensiyasida qabul qilgan «barqaror rivojlantirish» tamoyiliga muvofiq keladi.

Turistik sayohatlarga chiqishdan **maqsad** sayohat paytida *yangi joylarni ko'rish, tabiat go'zalligidan, toza tog' yoki o'rmon havosidan bahra olish, yovvoyi tabiat bag'rida dam olish, shuningdek, o'zga halq urf-odati, madaniyati, san'ati, tarixiy obidalarini ko'rishdan* iboratdir. Binobarin, ekologik toza hudud ajoyib tabiat va boshqa rekreatsiya resurslari ekoturizmning muhim obyekti bo'lishi bilan birga, ayni vaqtda, ekologik tang hududlarni ham tadqiq qilish ahamiyatdan xoli emas.

Ekologik turizmning o'sishini shundan ham ko'rish mumkinki, asosiy xalqaro turistik marshrutlar go'zal ekzotik tabiati va betakror turistik resurslari mavjud bo'lgan Avstraliya, Yangi Zelandiya, Janubiy Amerika, Afrika davlatlariga, Gavayya orallariga to'g'ri kelmoqda. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, xalqaro turizm bozorida ekoturizmning hissasi hozirgi vaqtda 1/5 ga yetdi.

Respublikamiz tarixiy, arxeologik, arxitektura, san'at, musiqa va boshqa turistik imkoniyatlarga nihoyatda boy. Bundan tashqari, O'zbekistonning betakror tabiati, tog' va daryolari, cho'l va vohalari, ko'l va landshaft zonalari asosiy rekreatsiya resurslaridir. Ularni ekoturizm nuqtai nazaridan o'rganish katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Dengiz va okeanlarda nihoyatda katta turistik imkoniyatlar mavjud. Keyingi paytlarda dunyo okeani bo'ylab yer sharining turli qismlariga sayohatlarga chiquvchilar soni tez o'sib bormoqda. Chunki, dengiz sarguzashtlari, iqlimi, go'zalligi, tabiati, hayvonot dunyosi, orollarining o'ziga xos tabiati bilan tanishish kishiga zavq bag'ishlaydi.

O'rmon ham dam oluvchi va tabiat qo'yniga sayr qiluvchi sayyohlarni o'ziga tortadi. O'rmon o'zining kislorod zaxirasi, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan, shuningdek, sog'lig'ini tiklovchi va sokinlikni istovchi sayyohlar uchun muhim turistik obyekt hisoblanadi. Shu bois, botanik bog'lar, parklar, milliy bog'lar sayyohlarning eng gavjum joylaridir.

Daryo va ko'llar o'ziga xos landshaft, mikroiklim xususiyatlari kishilarning asosan mavsumiy dam olishi, baliq tutishi, suv sporti, cho'milish joylari (plyajlar) va hokazolar sayyohlarni qisqa vaqt davomida maroqli dam olishini ta'minlaydi. Bejis emaski, hozirgi paytda ko'plab dam olish uylari ushbu turistik obyektlarda qurilgan.

Turizm yaxshi rivojlangan Italiya, Shvetsariya, Ispaniya kabi mamlakatlarda mahalliy va chet ellik sayyohlar uchun turistik firmalar tomonidan har xil marshrutlar asosida ekskursiyalar ko'proq daryo va ko'llarga uyushtiriladi. Bunda daryo va ko'llarning ekologik jihatdan tozaligini saqlab qolish nazarda tutiladi.

Respublikamizda ham qator katta va kichik daryo va ko'llar, suv omborlari mavjud bo'lib, ularning turistik salohiyati hozircha uncha ko'ngildagidek emas. Binobarin, bunday gidrologik obyektlaridan samarali foydalanish uchun avvalo keng ko'lamli geografik va kartografik tadqiqotlar o'tkazish, sayyohlik bilan shug'ullanadigan firma va kompaniyalar qiziqishini oshirish lozim. Masalan, Samarqand shahri va uning atrofi ko'l va bog'lari nihoyatda turizm uchun qulay. Ammo shaharni kesib o'tgan Zarafshon daryosi qirg'oqlariga faqatgina tartibsiz mavsumiy, mahalliy sayyohlar kelib ketadi, xolos. Vaholonki, shaharning qulay turistik imkoniyati va demografik sig'imini hisobga olib, Zarafshon daryosi sohilida, Samarqand dengizi (Xishrav suv ombori) va boshqalarda turistik xizmatni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Orol dengizi va Orolbo'yi hududlari ekologik tang zona hisoblanadi. Bu hududga bevosita tanishtiruv ahamiyatiga ega bo'lgan ekoturistik sayohatlar uyushtirish ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, o'lkamizda qator baliq-ko'llar (mazorlar) mavjud bo'lib, ular Baxmal, Nurota, Yangiqo'rg'on va boshqa tumanlarda joylashgan. Albatta, bunday obyektlarni ham mahalliy va xalqaro turizm dasturlariga kiritish lozim.

72-rasm. Madaniy me'ros obyekti.
Abdullaxon To'ra masjidi (Namangan)

Tarixiy obidalar ekoturizmi. O'zbekistonning boy tarixi, uning bosib o'tgan yo'li va shon-shuhratidan dalolat beruvchi tarixiy obidalar uzoq yillardan beri saqlanib kelinmoqda (72-rasm). Biroq, keyingi yillarda aholi soni va ehtiyojining o'sishi, shaharlarning kengayishi va rivojlanishi (urbanizatsiya) sanoat hamda transportning yuksalib borishi ta'sirida bunday obyektlarda ekologik vaziyatning keskinlashuvi yuzaga kelmoqda. Demak, aytish mumkinki, tabiiy muhit, tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi nomutanosiblik, oxir oqibat, ekologik vaziyatning yomonlashuvi, ekoturistik vaziyatning salbiy ko'rinishini vujudga keltiradi.

Tarixiy yodgorliklar bilan tanishish respublikamizda juda ko'p bo'lgan qadimiy shahar xarobalarini bevosita ko'rishni ham nazarda tutadi. Shu jihatdan Axbi, Afrosiyob, Ayozaal'a, Kampiraal'a, Tuproqqaal'a, Pop, Nasaf, Kosonsoy kabi shahar qoldiqlari sayyohlar diqqatini o'ziga jalb qilishi mumkin.

73-rasm. Tog' ekoturizmini tashkil etish uchun xushmanzara go'sha

Tog' ekoturizmi bevosita tabiat bilan inson o'rtasida o'zaro to'qnashuvi qay tarzda kechishi bilan bog'liq. Yurtimizdagi ko'plab tabiat go'shalari borki, u bevosita sayyohlarning dam olish va sog'lomlashtirish vazifasini bajaradi. Binobarin, tog' hududidagi xushmanzara joylar chet ellik sayyohlar uchun

ochilmagan qo'riqdir (73-rasm). Biz ularni qiziqтира olsak, har bir sayyohni tabiat qo'ynida dam olish va sog'lig'ini tiklashga erisha olsak, ekoturizmning imkoniyatlari nihoyatda kengayadi. Ammo buning uchun ekologik vaziyat va turizm xizmatini yaxshilash talab etiladi.

Mahalliy sayyohlarning mavsumiy dam olish paytlaridagi tartibsizligi natijasida o'simlik va xayvonot dunyosining payhon qilinishi, lola, ravoch, kiyik o'ti, tog' piyozi kabi noyob, tibbiyotda foydalaniladigan o'simliklarning yo'q qilinishi shu joylarda noxush ekologik vaziyatni yuzaga keltiradi. Bunday

hududlarni qo'riqlash, avaylab asrash, dam olishni va turistik marshurutlarni tug'ri tashkil etish lozim.

Xalqaro turizm geografiyasi. Davlatlar o'rtasida sayyohlar ayriboshlash halqaro aloqalarning bir turi bo'lib, u turistik tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlaydi. Xalqaro turizm jahon xalqlarini bir-birini o'rganishga, xalqlar o'rtasida do'stona aloqani, savdo-sotiqni, madaniyat va ilm-fanni yusaltirishga xizmat qiladi.

Xalqaro turistik faoliyat - mintaq va regionlar yoki davlatlar bo'yicha migratsion xarakat hisoblanadi. Sayohat paytida sayyohlar mehnat (mahsulot ishlab chiqarish, moddiy daromad olish) bilan band bo'lmasdan, balki qabul qiladigan davlatga valyuta to'lashadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, dunyo miqyosida turizmning geografik taqsimoti bir xil emas. Shu bois, mintaq yoki davlatlar turistik salohiyatlari va ulardan foydalanish xususiyatlariga ko'ra bir biridan farq qiladi.

Turizm jahon iqtisodiyotining asosiy tarmog'i sifatida sohalar ichida yillik foyda ko'rsatkichlari bo'yicha dunyoda oldingi o'rinlarning biriga chiqib oldi. Jahon mamlakatlari ichidagi birinchi o'nlikda turadigan davlatlarda turizmdan keladigan foyda ko'rsatkichlarini hamda keladigan sayyohlar sonini taqqoslash asosida xalqaro turizmning mintaqaviy o'rnini aniqlash mumkin.

Xalqaro turizmning jahon miqyosida yil sayin o'sib, foyda ko'rsatkichlari oshib bormoqda. Shu bois, olimlar va mutaxassislar XXI asrni turizm asri bo'lishini bashorat qilmoqdalar. Jumladan, jahon bo'yicha turizm va uning oqimi bo'yicha O'rta Yer dengizi sohillari mintaqasi birinchi o'rinda turadi.

O'rta Yer dengizi sohillari. Dengiz turizmining ixtisoslashuviga ko'ra, bu rayondagi turistik-rekreatsioon hududlar chiziqli shaklda dengiz qirg'og'i bo'ylab joylashgan. Hududda orollar alohida turistik-rekreatsioon ahamiyat kasb etadi. Yoz cho'milish mavsumida rekreatsioon yuk bir necha martalab ortib ketadi.

Fransuz Riverasi qirg'oq hududining uzunligi 230 km bo'lib, Tulondan g'arbga Mentongacha, ya'ni Fransiya-Italiya chegarasigacha cho'zilgan. Qirg'oq iqlimi o'ziga xos bo'lib, Alp tog'lari Shimoliy shamollardan to'sib turadi. Shu bois, yoqimli ob-havo

300 kungacha davom etadi. Havoning yillik harorati $+20^{\circ}\text{C}$, hatto qishda ham $+8^{\circ}\text{C}$ dan pastga tushmaydi. Shunga ko'ra, bu hududda cho'milish mavsumi juda uzoq muddatgacha davom etadi. Fransuz Riverasining poytaxti Nitsta kurort shahri bo'lib, shahar aholisining yarmi turizmga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarda band. Boshqa kurort shaharlar Antib, Menton, Kann ham turizm va rekreatsiya rivojlangan shaharlardir. Kann shahrida har yili kinofestival bo'lib o'tadi.

Italiyada O'rta Yer dengizi qirg'oqlari turizmi va rekreatsiyasida *Italiya Riverasi* asosiy rayon hisoblanadi. Geografik joylashuviga ko'ra, bu rayon «Fransuz Rivera»sining davomi bo'lib, San-Remo, Rapallo, Portofino kurort shaharlari sifatida shuhrat qozongan. Yevropalik aslzodalar XIX asrdayoq bu hudud bilan qiziqishgan.

Dengiz bo'yi turizmi va rekreatsiyasiga, nafaqat, Ligur dengizi qirg'oqlari, balki Tirren dengizidagi markazlar ham xuddi shunday joylashuvga va ixtisoslashuvga ega. Tirren dengizi turizm-rekreatsioon hududlariga Neapol, Sarrento, Kalabriya va Sitsiliyani kiritish mumkin. Adriatika dengizida esa, Venetsiya Riverasi o'ziga xos tarovatga ega.

“Katta uchlik”ning uchinchi davlati *Ispaniyaning* turizm va rekreatsiya hisobidagi daromadi yiliga o'rtacha 30 mlrd dollarni tashkil qiladi. Turizm va rekreatsiyadan olinadigan daromadlari salmog'iga ko'ra, Ispaniya dunyoda, AQShdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Hozirgi paytda Ispaniyada faol aholining 10 foizi turizmga band, 10 mingdan ortiq katta va kichik mehmonxonalari bo'lib, ular 900 ming o'ringa ega.

O'rta Yer dengizi turistik-rekreatsioon rayonlarining yana biri, bu *Xorvatiyaning* Adriatika qirg'oqlaridir. Xorvatiya qirg'oqlarining uzunligi 700 km ga cho'zilgan. Hududdagi kichik orollar, qo'ltiqlar, bo'g'ozlardagi qirg'oqlar bilan hisoblaganda, 6000 km ga cho'ziladi. Dubrovnik Opatiya, Split kabi mashhur dengiz kurorti shaharlari mavjud. *Gretsiyada* Egey dengizi qirg'oqlarida ham ko'pgina dengiz kurorti rayoni mavjud.

Qora dengizning g'arbiy qirg'oqlarida Bolgariya va Ruminiya dengiz kurortlari rayonlari bo'lib, geografik jihatdan Gretsiya kurort qirg'oqlarining davomidir. Bu yerda yirik dengiz kurortlari majmualari shakllangan: Ruminiyada Mamaya, Eforiya,

Konstantsa; Bolgariyada Oltin qum, Drujba, Albena, Varna, Quyoshli qirg'oq, Nesebor, Burgasa kabi rekreatsion rayonlar bor.

Xorijiy Yevropaning dengiz turizmi faqat O'rta Yer dengiz qirg'og'i kurortlari bilan chegaralanmaydi. Atlantika okeani va Boltiq dengizi qirg'oqlarida ham dengiz kurorti taraqqiy etgan. Bu qirg'oqlarda Ispaniyaning Bayonna, Fransiyaning Sen Malo, Belgiyaning Ostenda, Buyuk Britaniyaning Brayton va Bornemut, Polshaning Sapot kabi rekreatsion markazlari mavjud. Jahon turizmi va rekreatsiyasida mashhur bo'lgan Kanar orollari ham Ispaniyaga tegishli bo'lib, materikdan 1150 km uzoqlikda joylashgan. Shuningdek, yer yuzining boshqa mintaqalarida ham turizm kuchaymoqda. Ayniqsa, turizmning rivojlanib ketishida xizmat ko'rsatish, xususan, mehmonxona xizmati juda ahamiyatli hisoblanadi.

Turizmni rivojlanishida mehmonxona xizmati va mehmonxonalarni turkumlash tizimi.

Sayyohlar faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri sayyohlarni joy bilan ta'minlash masalasini hal qilishdir. Hozirgi paytda dunyodagi mehmonxonalar tarmog'i har qanday talabga javob bera oladi. Niderlandiya poytaxtida dunyodagi eng baland suzuvchi mehmonxona

74-rasm. Las-Vegas shahridagi
“MGM Grand” ote

joylashgan. Bu besh qavatli qulay «kema» Amsterdam qirg'oqlari bo'ylab so'zib, sayyohlar o'zlarini xuddi dengiz sayyohatida yurgandek his qiladilar. Bahrayn davlatida Fors ko'rfazi tubida suv osti mehmonxonasi mavjud. Mehmonxonaga bir-biri bilan original bog'lanib turuvchi oltita korpusdan iborat. Mehmonxonaning ichiga maxsus shaffof lift orqali tushuladi. Bunda sayyohlar dengiz ostida ajoyibotlarning shoxidi bo'ladilar. Shunga o'xshash mehmonxona Floridada ham bor, lekin u faqat olti kishiga mo'ljallangan bo'lib. Dunyodagi eng kichik mehmonxona hisoblanadi. Uning umumiy maydoni 135 kv metrga teng.

Shuningdek, Las-Vegasdagi “MGM Grand” o’zining fantastik xususiyatlari, ko’ngilochar tuzilmasi bilan dunyoga mashxur (74-rasm).

Rossiyadagi «Izmaylovo» mehmonxonasi Moskvada 1880-yildagi olimpiada uchun maxsus qurilgan bo’lib, u bir vaqtning o’zida 9.5 ming mehmonlarni qabul qilishi mumkin. Singapurda dunyodagi eng baland 73 qavatli mehmonxona joylashgan. Trinadad va Tabagoning Port-of-Speyn shahrida jarlik tepasidagi qoyaga osilib turgan mehmonxona bor, unga faqat tom orqali kirish mumkin. Tokiodagi 1300 nomerli mehmonxona dunyodagi eng tez xizmat ko’rsatuvchi mehmonxonadir. 4 yerda hujjatlarni rasmiylashtirish, to’lash, kalit olish boshqa ishlar uchun mehmon 45 sekund sarflaydi. Hamma ishlar avtomatlashtirilgan, maxsus videonazorat uskunalari tomonidan bajariladi.

Dunyodagi eng qimmat nomer «Lyuks» San-Fransisko «Fermont» mehmonxonasining bosh binosida joylashgan. Mehmonxona 1927-yilda qurilgan bo’lib, «Lyuks» nomerining narxi soliqlarni hisobga olmaganda sutkasiga 6 ming dollar turadi. Mijoz kecha-kunduz oqsoch, oshxona, haydovchi xizmatlari bilan ta’minlanadi.

Mehmonxonalarni turkumlashda har xil mamlakatlarda har xil tizim qo’llanadi, hozirgi kunga kelib 30 dan oshiq tizim mavjud.

Dunyodagi mehmonxonalarni yagona turkumga ajratish uchun bir qator omillar xalaqit beradi. Bu omillar sayyohlik faoliyati ko’rsatuvchi davlatlarning madaniy-tarixiy rivojlanishi, ularning milliy xususiyatlari, xizmat ko’rsatish sifatini baholash o’lchovlaridan farqlar va boshqalar bilan bog’liq.

Eng ko’p tarqalgan turkumlarga quyidagilar kiradi:

- *yulduzlar yordamida turkumlash tizimi* Fransiya, Avstraliya, Vengriya, Misr, Rossiya, Xitoy va boshqa xalqaro sayyohlik ommalashuvida qatnashuvchi qator mamlakatlarda qo’llaniladi;
- *harflar yordamida turkumlash* Gretsiyada qo’llaniladi;
- *tojlar yordamida turkumlash* Buyuk Britaniya uchun harakterli;
- *darajalar yordamida turkumlash* va boshqalar.

Eng ko'p uchraydigan turkumlashdan biri fransuz milliy turkumlashidir. Bunga ko'ra, mehmonxonalar qulayligiga qarab shartli yulduzlar bilan belgilanadigan turkumlarga bo'linadi.

Avstriya sayyohlikni qabul qilish bo'yicha dunyoda tan olingan modellardan biri hisoblanadi. Shuning uchun mamlakatning tog'li qismlarining o'zida 20 mingdan ortiq mehmonxonalar mavjud.

Eng arzon joylashish vositalariga Avstriyada 100 tadan kam bo'lmagan «youth hotells» kiradi (solishtirish uchun: Rossiyada 10 tadan kam). Bu qimmat bo'lmagan yoshlarga mos yotoqxonalarda xohlovchilar tunab qolishlari mumkin, lekin bu yerda alohida qulayliklar mavjud emas.

Avstriya mehmonxonalari 5 yulduzli tizim bo'yicha baholanadi, lekin qishloq joylarida «turkumdan tashqari mehmonxonalar» ham mavjud. Ular bir, ikki, uch qavatli uylardan iborat bo'lib, ko'pincha fermer oilalari tomonidan ochilgan bo'ladi.

Avstriyadagi 3 va 5 yulduzli mehmonxonalar bir biridan uncha farq qilmaydi. Bu klassdagi ko'p mehmonxonalarda basseyn, sauna, restoran, bufet va solyariy mavjud. O'xshashlik Avstriyada tarqalgan mehmonxona intererini «romantik uslub»da bezatish bilan chukurlanadi. Bu uslubda zamonaviy texnika qadimiy turkumi anjomlari bilan uyg'unlashib ketadi. Ba'zan, uch yulduzli mehmonxonadagi uskunalar to'rt yulduzli mehmonxonadan yaxshirok bo'lishi mumkin (masalan, basseyn mavjudligi uchun). Umuman, ikki oliy turkumdagi mehmonxonalar o'zlarining yulduzliligini keng nomerlari va ko'rsatiladigan xizmatlar to'plamining ko'pligi yordamida oqlaydilar. Besh yulduzli mehmonxonalar to'rt yulduzlidan qo'shimcha «ikiri chikirlar» va yuqori darajada xizmat ko'rsatishi bilan ajralib turadi.

Misrda mehmonxonalarni turkumlashda ham yulduzlar ishlatiladi, lekin Yevropa turkumidan farqli ularoq yulduzlar taxminan 1/2 yulduzga oshirilgan.

Gretsiyada, garchi mehmonxona old tomonlarida odatiy yulduzlar qo'yilgan bo'lsada, harflar yordamida turkumlash ommalashgan. Hamma grek mehmonxonalari 4 guruhga bo'linadi: A, V, C, D.

A guruhdagi mehmonalar – 4 yulduzli,

B guruhdagi – 3 yulduzli,

C guruhdagi – 2 yulduzli darajaga kiradi.

Oliy klassdagi mehmonxonalarga ko'pincha «deluxe» turkumiga kiradi. Lekin, keltirilgan turkumlarga qaramay, Gretsiyada bir xil guruhdagi mehmonxonalar bir-biridan ma'lum darajada farq qiladi.

«C» guruhdagi (2 yulduzli) mehmonxonalarda xizmatlar to'plami taklif etiladi va ular dengiz qirg'oqlarida joylashgan.

«V» guruhdagi (3 yulduzli) mehmonxonalar deyarli har doim kurort zonada, dengiz bo'yida joylashgan bo'ladi.

«A» guruhdagi (4 yulduzli) mehmonxonalar yuqori darajada xizmat ko'rsatish bilan ajralib turadi.

Oliy darajaga da'vo qiluvchi mehmonxonalar odatda dunyo talablariga javob beruvchi mehmonxonalardir.

Angliya mehmonxonalarning turkumlanishi bir muncha murakkab. Ba'zi kataloglarda na'anaviy yulduzli turkumlash qo'llansa-da, mehmonxonalarning old tomonida yulduzlar emas tojlar tasvirlangan. Mehmonxona darajasini «tojlar tilida» yulduzli turkumlashga o'tkazish uchun tojlar umumiy sonida bittasini olib tashlash kerak. Misol uchun, Londondagi «Royal Norfolk Hotel» mehmonxonasi 3 yulduzli yoki 4 tojli deb ko'rsatilishi mumkin.

Eng to'g'ri turkumlash, deb Britaniya sayyohlik agentliklari assotsiatsiyasi taklif qilgan turkumlash hisoblanadi:

- byudjet mehmonxonalari (*). Shahar markazida joylashgan bo'lib, eng kam qulayliklarga ega.
- Sayyohlar darajasidagi mehmonxonalar (**). Mehmonxonalarda restoran va bar mavjud.

- O'rta darajadagi mehmonxonalar (***). Xizmat ko'rsatish saviyasi yetarli darajada yuqori.
- Birinchi darajadagi mehmonxonalar (****). Yashash uchun juda yaxshi sharoit va a'lo darajada xizmat ko'rsatish.
- Oliy darajadagi mehmonxonalar (*****). Yashash va xizmat ko'rsatish oliy (ekstra klass) darajada.

Boshqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda, Angliyamehmonxonalari qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. London mehmonxonalarining ba'zilari to'liq xususiylashtirilgan, ba'zilari aktsioner jamiyatlarga, kompaniyalarga tegishli ekanligini nazarda to'tish kerak. Ingliz mehmonxonalarining asosiy qismi maxalliy menejerlar tomonidan boshqarilishiga qaramay, ularning ko'pchiligi yirik xalqaro tizimlarga kiradi.

Italiyada 40 mingta mehmonxonalar bo'lib, ular butun mamlakat bo'yicha tarqalgan. Sayyohlar Italiya mehmonxona eshiklarida tanish yulduzlarni ko'rsalarda ularni turkumlanish juda chigallashgan.

Mamlakatda rasman «yulduzli» shkala yo'q. Italiyada qabul qilingan me'yorlarga ko'ra mehmonxonalar 3 darajaga bo'linadi.

1 daraja - **** yulduzli,

2 daraja - *** yulduzli,

3 daraja - ** yulduzli mehmonxonaga mos keladi. Bundan tashqari har bir darajada u yoki bu tomonga erkin o'tishi mumkin bo'lib, o'ta jozibadordir (75-rasm).

75-rasm. Zamonaviy mexmonxona

Italiya mehmonxonalarining ajralib turadigan xususiyati bu uning kichik bo'lishidir (50-80 nomerli mehmonxonalar). Odatda, kichik mehmonxonalar yuqori darajaga kiritilmaydilar va ular 2 yulduzli darajaga mos keladi. Lekin Alpdagi kurortlarda ta'minlanishi va xizmat ko'rsatish saviyasi eng yuqori talablarga javob beruvchi kichik mehmonxonalar ham uchrab turadi.

Italiya mehmonxonalarning ba'zi kamchiliklari boshqa afzalliklar masalan yaxshi jihozlangan konferents – zalning mavjudligi evaziga qilinadi.

Isroil O'rta Yer va Qizil dengiz qirg'oqlarida joylashgan yuqori darajadagi kurort mehmonxonalarga ega.

Yulduzlar yordamida turkumlash. Mehmonxonalar miqdori oshmoqda, ammo 7-8 yil oldin mavjud bo'lgan yulduzlar yordamida turkumlash yuqolgan. Uning o'rniga mehmonxonalarni 3 ta darajaga ajratish usuli paydo bo'ldi. Lekin bunga qaramay sayyohlik tashkiloti xodimlari mijozlarga qulay bo'lishi uchun Isroil mehmonxonalari yulduzli shkala bo'yicha baholaydi.

Isroilning 3 yulduzli mehmonxonalari mijozlar to'liq hordiq chiqarish uchun eng kam xizmatlar to'plamini olishlari mumkin.

4 yulduzli mehmonxonalarda nafaqat katta qulaylik, balki o'rnatilgan joyining yaxshiligi va yuqori darajadagi xizmat ko'rsatish mavjud.

Oliy darajadagi mehmonxonalar alohida fayzi va yuqori tabaqa (aristokrat)ga xos hashamati bilan ajralib turadi.

Ispaniyada sayyohlik joylashtirish vositalari quyidagi darajalarga bo'linadi.

- 5 darajadagi mehmonxonalar (1 dan 5 yulduzgacha);
- mehmonxona shkaladagi uylar, bungalo va boshqalar (1 dan 4 yulduzgacha)
- pansionlar 3 darajada.

Bundan tashqari Davlat Sayyohlik Vazirligiga qarashli sayyohlarni qabul qiluvchi davlat korxonalari ham mavjud. Ular asosan shaharning go'zal rayonlarida joylashgan qadimiy qal'alar, qasrlar, saroylar bo'lib «Lyuks» mehmonxona sifatida jihozlangan bo'ladi.

Shunday qilib, har bir mamlakat uchun o'ziga xos mehmonxonalarni turkumlash usuli bo'lib, har xil mamlakatda joylashgan bir darajadagi mehmonxonalarni bir-biridan farqi katta bo'ladi.

Rossiya Federatsiyasida mavjud sayyohlik va mehmondo'stlik bo'yicha me'yoriy xujjatlarga ko'ra 10 nomerlardan kam bo'lmagan mehmonxonalar

(motellar) darajalar bo'yicha turkumlanadi. Darajalar yulduzlar mos keladi va ularning ko'payishi bilan xizmat ko'rsatish saviyasi ham olib boradi.

Mehmonxonalar 5 darajaga, motellar esa 4 darajaga bo'linadi. Bunday mehmonxonalar uchun - ***** - oliy daraja, * - past darajadir. Mehmonxonalarni ma'lum bir daraja berish uchun attestatsiyadan o'tkazilganda quyidagi talablar e'tiborga olinadi:

- bino va unga to'tashgan joyga bo'lgan talab;
- nomerlar zaxirasiga;
- texnik asbob – uskunalarga;
- mebellar bilan ta'minlanganligiga;
- nomerlarni sanitar – gigienik ta'minlashga;
- ijtimoiy xonalarga,
- ovqatlanish xonalariga,
- joylashtirish korxonalari taqdim etadigan xizmatlarga;
- xodimlar va ularning tayyorgarligiga va boshqalarga.

Mehmonxonalarda asosiy xizmatlar. Mehmonxona korxonasining tashkiliy tuzilishi mehmonxonaning vazifasi, joylashishi, mehmonlarning xususiyatlari va boshqa omillar orqali aniqlanadi. U har bir xodimning zimmasiga yuklatilgan vakolat va majburiyatlarni aks ettiradi. Ishchi bu har bir mehmonxonada mavjud bo'lgan asosiy xizmatlarni aniqlashga halaqit bermaydi:

- nomerlar zaxirasini boshqarish;
- administrativ xizmat;
- umumiy ovqatlanish xizmati;
- tijorat xizmati;
- injener (texnik) xizmat;
- yordamchi va qo'shimcha xizmatlar .

Nomerlar zaxirasini boshqarish xizmati nomerlarni bron qilish, sayyohlarni kutib olish, ularni ro'yxati olish, nomerlarga joylashtirish va uyga yoki boshqa

sayohat marshruti punktiga jo'natish bilan bog'liq masalalarni xal qilish, sayyohlarga nomerlarda xizmat ko'rsatishni ta'minlash, nomerlarni sanitar – gigienik holatini va qulayligini ta'minlash hamda mehmonlarga doimiy xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadi.

Direktor yoki nomerlarni ekaplotatsiyasi bo'yicha menejer, qabul qilish va joylashtirish xizmati, oqsochlar xizmati, konserj xizmati, xat tashuvchilar xizmati, nomerlarni tozalash bo'yicha inspektor, xavfsizlik xizmati.

Administrativ xizmat mehmonxona kompleksdagi hamma xizmatlarni boshqaruvni tashkil qilish, moliyaviy masalalarni yechish, xodimlar masalalarni xal qilish, mehmonxona xodimlari uchun ishlashi kerak sharoit yaratish va saklash, mehnatni muxofaza qilish bo'yicha o'rnatilgan qonun-qoidalarini bajarilishi ustidan nazorat o'rnatish uchun javobgardir.

Sekretariat, moliyaviy xizmat xodimlar xizmati, ekolog, yongin va texnika xavfsizligi bo'yicha inspektorlar.

Umumiy ovqatlanish xizmatchilari mehmonlarga mehmonxonaning restoran, kafe, barlarda xizmat ko'rsatadi, bankir prezintatsiyalar o'tkazish bo'yicha masalalarni hal qiladi.

Tijorat deriktori marketing xizmati, injener (texnik) xizmatlar, konditsioner tizimlarini, issiklik bilan ta'minlash tizimlari, sanitar texnik uskunalarni, elektrotexnik uskunalarni, ta'mirlash va ko'rish xizmatlarini, televideniya va aloqa tizimlarini ishlashi uchun sharoit yaratadi.

Mehmonxonalarda xizmat ko'rsatuvchi xodimlarga qo'yiladigan **talablarni** shartli ravishda, 4 guruhga bo'lish mumkin.

1. Malaka, ixtisos (mehmonxonalaridagi hamma darajalar uchun).

1.1 Hamma xizmat ko'rsatuvchi xodimlar professional tayyorgarlikdan o'tishlari zarur. Tayyorgarlik darajasi ular ko'rsatayotgan xizmatlarga mos bo'lishi kerak. Bir xodim mehmonxonada yashovchilarning xavfsizligini ta'minlash bo'yicha tayyorgarlik ko'rish boshqa xodim ularni umumiy ovqatlantirish xavfsizligi sohasida malakaga ega bo'lishi kerak.

2. Chet tillarni bilish.

1 yulduz darajasidagi mehmonxonalarda qabul qilish va joylashtirish xizmati xodimlari bitta chet tilini bilishlari kifoya.

2 yulduz darajadagi mehmonxonalarda ham talab shunday.

3 yulduz darajasidagi mehmonxonalarda hamma xodimlar 2 ta chet tilini yoki shu hududga keluvchi mijozlar ko'proq gaplashadigan tillarini yetarli darajada bilishlari lozim.

4 yulduzli mehmonxonalarda ham xuddi shunday talablar qo'yiladi lekin tillarni yanada yuqori darajada bo'lishi kerak.

5 yulduzli mehmonxonalarda hamma xodimlar nomida 3 ta chet tilini bilishi va mijozlar bilan erkin gaplasha olishlari kerak.

3. Axloq, xulq – atvor.

Hamma darajadagi mehmonxona xodimlari mehmonxonada mehmondo'stlik sharoit yaratishni bilishi, mijozning har bir iltimosni hayrixoxli bilan bajarishga tayyor bo'lishi, yashovchilar bilan muloqotda vazmin va sabr – toqatli bo'lishlari zarur.

4. Meditsina (tibbiy) talablar.

Hamma darajadagi mehmonxonalarning xodimlari vaqti – vaqti bilan tibbiy ko'rikdan o'tishlari va bu xaqida tegishli sertifikat olishlari kerak.

5. Uniforma – belgilangan rasmiy ust-bosh kabi.

Hamma darajadagi mehmonxonalarning mijozlar bilan muloqotda bo'luvchi xodimlari har doim formal kiyim kiyishlari kerak. Formal kiyim doimo toza va yaxshi ko'rinishda bo'lishi kerak. Formal kiyim bilan birga har bir xodim o'z ismi, familiyasi yozilgan shaxsiy znachok taqib yurishi kerak.

Hamma mehmonxona komplekslarida xodimlarning dam olishi va ovqatlanishi uchun alohida sharoitlar yaratilgan bo'lishi kerak. Bu sharoitlarning xajmi xodimlar miqdoriga mos kelishi kerak.

Mehmonxona kompleksiga xizmat ko'rsatuvchi, ovqatlantirish korxonalarining xodimlariga qo'yiladigan umumiy talablar.

1. Tovar, ofitsiant va nitrometrdotel malaka tekshiruvlar va testlar natijalariga ko'ra konkurs asosida qabul qilinadi.
2. Metrdotel, ofitsiantlar, borish bittadan kam bo'lmagan yevropa tillarini bilishlari kerak. Guruhga har xil tillarni biluvchi ofitsiantlar ham kushiladi.
3. Muntazam ravishda 5 yilda 1 marta ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, administrativ, boshqaruv, texnik xizmati xodimlari malaka darajasini tekshirish natijasida kayta attestatsiyadan o'tkaziladi.
4. Har 3 yilda sayyohlik korxonasining xodimlarini malakani oshirish kurslarida maxsus dastur byicha kayta professional tayyorgarlikda o'tkazilishi zarur.
5. Hamma xodimlar formali, maxsu yoki sanitar kiyim va poyafzal kiyib yurishlari kerak. Kiyim shu korxonada o'rnatilgan muomila bo'yicha, toza va yaxshi holatda bo'lishi kerak.
6. Hamma ovqatlanish, xurmatdagi sayyohlarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar formali kiyim bilan birga mehmonxona belgisi, xodimning manbasi, familiyasi va ismi yozilgan znachok takib yurish kerak.
7. Metrotelning kiyim boshqalarda rasmiy bezagi bilan ajralib turadi. Farq yoki smoking kiygan bo'lishi ham mumkin.
8. Xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning tashqi ko'rinishi tartibli, ozada bo'lishi kerak.
9. Mehmonxonalarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar ularga nisbatan odobli, e'tiborli va sermulozamatli bo'lishi kerak.
10. Xodimlar ish joylarida boshqa ishlar bilan shug'ullanishlari mumkin emas.
11. Oshxona, texnik xizmat va yordamchi xizmat xodimi mijozlarning xonalarida sanitar va maxsus kiyimda ko'rinmasliklari kerak, agar bevosita vazifalarni bajarmayotgan bo'lsalar.

Nizom hodisa yuz berganda xodim darxol navbatdagi administratorchi, metrdotelni yoki korxona direktorini chaqirishi lozim.

Qanchalik qiziq bo'lmasin, lekin ko'pchilik uchun butun ta'tilni magazinlarida harid qilib o'tkazish uchun safarga chiqish oddiy holdir. Xodimlar u yoki bu mamlakatga qilingan tashrifini eslatib turadi. Har bir mamlakat u yoki bu narsani ishlab chiqarishi bilan ajralib turadi. Shotlandiya – aviatorlar, Meksika – sombrero, Irlandiya – odelo, Fransiya – duxi.

«Daydilik» bu holda – sarguzashtlar inson zoti instinktlar ishtiyoqi o'tirmasdan, uni bir joyda yegiliklarni qidirishga undaydi. Ilgari ko'p safar qilish jamiyat tomonidan rag'batlantirmasdi. Lekin yevropalik aholi bundan mustasno. G'arbiy nemislar Avstraliyaga tashrif buyuruvchilarning 86 foizini tashkil qiladi. Ular yana Yugoslaviya, Italiya va Ispaniyaga ham tez – tez sayyohat qiladilar.

Amerikaliklar, asosan, ta'lim dasturlari bo'yicha sayyohat qilishni xush ko'radilar. Ular Rim, Amsterdam, Parijni afzal ko'radilar.

Salomatlikni yaxshilash uchun sayyohatchilar, insonlar salomatligini yaxshilash va hayotni uzaytirish maqsadida suv zaxiralari mavjud kurortlariga, dengiz bo'yicha sayyohat qiladilar. Ko'p mehmonxonalar ham o'z xizmatlar tarkibiga balchikli va mineral vannalar quyilgan. Bilim olish uchun sayyohat qilish, sayyohatlar insonga yangi bilimlarga ega bo'lish istagini kolirishga imkon beradi. Yevropada dam oluvchi amerikaliklarning ko'p qismini maktab ukituvchilari tashkil qiladi. Talablar yolgiz o'zlari ya'ni univesitet xomiylik qiladigan guruhlar bilan yevropa bo'ylab sayyohat qiladilar.

Amerikaliklarni Yevropa doimo o'ziga jalb qilgan. Ular har birining avlodi yevropadan yangi yer izlab va din erkinligi maqsadida amalga oshib o'tgan deb o'ylaydi. Ispaniyada sayyohlar korridada qatnashishlari.

Azart uchun sayyohat qilish azart o'yinlariga qiziqishni tavakkal qilishga intilishi har qanday madaniyatda u xoh oddiy xoh murakkab bo'lsin uchratish mumkin. Ko'pchilik uchun tavakkal qilish xuddi narkotikka bog'langandek ishqiboz bo'ladilar.

Atlantik – Siti, Las – Vegas kabi joylarda ishqiboz o'yinchilarga hayotdagi bir xillikda talaffus qiladilar. Las – Vegas yilga 14 mln. sayyohlar jalb qiladi.

Bugungi kunda dunyoda 30 mingdan ziyod turli otellar mavjud. Dunyodagi eng yirik otel Tailandning Pataya shahrida joylashgan “Ambassador City Jomitien”dir. U 5100 nomerli bo'lib, maydoni 40 m².

Jahona 20 ta eng yirik otellarning 13 tasi Las – Vegasda joylashgan (12-jadval). Zamonaviy Las-Vegas alohida yirikligi bilan farqlanadi. Yaqindagina eng yirik deb hisoblangan (masalan, 1515 o'rinli “Caesuras Palace”) bugun 20 ta eng yirik otellar ro'yxatiga ham kirmay qoldi.

12-jadval

Dunyo bo'yicha eng yirik otellar

№	Mehmonxona nomi	Joylashgan o'rni	Nomerlar soni
1	“Ambassador City Jomitien”	Tailand	5100
2	“MGM Grand”	Las-Vegas	5005
3	“Excalibur”	Las-Vegas	4032
4	“Flamingo Hilton”	Las-Vegas	3642
5	“Las Vegas Hilton”	Las-Vegas	3174
6	“The Mirage”	Las-Vegas	3049
7	“Monte Carlo”	Las-Vegas	3014
8	“Treasure Island”	Las-Vegas	2900
9	“Bally's”	Las-Vegas	2814
10	“Circus Circus”	Las-Vegas	2793
11	“Imperial Palace”	Las-Vegas	2636
12	“Luxor”	Las-Vegas	2523
13	“Hilton Hawaiian Village”	Gonolulu	2523
14	“Stardust”	Las-Vegas	2335
15	“New York Hilton”	Nyu-York	2131
16	“Disney's Carribean Beach Resort”	Orlando	2112
17	“Riviera”	Las-Vegas	2109
18	“Disney Dixie Landing”	Orlando	2048
19	“Hyatt Regency”	Chikago	2033
20	“Hotel Parque Ten-Bell”	Las-Galletas (Ispaniya)	2004

Jadval internet ma'lumotlari asosida shakllantirilgan

Las-Vegas – bu umume'tirof etilgan xordiq sanoatining lideri sanaladi. Shaharda 50 ta kazino bo'lib, ularning ko'pi otel hududlarida joylashgan. Ushbu otellardagi apartamentlar o'lchami va qulayligi jihatidan eng katta va yaxshisidir. Bunda mini-basseynlar, bir nechta yirik teleekranlar, 2 va undan ortiq xonalar, xol va yotoqxonalar, oshxona hamda barlar mavjud. Bunday apartamentlar binoning aloxida ajratilgan tomonida joylashtirilgan va xususiy ya'ni atab qo'yilgan joy (bron qilish) xizmatiga ham ega.

Ko'pgina kazinoli otel nomerlari badavlat mijozlar uchun maxsus saqlanadi, ularning narxi 1 000 dollardan 25 000 dollargachadir. Ba'zan kazinoga keladiganlar u yerda eng qimmat nomerdan ham oshiqroq mablag'ni tashlab ketadilar. Shuning uchun bunday mehmonxona xodimlarining eng asosiy vazifasi avvalo mijozning talab va istaklarini qondirishdan iborat.

Hozirda jahon bo'yicha mehmonxona o'rinlarning soni 17.5 milliondan ortib ketgan. Ularning 37.8 foizi Yevropada, 35 foizi Amerikada, 22.2 foizi Osiyo va Okeaniyada, 2.8 foizi Afrikada va 2.2 foizi O'rta Sharq

76-rasm. Parij – turizm yuragi sifatida

mintaqasida joylashgan. Tahlillarga ko'ra, turistlarni eng qiziqtiradigan okeanorti shahri Nyu-York bo'lsa, Yevropada bu borada Parij ancha mashxur (76-rasm).

Dunyo mamlakatlari bo'yicha tahlil qilinadigan bo'lsa, mehmonxonalarning aksariyati AQSh, Yaponiya, Italiya, Germaniya, Xitoy, Fransiya, Meksika, Kanada, Tailand, Gretsiya, Avstriya, Indoneziya, Avstraliya, Rossiya, Turkiya va Argentina mamlakatlarida joylashgan. Qolgan mamlakatlarning birortasining egalik qilayotgan o'rinlarining soni dunyo bo'yicha umumiy ko'rsatkichning 1 foizga yetmaydi.

Ko'pchilik mamlakatlarga turistlar ko'p tashrif buyuradi, lekin mehmonxona xizmatidan foydalanmay tabiat qo'ynida dam oladi. M., Qirg'izistondagi kabi.

13-jadval

Jahon bo'yicha mehmonxona o'rinlari soni bilan yetakchilik qilayotgan mamlakatlar

O'rin	Mamlakat	Jahon bo'yicha hissasi
1	AQSh	24,1
2	Yaponiya	9,0
3	Italiya	5,6
4	Germaniya	5,1
5	Xitoy	4,7
6	Fransiya	3,4
7	Meksika	2,6
8	Kanada	2,1
9	Tailand	1,8
10	Gretsiya	1,8
11	Avstriya	1,8
12	Indoneziya	1,5
13	Avstraliya	1,1
14	Rossiya	1,0
15	Turkiya	1,0
16	Argentina	1,0

Jadval internet ma'lumotlari asosida shakllantirilgan

Inson sayohat qilishni boshlagandan buyon uydan tashqarida qayerda bo'lishidan qat'i nazar, boshpana va ovqatlanishga ehtiyoj sezadi. Bunday talablarni qondirish uchun, keyinchalik, turistik korxona va tashkilotlar paydo bo'ldi. Shu jihatdan, dunyoda mehmonxonalar soni juda ko'p lider davlatlar shakllandi (13-jadval).

O'zbekistonda turizm industriyasi. Hozirgi kunda O'zbekistonda turizmning milliy modelini shakllantirish jarayoni ketmoqda. Mutaxassislarning fikricha, respublikada har yili turistlar oqimining 15 foizga ko'payishi kutilmoqda, bu Butunjahon turistik tashkilotining taxminlariga nisbatan ikki marotaba ko'pdir. Turizm milliy iqtisodiyotning istiqbolli sohalaridan biriga aylanmoqda, mamlakatning ichki yalpi mahsulotidagi ulushi 0,4 % tashkil qiladi. Yaqin 5 yil ichida turistlar sonini 5-7 mln kishiga yetkazish belgilanib, bu bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda (77-rasm).

O'zbekiston katta turistik imkoniyatlarga ega. O'zbekiston bo'yicha turistik marshrutlar qadimgi Ipak yo'li shaharlari bo'yicha sayohatni va ko'plari UNESCO tomonidan qo'riqlanadigan 4000 mingdan ortiq me'moriy yodgorliklarni ziyorat qilishni o'z ichiga oladi. Turistik agentlik quyoshli cho'llarning issiqlik ufurib to'rgan yo'llari bo'ylab, mangu erimaydigan qorli cho'qqilardagi chang'i trassalari bo'ylab, ovchilik, deltaplanda uchish va Alpinizm kabi turli sayohatlarni taklif qiladilar. "Marko Polo izidan", "Kuyosh karvoni", "Buyuk Ipak yo'li karvoni" kabi qiziqarli marshrutlar taklif qilinadi.

77-rasm. O'zbekiston ham sayohat, ham ziyorat makoni

Mamlakatning I Prezidenti I.A.Karimov tomonidan davlatning o'z davridagi shart-sharoitlaridan kelib chiqib, turizmga alohida e'tibor berilgan. Xususan, madaniy me'ros obyektlari, ziyoratgoh va tabiiy-turistik maskanlarda sayyohlik holatini shakllantirilgan.

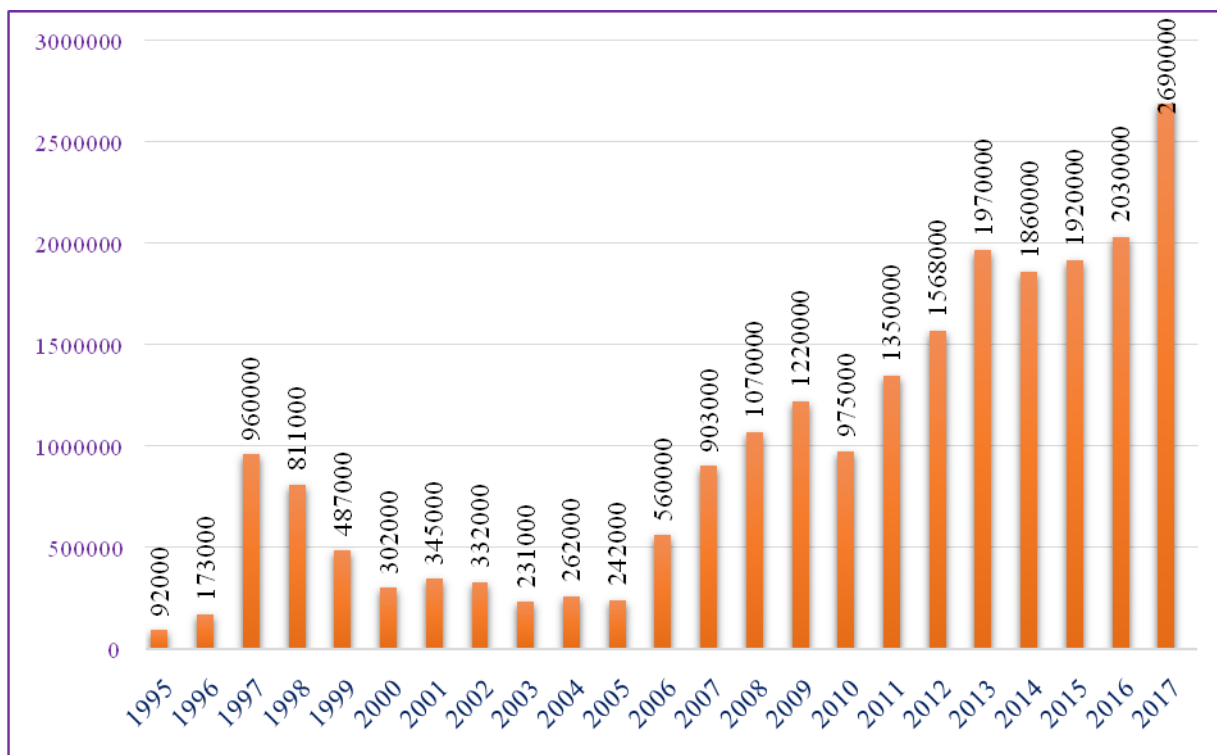
Mavjud imkoniyatlardan foydalanish va milliy xo'jalikni takomillashtirish davomida O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlanishining III bosqichidan boshlab tobora sayyohlar soni orta borgan (78-rasm).

Hozirgi kunga kelib, O'zbekiston turizm muhitining holati tobora rivojlanib bormoqda. Bu mavjud imkoniyatlardan foydalanish uchun to'g'ri yo'naltirilgan mintaqaviy siyosatning samarasi hisoblanadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 16-avgustdagi "2018 – 2019-yillarda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq turizmni rivojlantirish jarayonida eng samarali tartibni joriy etish, hududlarning iqtisodiy salohiyati va daromadlari bazasini kengaytirish, yangi ish o'rinlari yaratish, turistlar oqimini ko'paytirish,

shuningdek, milliy turizm mahsulotlarini jahon bozorida faol va kompleks ilgari surish kabi vazifalarni amalga oshirishga keng yo'l ochdi.

Qolaversa, 2019-yil 5-yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PF-5611-son Farmoniga muvofiq, turizm tarmog'ini rivojlantirish, shu jumladan, bugungi kun standartlari va talablariga javob beradigan zamonaviy mehmonxonalar va shu kabi joylashtirish vositalarini qurish bo'yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirishni jadallashtirish, mehmonxona xo'jaligini rivojlantirishga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish belgilab qo'yildi.

Davlat miqyosida turizmga qaratilayotgan e'tiborning natijasi o'laroq, O'zbekistonda u kundan kunga zamonaviylashib, "muhit" hosil qilib bormoqda. Xususan, viza tizimi bo'yicha yarilgan imkoniyat va yengilliklar, shuningdek, mamlakatning siyosiy geografik jihatdan qulay muhitga ega ekanligi bois turistlar oqimi yildan yilga ortib bormoqda.

78-rasm. O'zbekistonda 1995-2017-yillar oralig'ida turistlar sonini o'zgarish dinamikasi

Manba: World Tourism Organization ma'lumotlari

Umumiy qilib aytganda, texnologiyalar rivojlangan jamiyatda aholining zich va shovqinli shaharlardan zerikishi kuchaymoqda. Shu xususida, ularning dam olish, xordiq chiqarish ehtiyojida turistik va rekreatsion maskanlarning ahamiyati beqiyos bo'lmoqda. hamda turizm va rekreatsion obyektlarga bo'lgan talab oshib bormoqda. Uning geografik tarkibini o'rganish va xususiyatlarini yoritib berish ham ahamiyatlidir.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Rekreatsion geografiya nimani o'rganadi?
2. Rekreatsion tizim tarkibiga nimalar kiradi?
3. Rekreatsion vaqt va makon tushunchalarini izohlang.
4. Turizm geografiyasining o'rganish obyekti va predmetini izohlang.
5. Mehmonxonalarning turkumlash tizimi qanday bo'lishi kerak?
6. Besh yulduzli mehmonxonalarning xususiyatlari qanday?
7. Dunyo bo'yicha eng yirik otellarining hududiy tarkibini tushuntiring.

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

 Rekreatsiya (yunoncha, “qayta tiklanmoq”) – xordiq chiqarish maqsadida dam olish, sog'ligini tiklash uchun davolanish, estetik zavq olish maqsadida sayohat qilish bilan bog'liq faoliyat.

 Rekreatsiya geografiyasi – insonlarning sog'ligini mustahkamlashga, garmonik jihatdan rivojlanishiga xizmat qiluvchi sohalarni o'rganadigan ijtimoiy geografiyaning muhim bir tarmog'i.

 Rekreatsion brendlar – dam olish, xordiq chiqarish va davolanish uchun tashrif buyuradiganlarni o'ziga eng jalb etadigan, mashxur va imkoniyatlari yuqori turistik va rekreatsion obyektlar.

 Turizm – (fransuzcha, *our* — sayr, sayohat), sayyohlik — sayohat qilish va faol dam olish turlaridan biri. Turizm deganda, jismoniy shaxsning doimiy istiqomat joyidan sog'lomlashtirish, ma'rifiy, kasbiy-amaliy yoki boshqa maqsadlarda borilgan joyda (mamlakatda) haq to'lanadigan faoliyat bilan

shugʻullanmagan holda uzogʻi bilan 1 yil muddatga joʻnab ketishi (sayohat qilishi) tushuniladi.

 Mehmonona – boshqa joydan mehmon boʻlib kelgan kishilar uchun vaqtincha yashab turishga moʻljallab qurilgan maxsus bino. Dastlabki mehmonxona koʻrinishidagi binolar Ossuriya (mil. avv. X asr)da boʻlgan. Bu turdagi binolar turli xalqlarning yashash sharoitlari bilan bogʻliq ravishda turlicha atalgan. M., Oʻrta Osiyoda karvonsaroy, rabot, arablarda «xon», Rossiyada «Гостиний двор», «корчма», Fransiya va Ispaniyada «taverna», «xarchevna», inglizlarda «inna», yaponlarda «ryokan» va h.k.

 Otel – (fransuzcha, hotel) — mehmonxonaning xalqaro nomi. Dastlab, XVI – XVII asrlarda Fransiyadagi katta hashamatli uylar otel deyilgan. Keyinchalik, shularga taqlidan qurila boshlagan shahar mehmonxonalari otel nomini olgan boʻlib, mehmonxonalarning bir turi hisoblanadi.

 Motel – (lot. motel, motor — motor harakatlanmoq va hotel — mehmonxona, отель soʻzlaridan) — avtoturistlar uchun mehmonxona. Motellar katta avtomagistral boʻylarida, yirik shaharlar atrofida, kurortlarda va turistlar eʼtiborini jalb qiladigan xushmanzara joylarda quriladi. Ular koʻproq yil boʻyi ishlaydigan va 100 — 200 kishiga moʻnjallangan bir necha boʻlinmalar (mehmonxona, restoran, texnik xizmat koʻrsatish styasi, yonilgʻi shoxobchasi, garajlar va boshqa yordamchi xonalar)dan iborat boʻladi.

 Kemping (inglizcha, camping – “taʼtilni oromgohda oʻtkazmoq”) — bu avtomashinalarda sayohat qiluvchilar uchun chodirli yoki yengil tipda qurilgan uylari va avtomobillar turadigan joylari (bevosita chodirlar oldida yoki umumiy maydonchada) bor yozgi oromgoh. Kempingda yotoqxona (2 - 4 kishiga), oshxona, dushxona, yuvinish xonalari, roʻzgʻor buyumlarini ijaraga beradigan joy, avtomobillarni yuvish joyi va boshqalar boʻladi. Baʼzan kemping sport va raqs tushish maydonchalari, kino zali, aloqa boʻlimi va doʻkonlarni oʻz ichiga oladi.

 Uniform (ruscha, rasmiy kiyim) – turistik uniform – turistik xizmat koʻrsatish muassasalarida xodimlar uchun bir xil joriy etilgan rasmiy kiyim.

10 – MAVZU

JINOYATCHILIK GEOGRAFIYASI

Maqsad: Jinoyatchilikning vujudga kelish omillari va uning hududiy xususiyatlarini yoritib berish.

Tayanch soʻz va iboralar: *Kriminologiya, jinoyatchilikning umumiy koʻeffitsiyenti, sudlanish koʻeffitsiyenti, aholining kriminal faolligi koʻeffitsiyenti, maxbuslar koʻeffitsiyenti, jinoyatchilikni ochilish koʻeffitsiyenti, geokriminogen vaziyat, giyohvand oʻsimliklarni yetishtirish, ijtimoiy xavfi katta boʻlmagan jinoyatlar, ogʻir jinoyatlar, oʻta ogʻir jinoyatlar, iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar, oʻzgalar mulkini talon-taroj qilish jinoyati, bosqinchilik va talonchilik, oʻzlashtirish jinoyati, oʻgʻirlik jinoyatining hududiy xususiyatlari, giyohvandlik vositasi bilan noqonuniy ravishda muomala qilish jinoyati, kriminogen nobarqaror hudud.*

REJA:

1. Jinoyatchilik – kriminogen geografik tadqiqotlarning obyekti sifatida.
2. Jinoyatchilik geografiyasining fanlar tizimida tutgan oʻrni, jinoyatchilikni geografik jihatdan oʻrganishning xususiyatlari.
3. Jinoyatchilik geografiyasining rivojlanishi.
4. Jinoyatchilik turlari va ularning rivojlanishidagi hududiy tafovutlar.
5. Kriminogen vaziyat va uni xaritada aks ettirish.
6. Jinoyatchilikning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari
7. Xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti – Transparency International.

Sotsial geografiya oʻzining ichki tuzilishiga, tarkibi va unga qoʻshni boʻlgan fanlar bilan aloqa qilish imkoniyatiga ega. Binobarin, sotsial geografiya tizimida jinoyatchilik geografiyasining ham integratsion ahamiyati mavjud.

Jinoyatchilik geografiyasi koʻproq kriminologiya va geografiya fanlari qirrasida oʻrganiladi. Jinoyatning sodir etilishi va uning sabablarini, jinoyatchilikni oldini

oluvchi vositalar hamda jinoyat sodir etgan kishilarning shaxsini kriminologiya fani o'rgansa, jinoyatning turli hududlarda sodir etilishi, jinoyatchilikka ta'sir etuvchi shart-sharoitlar va omillar jinoyatchilik geografiyasiga taalluqlidir.

Jinoyatchilikni o'rganish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi va kriminologiya nomini oldi.

Kriminologiya so'zi lotincha "crimen"—jinoyat, yunoncha "logos"—ta'limot, ya'ni "jinoyatchilik haqidagi ta'limot" degan ma'noni anglatadi. Bunda jinoyat tushunchasi aniq bir jinoyatni emas, balki umuman jinoyatchilikni nazarda tutadi.

Ayrim vaqtlarda kriminologiya fanini jinoyat sotsiologiyasi, jinoyat biologiyasi deb ham atashgan. *Geograflar* esa **jinoyatning hududiy xususiyatlarini** o'rganadilar. U o'z mazmuniga ko'ra nozogeografiya, din, rekreatsiya geografiyasi kabi sotsial hodisalarni o'rganadi. Demak, jinoyatchilik sotsial voqealik bo'lib, uning mohiyati va mazmunini geokriminogen vaziyatni vujudga kelishi hamda rivojlanishiga ta'sir etuvchi hududiy qonuniyatlar tashkil etadi.

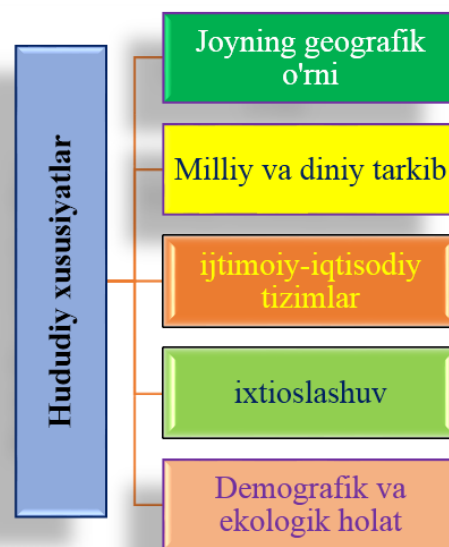
Jinoyatchilik geografiyasini rivojlanishiga sobiq Ittifoq olimlari A.M.Yakovlev (1964, 1985), A.I.Qoraboyev, V.A.Vladimirov (1974), V.V.LunyeV, G.D.BluvshTEyn (1979, 1990), N.F.Kuznetsova (1984), R.G.Gachechiladze, Y.M.Antoniyan (1982) va boshqalar tomonidan bajarilgan ishlar mavjud. Chunonchi, XX asrning 90-yillarida Gruziyada A.Gabiani, M.Didebulidze va R.G.Gachechiladzelar tomonidan jinoyatchilik geografiyasi masalalari kompleks tadqiq qilingan.

Ammo, bevosita kriminologiya sohasini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlar respublika miqyosida juda oz. Mustaqqillik yillarida Y.Karaketov, M.Usmonaliyevlar muallifligida O'zbekistonda "Jinoyatchilikka qarshi kurashning kriminologik choralari" deb nomlangan monografiya chob etilgan. Shu bilan birga hozirgi kungacha kriminologik muammolarga oid turli ko'lamdagi ilmiy ishlar V.M.Bikov, J.Alimardonov, K.Mirzajonov, K.Abdurasulova, M.Rustambayev, U.Haydarova va boshqalar tomonidan bajarilgan.

“Geokriminogen” sotsial geografiyaning muhim bir qismi sifatida turli mamlakat yoki mintaqalarda sodir etilayotgan jinoyatlarga ta’sir etuvchi shart-sharoit va omillar, shuningdek kriminogen vaziyatning hududiy xususiyatini o’rganadi (79-rasm).

Geokriminologiya jinoyatchilikning hududiy xususiyatlarini o’rganish bilan birga, ayni paytda uning hududlarda yilning turli mavsum va vaqtlarida sodir etidishini, jinoyat sodir etgan shaxslarning sotsial demografik tarkibi hamda alohida turdagi jinoyatlarning sharoit va sabablarini ham tadqiq etadi.

Geokriminogen vaziyatning shakllanishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyotining hududiy tomonlariga aloqador bo’lgan

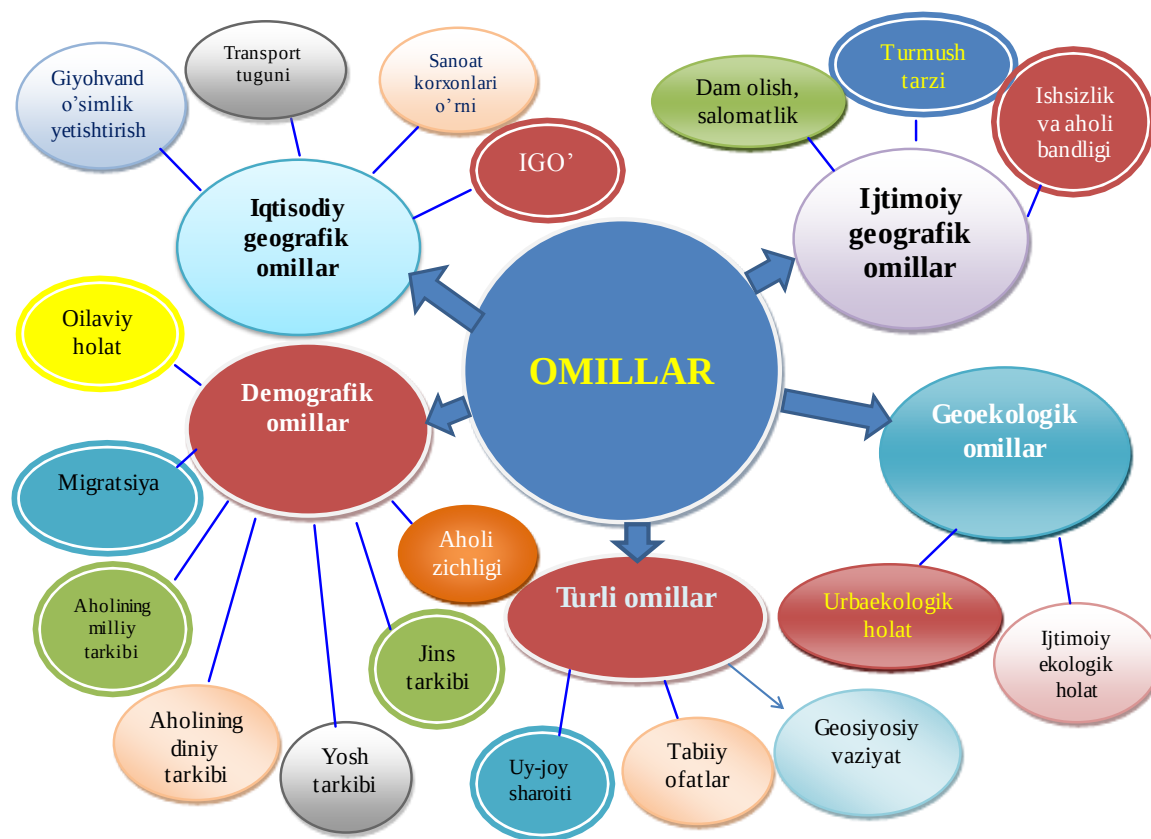
79-rasm. Geokriminogen vaziyatning hududiy xususiyatlari

o’zgarishlar bilan belgilanadi. Jinoyatchilik geografiyasining muammolari murakkab bo’lganligi sababli ular turli fan soha mutaxassislarining ilmiy hamkorligini talab etadi. Jumladan, jinoyatchilik geografiyasining vujudga kelishida kriminologiya fanining roli juda katta. Shuningdek, u aholi geografiyasi, sotsiologiya, psixologiya, demografiya fanlari bilan ham uzviy bog’liq holda rivojlanadi.

Jinoyatchilik tushunchasi mohiyati va mazmuni. Jinoyatchilik mamlakatda ma’lum vaqtda sodir etilgan barcha jinoyatlar tizimidan iborat o’zgaruvchan sotsial voqealikdir. Jinoyatchilik- ijtimoiy buzilish, salbiy hodisa bo’lib mamlakat yoki mintaqalarda ro’y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o’zgarishlar uning holatiga, miqdor hamda sifat ko’rsatkichlariga va hududiy tarkibiga bevosita ta’sir etadi.

Jinoyatchilik ijtimoiy voqea sifatida, eng avvalo, aholiga tegishli. Aholining soni, dinamikasi, joylashuvi, milliy va jinsiy tarkibi, migratsion harakati hamda bandlik holati kabi omillar bilan bog’liq (80-rasm).

Zero, hech qanday narsa o'z-o'zidan va shunchaki sodir bo'lmaydi. Albatta, uning ma'lum sabab va xususiyatlari mavjud hisoblanadi.

80-rasm. Geokriminogen vaziyatni shakllantiruvchi omillar

Ichki ishlar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2004-yilda O'zbekistonda 79,1 mingdan ortiq ortiq jinoyatlar ro'yxatga olingan. Bu 10 ming kishiga nisbatan 30,6 kishini tashkil etadi. Ushbu ma'lumotni Rossiya misolida ko'radigan bo'lsak, 2004 yilda Rossiyada 2,9 mln jinoyat sodir etilib, 10 ming kishiga nisbatan 206 kishini tashkil etgan.

Jinoyatchilik geografiyasining asosiy maqsadi jinoyatlarning qayerda va qachon, nima uchun, aynan ,shu joyda sodir qilinayotganini o'rganish bilan tavsiflanadi. Hozirgi kunda O'zbekistonda shahar aholisining salmog'i 51 foizni, qishloq aholisi esa 49 foizga teng. Shaharlarda qishloq joylariga qaraganda jinoyat sodir etish 6-7 marta ko'proq. Chunki qishloq ijtimoiy muhitida barcha bir-birini taniganligi sababli jinoyat qilish, o'g'irlangan narsalarni yashirish yoki sotish kabi

hodisalar qiyinroq kechadi. Shungdek, qishloqlarda sodir etilgan huquqbuzarliklar mahalla jamoasi va atrofdagi kishilarning e'tiboriga muhokamasiga sabab bo'ladi. Shahar va qishloqlarga xos bo'lgan jinoyat turlari mavjud. Masalan, shahar joylarida, asosan, mashina va boshqa qimmatbaho buyumlarni o'g'irlash (81-rasm, I), bosqinchilik, talonchilik, giyohvandlik (81-rasm, II) va narkotik vositalarini noqonuniy saqlash va sotish, qasddan badanga shikast yetkazish ko'proq uchrasa, qishloqlarda, asosan, taqiqlangan ekinlarni yetishtirish, sotish, mol va papandalarni o'g'irlash ko'proq uchraydi.

I. Mashina o'g'irlash.

II. Giyohvandlik.

81-rasm. Shahar joylarida ko'p sodir etiladigan jinoyatlar

Xususan, O'zbekistonda sodir etilgan jinoyatlarning geografik takibi shundan iboratki, jami sodir etilgan jinoyatlarning har to'rtasidan biri Toshkent shahriga to'g'ri keladi. Shu bilan nisbatan yuqori ko'rsatkich Samarqand (10,7%), Farg'ona (9,7 %) viloyatlarida ham kuzatiladi. Ushbu hududlarda jinoyat sodir etishning ko'pligiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Aholi milliy tarkibining ko'pligi va turlichaligi.
2. Migratsiya jarayonlarining intensivligi.
3. Sanoat ishlab chiqarishining rivojlanganligi va urbanizatsiya jarayoning nisbatan yuqoriligi.
4. Aholi orasida ichkilikbozlik va giyohvandlikka ro'ja qo'yilganligi.
5. Miliy urf-odat aholi e'tiqodining susayib ketganligi va jinoyat sodir etishga qulay sharoit borligi.

Jinoyatlarni kelib chiqish sabablariga ko'ra quyidagilarga ajratiladi:

1. Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar respublikada sodir etilgan jinoyatlarning deyarli yarmini tashkil etadi va bunday jinoyatlar uchun ozodlikdan mahrum qilishga yengilroq jazolar ko'riladi. Bu jinoyatlar turiga respublikada har 100 ta ro'yxatga olingan jinoyatlarning 31 tasi to'g'ri keladi. M., kisovurlik, haqorat qilish va boshqalar.

2. Og'ir jinoyatlar qasddan sodir etilib, qonunda og'ir jazo sifatida besh yildan o'n yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan jinoyatlar tashkil qiladi. Bu jinoyatlar turiga respublikada har 100 ta ro'yxatga olingan jinoyatlarning 15,2 tasi to'g'ri keladi. M., uyushgan jinoyatchilikka qo'shilish kabi.

3. O'ta og'ir jinoyatlar qasddan sodir etilib, qonunda o'n yildan ortiq muddatga ozdlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan jinoyatlardan iborat. Bu jinoyatlar turiga respublikada har 100 ta ro'yxatga olingan jinoyatlarning 8,1 tasi to'g'ri keladi. M., qasddan odam o'ldirish o'ta og'ir jinoyat hisoblanadi (82-rasm).

82-rasm. Qotillik jinoyat joyi

Jinoyatchilikni kelib chiqish sabablari maxsus sotsiologik so'rovlar asosida o'rganilgan. Tadqiqot obyekti sifatida Toshkent viloyati Zangi Ota tumani, hamda Bo'stonliq tumanlarining Tovoqsoy qo'rg'onida joylashgan qattiq rejimli koloniyada jazo muddatini o'tayotgan 310 erkak maxbuslar, shuningdek, Toshkent shahrida joylashagan ayollar qamoqxonasida jazo muddatini o'tayotgan 210 ta ayol mahkumlar va 196 ta voyaga yetmagan bolalar bilan, jami 716 ta respondentlar ishtirok etishgan. Ushbu maxbuslar orasida asosan jinoyatning o'g'irlik turi bilan ozodlikdan mahkum etilganlari ko'pchilikni tashkil qilgan bo'lsa, maxbuslarning o'zbek va tojik millatlari orasida giyohvandlik vositalari bilan bog'liq jinoyat turlarining salmog'i yuqori. Rus mahkumlari orasida bezorilik hamda bosqinchilik jinoyatlari, tatarlar odam joniga qasd qilish jinoyatining salmog'i nisbatan

yuqoriligi kuzatilgan. Ayollar orasida jinoyatlarning asosiy qismi o'g'irlik bo'lsa, jinoyatning kelib chiqish sababini beshdan bir qismi erim degan javobni berishgan.

O'zbekistonda jinoyatchikni quyidagi **hududiy xususiyatlarga** ajratish mumkin.

1. Iqtisodiyot sohasidagi jinoyat turlaridan o'zgalar *mulkini talon-taroj qilish* jinoyatlarining asosiy rayonlariga Sirdaryo, Jizzax, Andijon viloyatlarini kiritish mumkin.

2. *Bosqinchilik va talonchilik* jinoyatlari ko'proq tarqalgan hududlarga Toshkent shahri va Toshkent viloyati hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi kiradi. Mazkur mintaqalarda ushbu jinoyat turlari respublika o'rtacha ko'rsakichlaridan birmuncha yuqoriligi bilan ajralib turadi.

3. *O'zlashtirish* yoki rastrata jinoyatning asosiy hududlariga Jizzax viloyatini ko'rsatish mumkin. Bu yerda har 100 ta jinoyatdan 23 tadan ortig'i (respublikada 10,5 ta) mazkur jinoyat turi bilan jazolangan.

4. *O'g'irlik* jinoyati keng tarqalgan asosiy hududlarni Toshkent shahri, Andijon, Navoiy viloyatlari tashkil qildi. Bu mintaqalardan to'rtidan bitta jinoyatni o'g'irlik tashkil qiladi.

5. *Giyohvandlik* vositasi bilan noqonuniy ravishda muomla jinoyatlarining asosiy rayonlari sifatida Samarqand va Buxoro viloyatlarini tashkil qiladi.

6. Transport vositalarining harakati yoki ulardan *foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish* Qoraqalpog'iston Respublikasi va Namangan viloyatida ko'proq uchraydi.

7. Kishilar hayotiga qarshi jinoyat *qasddan odam o'ldirish* jinoyatlarining asosiy markazi Toshkent shahri bo'lib, bu yerda har 100 ta jinoyatning uchasi odam o'ldirish bilan bog'liq. Yana Andijon, Sirdaryo, Namangan viloyatlarida ham kuzatiladi

8. Jinsiy erkinlikka qarshi jinoyat turlaridan *nomusga tegish* jinoyatining asosiy markazi Qoraqalpog'iston Respublikasi hisoblanadi.

Jahon bo'yicha keng taralgan jinoyat turlaridan biri – korrupsiya hisoblanadi. **Korrupsiya** (lotincha, corruptio — “aynish”, ‘poraga sotilish’) — bu mansabdor shaxsning o'z mansabi bo'yicha berilgan huquqlarni shaxsiy boyish maqsadlarida bevosita suiiste'mol qilishidan iborat amaliyot. Bunda ma'lum “tuxfa” evaziga nomunosib shaxs manfaatlari noqonuniy tarzda himoya qilinadi. Bunda, asosan, pul evaziga korrupsiya sodir etiladi (83-rasm).

83-rasm. Korrupsiyaning bir ko'rinishi. Poraxo'rlik

Xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti *Transparency International* dunyoning turli mamlakatlaridagi korrupsiya darajasini aks ettiruvchi reytingini e'lon qildi.

Reytingda korrupsiyasizlik ballar bilan ifodalangan, ya'ni reytingda umuman ballga ega bo'lmagan mamlakat korrupsiya domiga to'liq sho'ng'iganini, 100 ballga ega mamlakatda korrupsiyaning deyarli yo'qligini anglatadi. Ammo, bu yilgi reytingda ham hech bir davlat yuqori ballni to'play olmagan. 2016-yilgi reytingning o'rtacha ko'rsatkichi 43 ballni tashkil etgan, ro'yxatdagi 176 mamlakatning 2/3 qismidan ko'prog'ining to'plagan balli 50dan pastligi ta'kidlanadi. Bu esa, ushbu mamlakatlarning davlat sektorida korrupsiya darajasi yuqori ekanidan dalolatdir, deya qayd etishgan reyting tuzuvchilari.

84-rasm. Korrupsiyaga qarshi kurashning “daniyacha” uslubi

2016-yil reytingni 90 ballik ko'rsatkich bilan Daniya yetakchi o'rinni egallagan (84-rasm). Yangi Zelandiya shunday natija bilan birinchi o'rinni baham ko'rgan. Uchinchi va to'rtinchi o'rinlarda Finlyandiya va Shvetsiya bo'lsa, kuchli o'nlikda, shuningdek, Shvetsariya, Norvegiya, Singapur, Niderlandiya, Kanada, Germaniya,

Lyuksemburg, Buyuk Britaniya o'rin egallagan (14-jadval).

14-jadval

Korrupsiyaga yo'l qo'yilmaganlik darajasi

№	Davlatlar	Yillar bo'yicha reyting ballari				
		2016	2015	2014	2013	2012
1	Daniya	90	91	92	91	90
2	Yangi Zelandiya	90	88	91	1	90
3	Finlandiya	89	90	89	89	90
4	Shvetsiya	88	89	87	89	88
5	Shvetsariya	86	86	86	85	86
6	Norvegiya	85	87	86	85	86
7	Singapur	84	85	84	86	87
8	Nedirlandiya	83	87	83	83	84
9	Kanada	82	83	81	81	84
10	Germaniya	81	81	79	78	79
	Lyuksemburg	81	81	82	80	80
	Buyuk Britaniya	81	81	78	76	74

Manba: "Transparency International" tashkiloti ma'lumotlari

Tashkilotga ko'ra, eng yaxshi ko'rsatkichga ega bo'lgan mamlakatlar matbuot erkinligining yuqori darajasi, byudjetga doir ma'lumotlarning shaffofligi, hokimiyat mulozimlarini pul evaziga sotib olish imkonsizligi, boy va kambag'al odamlarni farqlamaydigan hamda davlat tizimining boshqa qismlaridan tom ma'noda mustaqil ravishda faoliyat yurituvchi sud organlari bilan ajralib turadi.

85-rasm. Korrupsiyaning natijasi

Ro'yxatning eng oxirgi o'ntaligiga Iroq, Venesuela, Gvineya-Bisau, Afg'oniston, Liviya, Sudan, Yaman, Suriya, KXDR, Janubiy Sudan, Somali bor va korrupsiya tufayli rivojlanish jarayoni sust ketmoqda (85-rasm).

Eng yirik davlat Rossiya esa 29 ball to'plab, dunyo bo'yicha 124-o'rinni egallagan (15-jadval).

15-jadval

Korrupsiyaga yo'l qo'yilmaganlik darajasi

№	Davlatlar	Yillar bo'yicha reyting ballari				
		2016	2015	2014	2013	2012
123	Jibuti	30	34	34	36	36
	Gonduras	30	31	29	26	28
	Laos	30	25	25	26	21
	Meksika	30	35	35	34	34
	Moldova	30	33	35	35	36
	Paragvay	30	27	24	24	25
	Serra-Leone	30	29	31	30	31
124	Eron	29	27	27	25	28
	Qozog'iston	29	28	29	26	28
	Nepal	29	27	29	31	27
	Rossiya	29	29	27	28	28
	Ukraina	29	27	26	25	26
125	Gvatemala	28	28	32	29	33
	Qirg'iziston	28	28	27	24	24

Manba: "Transparency International" tashkiloti ma'lumotlari

Tashkilot reytingidan o'rin olgan O'zbekiston esa (21 ball) Kamboja, Kongo Demokratik Respublikasi bilan birgalikda 150-o'rinni band etib turibdi. O'zbekistonning o'tgan yilgi bu boradagi ko'rsatkichi 19 ballga teng bo'lgan edi. Shuningdek, O'zbekistonda keyingi yillarda o'tkazilayotgan islohotlar, chiqarilayotgan qonun hujjatlarining natijasi o'laroq, ayrim internet ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilning yozida mamlakat 49-o'ringa ko'tarilgan.

O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyodagi yon qo'shnilari bo'lgan Tojikiston 25 ball to'plab 146-o'rinni, Turkmaniston respublikasi 22 ball bilan 148-o'rinni band etgan (10-jadval).

Qirg'izistonning bu boradagi ko'rsatkichi birmuncha yuqori, u 28 ball bilan 125-o'ringa joylashgan (16-jadval). Umuman, keyingi paytlarda Markaziy Osiyodagi barcha mamlakatlarda korrupsiyaga qarshi chora-tadbirlar ko'rilmogda.

Korrupsiyaga yo'l qo'yilmaganlik darajasi

№	Davlatlar	Yillar bo'yicha reyting ballari				
		2016	2015	2014	2013	2012
145	Keniya	26	25	25	27	27
	Madagaskar	26	27	28	28	32
	Nikaragua	26	27	28	28	29
146	Tojikiston	25	26	23	22	22
	Uganda	25	25	26	26	29
147	Komor	24	26	26	28	28
148	Turkmaniston	22	18	17	17	17
	Zimbabve	22	21	21	21	20
149	Kampodja	21	21	21	21	22
	KDR	21	22	22	22	21
	O'zbekiston	21	19	18	17	17
150	Burundi	20	21	20	21	19
	MAR	20	24	24	25	26
	Chad	20	22	22	19	19

Manba: "Transparency International" tashkiloti ma'lumotlari

Hisobotda qayd etilishicha, eng yomon ko'rsatkichlar, ushbu mamlakatlarda davlat institutlarining ishonchsizligi hamda ommaviy axborot vositalarining yetarli darajada mustaqil emasligini isbotlaydi.

Shu o'rinda, ta'kidlash o'rinliki, so'nggi vaqtlarda, O'zbekistonda korrupsiyaga barham berish bo'yicha choralar ko'rila boshlandi. Shunga binoan, tashkilotning keyingi reytinglarida, O'zbekiston o'z pozitsiyasini ancha yaxshilab bormoqda.

Buning boisi sifatida esa korrupsiyaga qarshi qattiq choralar ko'rib, jinoyatchilar jazolanayotganidir (86-rasm).

86-rasm. Jinoyatning jazosi muqarrar

Shuningdek, nafaqat hozirgi davr, balki kelajak uchun ham eng katta xavf soladigan jinoyatlardan biri korrupsiya ekan, unga qarshi muttasil kurashish lozim. Chunki poraxo'rlik va korrupsiya bo'lmagan joydagina haqiqat yuzaga chiqadi hamda rivojlanish jarayoni jadallashadi (87-rasm).

Umumiy qilib aytganda, jinoyatning har bir ko'rinishi yoqimsiz va zararlidir. Agar har bir inson o'zini ijtimoiy muhitning bir bo'lagi sifatida baholab, ongli faoliyat olib borsa jinoyatlar keskin kamaygan yoxud yo'qolib ketgan bo'lar edi.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Jinoyatchilik geografiyasining o'rganish obyekti va predmetini tushuntiring.
2. Geokriminogen vaziyatning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni tushuntiring.
3. O'zbekistonda jinoyatchilikning hududiy xususiyatlari qanday?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

Jinoyat – ijtimoiy xavfli qilmish bo'lib, faoliyatning ijtimoiy xavfliligi, aybning avjudligi, jazoga sazovorligi uning asosiy jihatlari hisoblanadi.

Kriminologiya (lotincha, “crimen” – jinoyat) – jinoyatlarning vujudga kelish sabablari va ularning yechimi bilan shug'ullanadigan soha.

Jinoyatchilik geografiyasi – jinoyatlarning hududiy xususiyatlari va unga ta'sir etgan ijtimoiy-iqtisodiy geografik omillarni o'rganadigan soha.

Korrupsiya – (lotincha, corruptio — “aynish”) — bu mansabdor shaxsning o'z mansabi bo'yicha berilgan huquqlarni shaxsiy boyish maqsadlarida bevosita suiiste'mol qilishidan iborat amaliyot.

11 – MAVZU

XULQ – ATVOR GEOGRAFIYASI

Maqsad: Xulq – atvor va inson xarakteriga ta'sir etuvchi omillar hamda uning hududiy xususiyatlarini yoritib berish.

Tayanch so'z va iboralar: *bixeviorizm, xulq-atvor geografiyasi, intuitsiya, zehn va fe'l-atvor, madaniyat, axloqiy muhit, sotsial makon, ta'biy sharoitning inson ruhiy shakllanishidagi ahamiyati.*

REJA:

1. Xulq – atvor geografiyasining o'rganish obyekti va predmeti
2. Inson ongining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar
3. Geografik determinizm, possibilizm va envayronmentalizm
4. Inson xulq – atvori, urf – odatlari, yurish – turishi va ruhiy kechinmalarining hududiy tafovutlari

Insonning mohiyati va jamiyatda tutgan o'rni, o'zini tutishi, ruhiyati fanlar doirasida keng o'rganiladi. Turli ilmiy va diniy ta'limotlarda bu masalalar turlicha talqin etib kelingan. Shunday bo'lishi tabiiy, chunki inson ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir yangi tarixiy-geografik sharoitda o'zligini teranroq anglashga, yangidan yangi shart-sharoitlarga chuqurroq moslashishga, insoniy mohiyatini ro'yobga chiqarishga intilaveradi.

Suqrotning – *o'zingni angla*, degan hikmatli so'zi ham har bir tarixiy davrda yangicha ahamiyat kasb etadi. Zero, insonda butun olam va jamiyatning mohiyati mujassamlashgan. Ulug' mutasavvuf Abdulxoliq G'ijduvoni insonni «kichik olam» deb hisoblagan. Yuqoridagi fikrlar kengroq mushohada qilinsa, ularning tub mohiyati insonning xulq-atvori, ruhiyati, yurish-turishi bilan ko'proq aloqador ekanligi ko'zga tashlanadi.

Inson – o'zida biologik, ijtimoiy va ruhiy xususiyatlarni mujassamlashtirgan ongli mavjudotdir. Uning biologik xususiyatlariga ovqatlanish, himoyalanih, o'zidan zurriyot qoldirish, sharoitga moslashish kabilar xos bo'lsa, sotsial xususiyatlariga til, muomala, bilim, ong, mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol qilish, boshqarish, o'z-o'zini idora etish, badiiy ijod, axloq, nutq, tafakkur, qadriyatlarini kiritish mumkin.

Inson shu xususiyatlari orqali yaxlit bir tizimni tashkil etadi. U mukammal va murakkab mavjudot sifatida o'z ehtiyojlarini qondiradi va insoniyat davomiyligini ta'minlaydi. Shu bos, insonga xos bo'lgan biologik xususiyatlarni ijtimoiy xususiyatlardan ustun qo'yish yoki ruhiy xususiyatlarni bo'rttirish uning mohiyatini buzib talqin etishga, bir yoqlamalikka olib keladi.

Insonning ruhiy xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, hayratlanish, g'am-tashvish, qayg'u, iztirob chekish, zavqlanish, kayfiyat va boshqalar kiradi. Aynan, ana shu holatlarga atrof-muhitning ta'siri va uning hududiy jihatlari **xulq-atvor geografiyasi** tomonidan o'rganiladi.

Ta'kidlash joizki, bu boradagi izlanishlar ancha ilgari buyuk mutaffakkir olimlar asarlarida batafsil yoritib berilgan. Jahon tibbiyotida o'chmas iz qoldirgan mashhur yunon olimi Gippokrat (mil.avv. 460-377-yy.) ham inson ruhiyatida tashqi muhit ta'sirini alohida uqtirib o'tgan. Gippokrat tabib va sayyoh edi, ya'ni u ko'p sayohat qilar, turli mamlakatlarda bo'lar ekan, u o'sha yerlardagi odamlarning turmush tarzi va urf-odatlari, davlatlarning iqlimi, suvi, havosi va boshqa tabiiy sharoitlarini inson ruhiyatiga ta'sirini ham o'rgangan. Gippokrat har xil geografik sharoitlarda turlicha odamlar yashashlarini ko'rdi, ularning o'z tana tuzilishlari, yurish-turishi bilan farq qilishlarini aniqladi.

Olim bu haqda *“Havolar, suvlar va joylar”* nomli asarida shunday degan edi: “Odam organizmining tabiatini tashqi muhit belgilaydi. Jamiyat esa o'z qonun-qoidalarini bilan odam tabiatini o'zgartirishi mumkin”. Bundan shuni e'tirof etish mumkinki, Gippokrat inson organizmiga ijtimoiy muhitning ta'sirini ham yaxshi anglagan.

Jumladan, Beruniy o'zining *“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”* asarida birinchi bo'lib odam rangi, qiyofasi, tabiati va axloqi turlicha bo'lishini ular yashaydigan tuproq, suv, havo va yerga ham bog'liqligini ta'kidlab, geografik aloqadorlik g'oyasini ilgari suradi. Beruniy fikricha, inson ichki va tashqi qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Shu bilan birga, uning ichki qiyofasi cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibi ekanligi olim fikrlarida chuqur mushohada qilingan.

Shuningdek, vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino issiq o'lkalar tabiati va ularning inson jismiga ta'siri haqidagi fikrlarni o'z asarlarida ham uchratish mumkin. Chunonchi, u issiq o'lkalarda odam tanasining qoramtirliigi, sochlarining jingalakligi, havoda namlikning ko'p bug'lanishi natijasida keskin kamayib ketishi inson jismining tez qarishiga olib kelishini ta'kidlagan edi. Olim pastlikda joylashgan hududlar aholisining doimiy issiqlik va dimlikda yashashlari, bunday o'lkalarda sho'rxok va botqoqliklarning ko'pligi sababli suvlar tarkibi ham salbiy xususiyatlarga ega ekanligini batafsil yoritib bergan. Bunday hududlar aholisi ruhiyatida jizzakilik, jahldorlik birmuncha yuqoriligini ta'kidlab o'tadi.

V.P.Semyonov-Tyanshanskiy Rossiya antropogeografiyasining eng yirik namoyondasi sifatida geografiya fani – ko'rish, tasavvur qilish, ko'rish xotirasi orqali egallanadigan fan, deb ta'riflaydi. Ko'pgina sohalardagi kabi geografiyada *“intuitsiya”* muhim o'rin egallaydi. Aynan, *intuitsiya* xuddi san'atdagi singari geografiya fanini aniqlikka yetaklaydi, deya ta'kidlaydi. Ushbu fikrlar esa xulq-atvor geografiyasining asosiy g'oyalaridan biridir.

Xulq-atvor geografiyasi bilan bog'liq tadqiqotlar Rossiyada ilk marta 1940-1950-yillarda olib borilgan va bunda aholi migratsiyasi bilan bog'liq ilmiy ishlarda mazkur sohaga doir ma'lumotlarga zarurat tug'ildi. Chunonchi, L.I.Mechnikov insoniyat tarixida turli tabiiy geografik omillar ta'sirini o'rganib, buyuk daryolar sivilizatsiyasi yoki daryo madaniyati kontsepsiyasni yaratdi. E.F.Zyablovskiy o'z fikrlarida ko'proq xulq-atvor geografiyasi atamasi o'rnida urf-odat geografiyasi atamasini qo'llashni lozim deb bilgan. E.G.Milyukov jinoyatchilik bilan bog'liq

masalalar ham, aynan, xulq-atvor geografiyasi tomonidan o'rganilishi zarurligini uqtirib o'tgan. B.B.Rodoman, V.L.Kaganskiy singari olimlar zehn va fe'l-atvor landshaft muhitiga, ayniqsa, madaniy landshaftlar bilan aloqadorligi borasida o'z fikr-mulohazalarini bildirdi.

Ta'kidlash joizki, tuproqning turli, hatto, siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy xususiyatlariga o'z davrida Fridrix fon Rattsel va Vidal de la-Blashlar ham e'tibor qaratishgan. Jumladan, Blash: "Inson – tuproqning ishonchli o'quvchisidir. Binobarin, uni o'rganish aholining xarakteri, urf-odati kabi holatlarini aniqlashga yordam beradi", degan edi.

XIX asrning oxirlarida Germaniyada F.Rattsel tomonidan antropogeografiyaga asos solindi. Olim g'oyasining negizida geografik determinizm, ya'ni inson, xalqlarning ruhi va jismiga tabiiy muhitning hal qiluvchi ta'sir etish g'oyasi yotgan edi. Mazkur g'oya asosida keyinchalik xulq-atvor geografiyasi shakllandi. F.Rattsel o'z qarashlarida muhitning ijtimoiy hayotimizga ta'sirini to'rt turga ajratadi va bunda tabiiy hamda psixologik ta'sirni alohida ta'kidlab o'tdi.

U.Kirk o'z qarashlarida "axloqiy muhit" tushunchasini izohlab o'tadi. Muayyan hududlarda yashayotgan insonlarning madaniyatlik darajasi ularning nigohlarida nomoyon bo'ladi. Xuddi shunday jinoyatchilar qilmishlari ham ularning ko'z qarashlarida, nigohlarida o'z aksini topishi olim tomonidan e'tirof etilgan.

Shuningdek, u har bir joy aholisi o'z o'lkasiga nisbatan o'zgacha mehr-muhabbat hissini tuyishi, jumladan tog'li hududlar aholisi ko'proq tog'larga sig'inishi, tog'larga hurmat-ehtirom bilan qarashsa, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalqlar ko'proq daryolarni (Nil, Gang va h.) ilohiylashtirishlari haqida o'z ilmiy qarashlarini bildirgan. Chindan ham joylarning inson ruhiyatiga, axloqiy jihatlariga ta'siri katta. Bu esa o'sha joyda yashovchi kishilar orasida jinoyatchilik yoki axloqiy me'yorlar bilan bog'liq nomutanosibliklarni oldini

olishga yordam beradi. Binobarin, ayrim manbalarda xulq-atvor geografiyasi *joyning aqliy suratini* anglatuvchi tushuncha sifatida ham qaraladi.

Xulq-atvor geografiyasi borasidagi tadqiqotlarda makon bilan bog'liq ramziy jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Bunda:

✚ joyning (muhit) muhim ramziy belgilari sifatida: qorli, yomg'irli, shamolli, tumanli, shovqini va boshqa jihatlari muhim o'rin egallaydi;

✚ joy tavsifi mohiyatiga ko'ra: muqaddas joylar, moda markazlari, musiqa madaniyatining markazlari va h.k.

Aytish o'rinliki, xulq-atvor geografiyasi – iqtisodiy va ijtimoiy geografiya borasidagi tadqiqotlarning noan'anaviy jihatlarini o'zida jamlaydi.

Unda hududlar (makon, manzil) quyidagicha talqin etiladi:

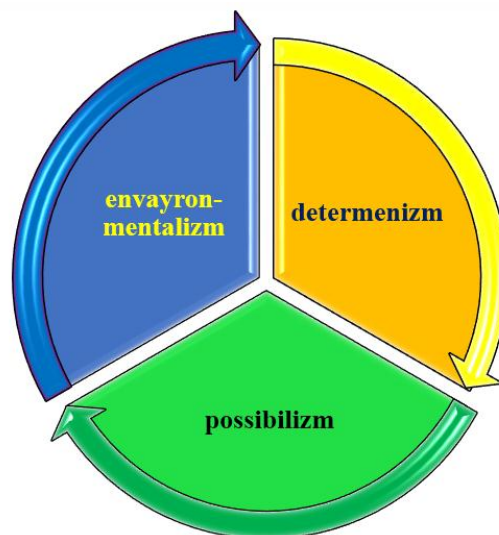
- *Sotsial makon* – insonni o'rab turgan tabiiy va madaniy muhit bilan munosabatlarini (anglash va xulq-atvor) namoyish qilish xususiyatidan shakllanadigan makon. Insonlar istiqomat qiladigan hudud – sotsium, jamoa ehtiyoj va zarurlari natijasida shakllanadi.
- *Shaxsiy makon* – insonlar tanasi atrofidagi boshqa odamlardan ajratib turuvchi chegaraviy ko'rinmas hudud hisoblanadi.

Xulq-atvor geografiyasidagi insonlar yashash tarzi, yurish-turishi shakllanadigan makonlar, ya'ni hududlar bir necha turlarga ajratiladi:

- ❖ asosiy makon – insonning o'z shaxsiy ehtiyojlarini amalga oshiruvchi, hayotiy faollik darajasi yuqori bo'ladigan, xavfsizlik vazifasini o'tovchi hudud;
- ❖ ikkilamchi makon – sotsial hududlar (guruhlar). Bunda bir xil o'xshash hodisalar ko'zga tashlanadi, hayotiy faollik darajasi ancha past, xulq-atvorida ochiq munosabatlar ko'zga tashlanadi;
- ❖ jamoaviy makon – sotsial huquq va me'yorlar amal qiladigan, yurish-turishda chegaradan chiqmaydigan, istalgan kishi foydalanadigan, vaqtinchalik hudud.

Xulq-atvor geografiyasidagi muhim tushunchalardan biri – **bixeviorizm** tushunchasi bo'lib, u inson xulq-atvorining xilma-xil jihatlarini o'rganuvchi ilmiy qarashlar majmuidir. Shuningdek, u kishilarning tabiiy va sotsial muhitga moslashuvi, ularning aqli va qilmishlariga bunday muhitning ta'sirini o'rganadi. Muhit bilan bixeviorizm birgalikda, xulq-atvor geografiyasi mazmun-mohiyatini tashkil qiladi.

Inson xulq-atvori, urf-odatlari, yurish-turishi va ruhiy kechinmalari ham hududiy tafovutlarga ega. Chunki, hududlar o'z iqlimi, relyefi, suv va tuprog'i, iqtisodiy-ijtimoiy jihatlarini bilan o'zaro farqlanadi. Ularning barchasi kishilar xulq-atvorining hududiy tomonlarini va uning geografik xususiyatlarini izohlab beradi. Inson xulq-atvori va dunyoqarashiga tabiat ta'siri haqida ko'plab g'oya va qarashlar bor (88-rasm).

88-rasm. Inson xulq-atvori va dunyoqarashining shakllanishida tabiat kuchlariga asosiy e'tibor beruvchi g'oyalar

17-jadval

Tabiiy sharoit bilan inson xarakterini bog'liqligi haqidagi g'oya mualliflari

Xulq-atvor va dunyoqarash shakllanishini baholovchi g'oyalar		
determinizm	possibilizm	envayronmentalizm
K.Ritter, F.Ratsel, G.Bokl, E.Reklyu, Sh.Monteskye, L.Mechnikov, Lao Szi, Konfutsiy, Demokrit, Gippokrat, Platon, Aristotel, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Jan Boden	Videl de la-Blash, Emanuel Marton, Albert Demanjon	Ellen, Cherchill Sempl, Elsvord Xentington,

Jadval mualliflar tomonidan shakllantirilgan

Inson xulq-atvorining shakllanishining tabiat kuchlari bilan bog'liqligini ko'pchilik olimlar o'rgangan (17-jadval).

Ijtimoiy falsafaga doir fikrlar rivojida o'ziga xos ahamiyatga ega ta'limotlardan biri **geografik determinizm** (lotincha, ta'sir etmoq)dir. Ushbu yo'nalish vakillari jamiyatni tahlil qilishda tabiiy muhitning ustivorligiga tayanadilar.

Geografik muhit deganda, tor ma'noda o'ziga tabiatning jamiyat hayotiga, avvalambor, ishlab chiqarish jarayoni amalga oshadigan qismini o'zida mujassamlashtirgan muhit tushuniladi.

Ijtimoiy taraqqiyotda jamiyatni o'rab turgan tabiiy borliqning ahamiyati va mohiyatining muhimligi faylasuflar tomonidan allaqachon isbotlab berilgan. Lao Szi yozgan edi: «Inson uchun na'muna yerdir. Yer uchun namuna osmondir. Osmon uchun namuna yo'ldir». Inson uchun namuna o'z-o'zidan ro'y beruvchi tabiiylik».

Markaziy Osiyolik mutafakkir Beruniy fikrlariga ko'ra, «Odamlar tuzilishlarining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablariga bog'liq emas, balki tuproq, suv, havo va yashayotgan joylarning turlicha ekanligiga ham bog'liq. Hatto tillarning turlichaligi ham geografik shartlarga bog'liq». Jan Boden ta'kidlashicha, jamiyat inson xohishidan tashqarida, tabiiy ravishda, tabiat qonunlariga bo'ysungan holda shakllanadi va rivojlanadi.

Geografik determinizmning nazariy asosi va bunyodga kelishi fransuz faylasufi Sharl Monteskye (1689-1755) nomi bilan bog'liq. U shunday deb yozgan edi: «Iqlim hukmronligi barcha hukmronlikdan ustundir», «issiq; iqlim xalqlari qariyalardek sust, sovuq qalqlar esa yoshlardek harakatchandir» va hokazo. Biroq u vaqt o'tishi bilan ijtimoiy omillarning ham ta'siri kuchayishini ham inkor etmagan: «Yovvoyilarni deyarli har doim tabiat va iqlim boshqaradi, lekin odamlar mehnat va foydali qonunlar yordamida yerni yashash uchun yana ham yashash uchun qulay qilib olganlar».

Geografik determinizm va boshqa tadqiqodchilar izlanishlarida yanada rivojlantirildi. Masalan, T.G.Bokl (1821-1862)ning ta'kidlashicha, agar biz qaysi bir fizik detallar insoniyatga eng kuchli ta'sir ko'rsatshini aniqlamoqchi bo'lsak, ularni biz quyidagi to'rt guruhga ajratishimiz qiyin emas, ya'ni: iqlim, ovqat, yer va tabiatning umumiy ko'rinishlari. L.Mechnikov o'zining «Sivizilitsiya va buyuk tarixiy daryolar» nomli mashxur kitobida insoniyat tarixini uch turdagi sivilizatsiyaning almashinuvining natijasi, deb isbotlagan:

- 1) daryolar sivilizatsiyasi (Nil, Gang, Ind, Yanszi, Xuanxe, Frot, Dajlta kabi)
- 2) dengiz sivilizatsiyasi (avvalambor, O'rta yer dengizi) sivilizatsiyasi;
- 3) okeanlar (global) sivilizatsiyasi.

Fridrix Ratsel (1844-1904) «Siyosiy geografiya» nomli nazariyaning asoschisidir. Uning mohiyati shundan iboratki, davlatlar «hayotiy borligini» kengaytirish uchun kurashuvchi tirik biologik organizmlar sifatida talqin etiladi. F.Ratselning fikrini K.Xausxofer va E.Obst (Germaniya), R. Chellen (Shvetsiya), X.Makkinder (Buyuk Britaniya), A.Mexen (AQSh) va boshqalar qo'llab-quvvatlaganlar va rivojlantirganlar. Geosiyosat nazariyasi fashizm mafkurasi bo'lganligi yana bir bor turli nazariyalarning yaratalishida intellektual o'yinlarining xavfli ekanligini isbotlaydi. Bugungi kunda ko'pchilikni tashkil etmagan nazariyotchilar deterministik geosiyosatni to'g'ridan-to'g'ri targ'ib qilmoqdalar.

Shuningdek, insonning shakllanishiga ta'biat kuchlarining aloqadorligi haqidagi g'oya – **geografik possibilizm** (inglizcha, “possible” – imkoniyat) bo'lib, u geografik muhit inson faoliyatini cheklaydigan va o'zgartiradigan, ammo tarixiy va boshqa sharoitlarning ahamiyatini (geografik determinizmdan farqli ravishda) aniqlaydigan tushuncha. Ya'ni bunda ham tabiiy sharoitning ahamiyatiga urg'u beriladi, lekin boshqa omillar ham, mos ravishda, tahlil etiladi. M., Videl de la-Blash inson dunyoqarashining shakllanishiga oilaviy muhit va jamiyat ham asosiy o'rin tutishini ta'kidlagan holda, F.Ratseldan farqli o'laroq, ong taraqqiyotida faqat tabiiy sharoitni yoqlamagan va h.k.

Shuningdek, xulq-atvor shakllanishini baholaydigan geografik g'oyalardan biri **envayronmentalim** (inglizcha, “environment” – atrof-muhit, tabiat) – ijtimoiy ekologik harakat, XX asrda Yevropa davlatlarida tarqalgan. Envayronmentalizm yoki invayronmentalizm atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan yo'nalish bo'lib, insonlar atrof muhit ta'sirida rivojlanadi, deb baholashadi. Determinizm va possiblizmdan farqli o'laroq, bunda inson atrof-muhitning holatiga qarab shakllanadi, deya e'tirof etiladi. Ya'ni atrof-muhit toza, havosi musaffo va tabiatga chiqindi chiqarilmaydigan joydagi aholining fikrlashi ham unga bog'liq bo'ladi. Atrof-muhit ifloslangan, toza bo'lmagan va gigiyenik nosog'lom hududdagi aholining ongi past bo'lishi keltiriladi.

89-rasm. Yoshlar xulqidagi salbiy munosabat

jamiyatning ta'siri natijasida shakllanar ekan, albatta, u hududiy turfa xillikka ega. Mana shu hududiy xususiyatlar xulq-atvor geografiyasining asosiy o'rganish masalasi hisoblanadi. Chunki aholining fikrlashi, dunyoqarashi va xarakteri ushbu hududning

sotsial hayotida muhim ahamiyatga ega (89-rasm). Masalan, islom dini tarqalgan hududlarda oila muaddas va ota-onaning o'rni beqiyos hisoblanadi. H.Vamberi keltirganidek, “...30-40 yoshli erkaklar ham ota-onalari oldida hurmat saqlagan holda, ular avval ovqatni boshlab berishini kutib turadilar”. Shuningdek, bolaga qadriyat sifatida qaralib, oilaning kelajagi sifatida e'zozlanadi. Aytish joizki, ko'plab arab va musulmon mamlakatlarida qariyalar va bolalar uyi ham boshqa sivilizatsiyadagi davlatlarga qaraganda kam hisoblanadi.

Aksincha, xristianlik tarqalgan hududlarda inson manfaatlari eng oliy o'ringa qo'yilib, farzand voyaga yetgandan so'ng ota-ona bilan yashashi uning ixtiyori hisoblanadi. Oilaviy munosabatlar esa ikki jins vakilining xohishiga

bog'liq holda, istalgan vaqtda to'xtatilishi mumkin hamda oliy qadriyat sifatida qaralmaydi. Shuningdek, xristianlikka e'tiqod qiluvchi Armeniyani keltirish joiz bo'lib, bu davlatda umuman qariyalar uyi yo'q hisoblanadi. Chunki ularda oilaviy qadriyatlar yuqori. Din jihatdan G'arb mamlakatlarining tarafdori bo'lsa-da, xristianlik tarqalgungacha oilaviy munosabatlar "kavkazchasiga" qat'iylik bilan shakllanib bo'lgan bo'lib, hozirda ham barqarorligicha turibdi. Lekin baribir farzand ko'rishga maylda bunday deyish biroz noo'rin. Zero, bunda Yevropaning "shamoli tegib o'tgan"ligini keltirish mumkin. Shuningdek, G'arb mamlakatlarida demokratiyaning o'ta keng tushunilishi natijasida "ommaviy madaniyat" shakllanib, bu jarayon ham globallashuv natijasida dunyo miqyosida keng tarqalib bormoqda (90-rasm).

Xulq-atvorning shakllanishida qadimiy urf-odat va an'analarning o'rni ham beqiyosdir. Masalan, Yaponiyada imkoniyati bo'la turib harakat qilmaslik va mas'uliyatsizlik davlat uchun xiyonat, deb qaraladi va ajdodlar ruhiga xurmatsizlik sifatida baholanadi. Shu bois, yapon millati o'zining mehnatsevarligi, uyushqoqligi, kasbga bo'lgan sadoqat, vatanga bo'lgan muhabbati tufayli o'z davlatini bugungi kunda ilmiy-

90-rasm. "Ommaviy madaniyat"ning bir ko'rinishi

texnikalashgan, Osiyoning eng taraqqiy etgan postindustrial mamlakatiga aylantira oldi. Huddi shunday aqidalar asosida qat'iy tartib-intizom orqali rivojlangan Xitoy, Koreya Respublikasi kabi mamlakatlarni ham keltirish mumkin. Zero, ular sanoat asosida taraqqiy etayotgan bo'lsa-da, aholisining mehnatsevarligi uchun mehnat unumdorligi yuqori bo'lmoqda va h.k.

Aksincha, Afrika va ko'plab Lotin Amerikasi mamlakatlarida aholining rivojlanishga intilishi sust ekanligi sababli resurs salohiyati yetarli bo'lsa-da,

(Arastuning “Siyosat” asaridagi tabiiy sharoit omiliga mos holda) rivojlanishdan ortda qolmoqda.

Markaziy Osiyo mamlakatlari, xususan, O'zbekistonda ham qadimdan xulq-atvor va oilaviy munosabatlar juda muhim hisoblanadi. “Avesto”da yurtga muhabbat va oilaga sadoqat oliy darajaga ko'tarilgan. Hozirgi kunda ham mamlakatimizda aholining savodxonligi, dunyoqarashi va fikrlashini jahon talablariga mos ravishda, yuqori darajalarga olib chiqish uchun qaratilayotgan imkoniyatlar natijasi o'laroq, aholining ijtimoiy fikrlashi oshib, jahon bo'yicha tinchlik hukm surayotgan oldingi o'rinlardagi mamlakatga aylandi va h.k.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Xulq-atvor geografiyasi yana qanday nomlar bilan ataladi?
2. Doimiy tumanli yoki bulutli o'lkalar tabiati kishilarning xulq-atvoriga va umumiy kayfiyatga qanday ta'sir qiladi, ularning umumiy ruhiyatida qanday o'zgarishlar keltirib chiqarishi mumkin?
3. Xulq-atvor geografiyasi mazmun-mohiyatini nima tashkil qiladi?
4. Sotsial-madaniy landshaftlar tushunchasini izohlab bering?
5. “Shahar muhiti”ning asosiy jihatlari qanday?
6. Aholi orasida yuqori qavatli binolarda yashovchilarda “jinoyatchilik” darajasining yuqoriligini qanday izohlaysiz?

Mavzuga doir asosiy tushunchalar:

Xulq (xulq-atvor) — axloqshunoslik tushunchalaridan biri. Insonning fe'l-atvori bilan bog'liq axloqiy hodisa bo'lib, kishi fe'lining axloqiylik doirasida namoyon bo'lishi tushuniladi. Insonning axloqiylik doirasidagi xatti-harakatlaridan tashqari odob va axloqni o'z ichiga oladi. Odob inson haqida yoqimli taassurot uyg'otadigan, lekin oila, jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida o'zgarish yasaydigan darajada ahamiyat kasb etmaydigan xatti-harakatlardan iborat bo'lsa, axloq — muayyan jamiyat, zamon, insoniyat tarixi uchun ta'sir eta oladigan turli

xatti-harakatlar majmui, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma'naviy hodisa. qamrovlilik jihatidan ana shu ikki hodisa o'rtasidagi xususiyatlarga ega. U odobdan keng, axloqdan tor ma'noga ega bo'lib, axloq singari jamiyat, zamon, tarix miqyosidagi voqelikka ta'sir ko'rsata olmaydi.

 Xulq-atvor geografiyasi – insonning ruhiy xususiyatlari, xarakteri va shu kabi holatlarga atrof-muhitning ta'siri hamda uning hududiy jihatlarini o'rganadigan ijtimoiy geografiyaning bir qismi hisoblanadi.

 Bixeviorizm – inson xulq-atvorining xilma-xil jihatlarini o'rganuvchi ilmiy qarashlar majmui bo'lib, kishilarning tabiiy va sotsial muhitga moslashuvi, ularning aqli va xatti-harakatlariga muhitning ta'sirini o'rganadi.

 Geografik determinizm (lotincha, ta'sir etmoq) – inson hayotida tabiiy sharoitning ahamiyatini bo'rttirib ko'rsatuvchi g'oya.

 Geografik possibilizm (inglizcha, “possible” - imkoniyat) – geografik muhit inson faoliyatini cheklaydigan va o'zgartiradigan, ammo tarixiy, sotsial va boshqa sharoitlarning ahamiyatini (geografik determinizmdan farqli ravishda) aniqlaydigan tushuncha.

 Envayronmentalizm (inglizcha, “environment” – atrof-muhit, tabiat) inson xulq-atvori va dunyoqarashi atrof-muhitning ekologik holatiga qarab shakllanishi haqidagi g'oya.

Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar hamda axborot manbalari**Asosiy darsliklar:**

1. Rachel Pain. Introducing Social Geographies. Routledge. UK/ 2001.ISBN-10: 0340720069 ISBN-13: 978-0340720066
2. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer. -Stuttgart, 2004.
3. Susan Smith, Rachel Pain, Sallie Marston, Jon Paul Jones. The Sage Handbook of Social geographies. –London, 2010. -614 p.
4. Christion Sawyer. Human geography crash course. Printed in the United States of America: Green Edition. –2012.
5. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. -Т.: Университет, 2003.
6. Абрамов М.А. География сервиса. -М., 1985.
7. Алексеев А., Ковалев С., Ткаченко А. География сферы обслуживания. - Калинин, 1988.

Qo'shimcha adabiyotlar:

8. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 9-сон, 225-модда.
9. Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 11-12-сон, 295-модда.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.
11. “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори.
12. “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2018 йил 05 июндаги ПҚ-3775-сонли Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори.
13. “Профessional таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2019 йил 06 сентябрдаги ПФ-5812-сонли Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони.

14. “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида” 2017 йил 16 февраль, ПФ-4958-сон Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони.
15. “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони <http://www.uza.uz/oz/documents/urbanizatsiya-zharayenlarini-tubdan-takomillashtirish-chora-a-11-01-2019>
16. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 5 январдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ–5611-сон Фармони. <http://uza.uz/oz/documents/turizm-tarmo-ini-zhadal-rivozhlantirishga-oid-chora-tadbirlar-05-01-2019>
17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 16 августдаги “2018-2019 йилларда туризм соҳасини ривожлантириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. <http://googleweblight.com/i?u=http://www.mf.uz/uz/novosti-uzbekistana/2018-2019-yillarda-turizm-sohasini-rivojlantirish-bo-yicha-birinchi-navbatdagi-chora-tadbirlar-to-grisida.html&hl=uz-Uz&grqid>
18. Мирзиёев Ш.М. Олий Мажлисга Мурожаатнома 2017 йил 22 декабрь <http://uza.uz/oz/documents/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-22-12-2017>
19. Мирзиёев Ш.М. Олий Мажлисга Мурожаатнома. 2018 йил 28 декабрь. <https://www.xabar.uz/siyosat/prezident-shavkat-mirziyoyevning-oliy-majlisga-murojaatnomasi>
20. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. -Т.: Ўзбекистон, 2017.
21. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. -Т.: Ўзбекистон, 2017.
22. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил яқунлари ва 2017 йил истикболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январь, № 11.
23. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. //Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. -Т.: Ўзбекистон, 2016.

24. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz.- T.: O'zbekiston, 2017.
25. Билимли авлод – буюк келажакнинг, тадбиркор халқ – фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг кафолатидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. <https://president.uz/uz/lists/view/2180>
26. Агзамходжаев С., Раҳимжонов Д., Муҳамедов Н., Нажмиддинов Ж. Дунё динлари тарихи// Дарслик. –Т., 2015. -295 б.
27. Алексеев А.И. География сельской местности. -М., 1989.
28. Алексейчева, Е.Ю. Экономическая география и регионалистика: Учебник для бакалавров / Е.Ю.Алексейчева, Д.А.Еделев. - М., 2016. - 376 с.
29. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. М., 1999.
30. Вавилова, Е.В. Экономическая география и регионалистика: Учебное пособие / Е.В. Вавилова. - М.: КноРус, 2012. - 224 с.
31. Гладких В.И. Преступность крупного города: общая характеристика, тенденции развития. - М.: Глобус, 1995.
32. Голубчик, М.М. Социально-экономическая география: Учебник для академического бакалавриата / М.М. Голубчик, С.В. Макара, А.М. Носонов и др. - Люберцы: Юрайт, 2016. – 419.
33. Горкин А (отп.ред). Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник. –Смоленск: Ойкумена, 2013, -328 с.
34. Покишишевский В.В. Население и география: Теоретические очерки. -М., 1978.
35. Петрова Н. География (современный мир): Учебник. –М.: «ФОРУМ», 2005. -224 с.
36. Фромберг А. Экономическая и социальная география: пособие для школьников и абитуриентов. –М.: “Экзамен”, 2011. -443 с.
37. Иралиев Б. Ижтимоий экология//Маърузалар матни. –Термиз, 2005. -72 б.
38. Комилова Н.Қ. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. -Т.: “Шарқ”, 2016. -264 б.
39. Лёш А. Географическое размещение хозяйства. - М., 1959.
40. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. -Москва, Дрофа. 2008, 4-е изд., 495 стр.
41. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.

42. Мартынов В. Л. Социально-экономическая география современного мира: учебник для студ. высш. учеб. заведений / В. Л. Мартынов, Э. Л. Файбусович. — М : Издательский центр «Академия», 2010. — 256 с.
43. Медицинская география и здоровье: сб. научн. труд. -Л., 1989.
44. Мересте У.И., Ныммик С.Я. Современная география: вопросы теории.. -М., 1978.
45. Оллоёров Н. Жўраев Т. Ижтимоий инфраструктура: унинг мохияти, ривожланиши ва истиқболлари. -Т., 1992.
46. Солиев А. Ҳудудий мажмуаларнинг назарий асослари //Ўқув қўлланма. –Т.: Университет, 2007, -108 б.
47. Солиев А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. - Т., 1995.
48. Солиев А., Қурбонов П. Хозирги замон урбанизация жараёнлари ва уларнинг Ўзбекистон Республикасидаги янги босқичи // Ўзбекистон География жамяти, 36-жилд. – Т., 2010. 5-7 б
49. Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. –Т.: Университет. 2014. 404 б.
50. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар // А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ата-Мирзаев. – Тошкент: Камалак, 2013. –184 б.
51. Солиев А., Бўриева М., Назаров М., ва б. Қишлоқ жойлар демографияси. -Т., “Университет”, 2005.
52. Социал иқтисодиёт. //Ўқув қўлланма. проф. К.С.Саидов таҳрири остида. -Т., 2005.
53. Социальная география (проблемы методологии и теории). -Л., 1984.
54. Теоретические основы рекреационной географии. -М., 1975.
55. Убайдуллаева Р.А., Ата-Мирзаев О.Б., Умарова Н.О. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги (илмий-ўқув қўлланма).Т., 2006.
56. Чистобаев А.И., Шарыгин М.Д. Экономическая и социальная география. Новый этап. –Л.: “Наука”, 1990.
57. Bo'riyeva M.R., Tojiyeva Z.N., Aholi geografiyasi. O'quv qo'llanma. –Т.: Universitet, 2000. -146 b.
58. Vincent J., Del Casino J. Social Geography// Critical Introduction Wiley-Blackwell. –USA, ISBN 978-1-4051-5499-4b 2009
59. Jumaxanov Sh.Z., Toshpo'latov A.M. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya: Masalalar to'plami // Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2019. -156 b.

60. Musayev P., Musayev J. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. –T.: “Sharq”, 2019. -176 b.
61. Soliyev A., Komilova N., Yanchuk S., Jumaxanov Sh., Rajabov F. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya //Darslik. –T.: Universitet, 2019. -360 b.
62. Qayumov A., Safarov I., Tillaboyeva M. Jahon iqtisodiy – ijtimoiy geografiyasi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. –T.: “O'zbekiston”, 2014. -224 b.
63. Qayumov A., Safarov I., Tillaboyeva M., Fedorko V. Jahon iqtisodiy – ijtimoiy geografiyasi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. –T.: “O'zbekiston”, 2019. -176 b.
64. Vaxabov A., Tadjibayeva D., Xajibakiyev Sh. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosbatlar// Darslik. –T.: Baktريا press, 2015. -584 b.
65. G'ulomov P., Gadoyev K., Berdiyeva S. Geografik tushuncha va terminlarning izohli lug'ati. –T.: “Bayoz”, 2019. -272 b.

Internet resurslari:

1. O'zbekiston statistik ma'lumotlari. <https://stat.uz>
2. Umumiy elektron ensiklopediya. <https://uz.m.wikipedia.org>
3. O'zbekiston milliy axborot qidiruv tizimi. <https://www.Ziyo.net>
4. Ilmiy internet manbalari sayti. <https://www.bearingPoint.uz>
5. Sotsial geografiya. https://www.education_of_Social_geographies&hlworld
6. Jahon aholisi soni 2019. <https://www.worldometers.info/world-population>
7. Jahon aholisi irqi. https://www.race_of_the_world.info/population&hl
8. Aholining turmush darajasi https://www.aholining_turmush&darajasi.info.hi
9. Jahon aholisi lingvistik tasnifi. https://www.languages-of-the_world&hl.org
10. Jinoyat geografiyasi. https://www.Transparency_International&hl.org
11. O'zbekistonda turizm industriyasi va uning o'ziga xos xususiyatlari. <https://www.worlddata.info/asia/uzbekistan/tourism.php>
12. Islom diniga e'tiqod qiluvchi davlatlar va musulmonlar tarqalgan hududlar. <https://www.worlddata.info/alliances/oic-organization-of-islamic-cooperation.php>
13. Islom dini taralgan davlatlar. https://en.wikipedia.org/wiki/Islam_by_country
14. Xulq-atvor va odob. https://www.character_of&hl.population
15. Ommaviy madaniyat https://www.salbiy.uz/ommaviy_madaniyat/info.org

ILOVALAR

1-ilova

Yer shari aholisining asosiy til oilalari

Til oilasi	Til guruhlari	Xalqlar	Tarqalgan davlat va mintaqalar
HINDYEVROPA OILASI	Slavyan	rus	Rossiya, Belarus, Qozog'iston
		ukrain	Ukraina, Moldova
		belorus	Belorus, Rossiya
		polyak	Polsha, Germaniya, Chexiya
		chex	Chexiya, Germaniya
		slovak	Slovakiya
		sloven	Sloveniya, Italiya
		bolgar	Bolgariya
		serb	Serbiya, Kosova
		xorvat	Xorvatiya
		bosnian	Bosniya va Gersogovina
		makedon	Shimoliy Makedoniya, Gretsiya
	Baltika	litvalik	Litva
		latish	Latviya
	German	amerikliklar	AQSh, Kanada, Meksika
		nemis	Germaniya, Shvetsariya, Daniya, Lyuksemburg, Belgiya, Avstriya, Lixtenshteyn
		ingliz	B.Britaniya, JAR, Vest-Indiya
		golland	Niderlandiya, JAR, Surinam
		anglokan	Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya
		shved	Shvetsiya, Daniya
		avstriyalik	Avstriya, Germaniya, Shvetsariya
		flamand	Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg
		shotland	Buyuk Britaniya
		daniyaliklar	Daniya, Germaniya
		norveg	Norvegiya

Til oilasi	Til guruhlari	Xalqlar	Tarqalgan davlat va mintaqalar
		island	Islandiya
		bur	JAR, Namibiya
		surinamlar	Surinam
		yamayklar	Yamayka
	Kelt	irland	Irlandiya, Buyuk Britaniya
		uellslik	Buyuk Britaniya
		bretonliklar	Fransiya
	Roman	brazil	Braziliya
		meksikaliklar	Meksika, AQSh
		italyan	Italiya, Kanada, San-Marino, Vatikan
		ispan	Isaniya, Meksika, Kuba, Marokash
		kolumbiyaliklar	Kolumbiya
		argentaliklar	Argentina
		rumin	Ruminiya
		venesuelaliklar	Venesuela
		portugal	Portugaliya, Braziliya
		peruliklar	Peru
		chililiklar	Chili
		kub	Kuba
		frankokanadaliklar	Kanada
		katalon	Ispaniya, Andorra
		dominikan	Dominikan
		ekvadorliklar	Ekvador
		gaitiliklar	Gaiti
		salvadorliklar	Salvador
		galisiys	Portugaliya
		vallon	Belgiya
		moldovan	Moldova, Ukraina, Ruminiya
		bolivialiklar	Boliviya
	Grek	grek	Gretsiya, Kipr
	Albaniya	alban	Albaniya

Til oilasi	Til guruhlari	Xalqlar	Tarqalgan davlat va mintaqalar
	Eron	pushtun	Afg'oniston, Pokiston
		fors	Eron
		kurdlar	Eron, Turkiya, Iroq, Suriya
		tojik	Tojikiston, O'zbekiston, Qirg'iziston
		beluj	Eron, Afg'oniston, Pokiston
		badaxshoniy	Tojikiston
	Hindariy	hind	Hindiston, Shri-Lanka, Bangladesh
		bengal	Bangladesh, Hindiston
		panjob	Pokiston, Hindiston
		bixar	Hindiston
		maratx	Hindiston
		gujarot	Hindiston
		orian	Hindiston
		ranjastxonlik	Hindiston, Pokiston
		sindx	Hindiston, Pokiston
		assamsiyalik	Hindiston
		singal	Shri-Lanka
		nepal	Nepal
		kashmirliklar	Hindiston, Pokiston, Xitoy
		lo'li	Hindiston
	Arman	arman	Armaniston
AFROSIYO	Semit	arab	Sa.Arabistoni, Iroq, Suriya, Falastin, Livan, Iordaniya, Quvayt, Qatar, BAA, Ummon, Yaman, Misr, Liviya, Jazoir, Marokash, Mavritaniya, Mali, Sudan, Bahrayn, Tunis
		amxara	Efiopiya, Eritreya
		yahudiy	Isroil, AQSh, Rossiya, B.Britaniya, Kanada
	Berber	berber	Marokash, Tunis
		tuareg	Jazoir, Mali, Niger
	Kushit	oromo	Efiopiya, Somali, Keniya

Til oilasi	Til guruhlari	Xalqlar	Tarqalgan davlat va mintaqalar
		somali	Somali
	Chad	xausa	Nigeriya, Niger
KAVKAZ	Kartvel	gruzin	Gruziya, Rossiya
	Abxaz-adiga	abxaz	Gruziya
		adigey	Gruziya, Rossiya
		kabardin	Gruziya, Rossiya
	Nax-Dog'iston	chechen	Rossiya
		ingush	Rossiya
DRAVIY	Draviy	telugu	Hindiston
		tamil	Hindiston, Shri-Lanka
		malayali	Hindiston
		kannara	Hindiston
URAL	Fin-ugor	venger	Vengriya
		fin	Finlandiya, Shvetsiya
		karel	Rossiya, Finlandiya
		eston	Estoniya
		saam	Rossiya (Kola ya.o.)
		kom	Rossiya (Shq.Yevropa)
		mord	Rossiya (Shq.Yevropa)
		mariy	Rossiya (Shq.Yevropa)
		udmurt	Rossiya (Shq.Yevropa)
		xant	Rossiya (Sibir)
		mansi	Rossiya (Ural)
	Samodiy	nenets	Rossiya (Ural, Sibir)
		nganasan	Rossiya (Taymir ya.o.)
OLTOY	Turkiy	turk	Turkiya, Suriya, Germaniya
		o'zbek	O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston, Afg'oniston, Turkmaniston, Qozog'iston
		ozarbayjon	Ozarbayjon, Eron
		qozoq	Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston
		tatar	Rossiya (Ural)

Til oilasi	Til guruhlari	Xalqlar	Tarqalgan davlat va mintaqalar
		uyg'ur	Xitoy
		turkman	Turkmaniston, Eron, O'zbekiston
		qirg'iz	Qirg'iston, O'zbekiston, Qozog'iston
		chuvash	Rossiya (Shq.Yevropa)
		boshqird	Rossiya (Ural)
		qoraqalpoq	O'zbekiston
		yoqut	Rossiya (Sibir)
		tuvins	Rossiya (Oltoy)
		oltoy	Rossiya (Oltoy)
		gagauz	Moldova
		afshar	Eron
		kashkay	Eron
		no'g'ay	Rossiya (Volgabo'yi)
		qorachoy-bolqor	Rossiya (Kavkaz)
		adigi-cherkas	Rossiya, Gruzija
	Mongol	xitoy mongoli	Xitoy
		xalxa mongoli	Mongoliya
		qalmoq	Rossiya (Volgabo'yi)
		buryat	Rossiya (Baykalbo'yi)
	Tungus-manjur	evenk	Rossiya (Sibir va Uzoq Sharq)
		even	Rossiya (Uzoq Sharq)
		nanay	Rossiya (Primorye)
		udegey	Rossiya (Primorye), Ukraina
		manjur	Xitoy
	Koreys	koreys	Korey Respublikasi, KXDR
	Yapon	yapon	Yaponiya
SIN-TIBET	Xitoy	xitoy	Xitoy, Tayvan, Gonkong, Tailand, Singapur, Malayziya
		dungan	Xitoy, Qozog'iston, Qirg'iziston
	Tibet-birman	birman	Myanma, Hindiston, Tailand
		tibet	Xitoy, Nepal, Butan, Hindiston
		karen	Myanma

Til oilasi	Til guruhlari	Xalqlar	Tarqalgan davlat va mintaqalar
AVSTROSIYO	Hindixitoy	vet	Vetnam
		kxmer	Kampodja
		santal	Hindiston
		mund	Laos
		myao yao	Xitoy
PARATAY	Tai	lao	Tailand, Myanma
		siam	Tailand
		chjuan	Vetnam, Xitoy
		shan	Laos
AVSTRONEZIYA	Indonez	malay	Malayziya, Tailand, Singapur, Brunej, Indoneziya
		yavaliklar	Indoneziya
	Filippinliklar	tagal	Filippin, Xitoy
		visaya	Filippin
	Afrikant	malagasiy	Madagaskar, Komor, Mavrikiy
	Okeaniya	polinez	Fiji, Kiribati, Vanuatu
		melonez	Solomon, Yangi Kaledoniya
		mikronez	Mikroneziya, Nauru, Palau
UZOQ SHARQ	Chukotka-Kamchatka	chukcha	Rossiya (Chukotka)
		koryak	Rossiya (Kamchatka)
		itelmen	Rossiya (Kamchatka)
ESKIMOS-ALUET	Eskimos-aluet	eskimos	AQSh, Kanada
		aluet	AQSh

Til oilasi	Til guruhlari	Xalqlar	Tarqalgan davlat va mintaqalar
AMERIKAN INDEYS	Indeys	kechua	Ekvador, Peru, Boliviya, Chili, Braziliya
		aymara	Chili, Peru, Boliviya, Argentina
		mayya	Meksika, Beliz
		astek	Meksika, Gvatemala
		atapaska	Kanada, AQSh
		algonkin	Kanada
		paragvayliklar	Paragvay, Braziliya, Boliviya, Peru
		aravak	Venesuela, Braziliya, Kolumbiya
		karibian	Panama, Kosta-Rika, Salvador, Gonduras, Nikaragua, Kolumbiya
NIGER-KORDOFAN	Niger-kongo	yoruba	Nigeriya
		fulbe	Senegal, Gambia
		makua	Mozambik, Tanzaniya
		kongo	KDR, Kongo, Angola
		mos	Kot-d'Ivuar
		mandingo	Kot-d'Ivuar, Gvineya, Serra-Leone
		mongo	KDR
		akan	Gana
		bantu	Angola, KDR, Zambiya, Zimbabve, Malavi, Botsvana, Namibiya, JAR
		azande	KDR, MAR, Janubiy Sudan
		suaxili	Tanzaniya, Malavi
	Kordofan	koalib	Sudan
	Songay	songay	Mali, Niger
NIL-SAHROI KBIR	Sahroi Kabir	tubu	Chad, Sudan,
		kanuri	Niger, Nigeriya, Kamerun
	Shari-nil	luo	Keniya, Uganda
		dinka	Janubiy Sudan, Efiopiya, Uganda
		nubiy	Sudan, Misr
		masai	Keniya, Tanzaniya

Til oilasi	Til guruhlari	Xalqlar	Tarqalgan davlat va mintaqalar
KOYSAN	Koysan	bushman	Botsvana, Namibiya
		gottentot	Namibiya, JAR, Botsvana
AVSTRALIYA	Avstraliya	aborigen	Avstraliya
		maori	Yangi Zelandiya
		papuas	Popua Yangi Gvineya, Indoneziya
BASK			Ispaniya
KET			Rossiya (Sibir)

Jadval mualliflar tomonidan shakllantirilgan

Islom diniga e'tiqod qiluvchilarning hududiy tarkibi

Davlatlar	Umumiy aholi soni (kishi)	Musulmonlar soni (kishi)	Umumiy aholi tarkibida musulmonlar ulushi (%)
 Afg'oniston	34,940,837	34,836,014	99.6
 Albaniya	3,057,220	1,797,645	58.8
 Amerika Samoasi	50,826	< 1,000	< 0.1
 Andorra	85,708	2,228	2.6
 Angiliya	17,422	< 1,000	0.6
 Angola	30,355,880	90,000	0.3
 Antigua va Barbuda	95,882	< 1,000	0.3
 Antil orollari	304,759	< 1,000	0.2
 AQSh	327,827,000	3,450,000	1.1
 Argentina	44,694,198	400,000	0.9
 Armeniya	3,038,217	3,038	0.1
 Aruba	116,576	< 1,000	0.4
 Avstraliya	25,000,000	650,000	2.6
 Avstriya	8,900,000	712,000	8
 BAA	9,541,615	4,615,081	76
 Bagama	332,634	< 1,000	0.1
 Bahrayn	1,442,659	1,063,239	73.7
 Bangladesh	170,000,000	153,700,000	90.4
 Barbados	293,131	4,396	1.5
 Belarus	9,527,543	45,000 - 100,000	0.5-1.0
 Belgiya	11,570,762	879,377	7.6
 Belize	385,854	< 1,000	0.2
 Benin	11,340,504	3,141,319	27.7
 Bermud	71,176	< 1,000	1
 Bolgariya	7,057,504	861,015	13.4
 Boliviya	11,306,341	2,000	< 0.1
 Bosniya va Gersegovina	3,849,891	1,955,084	50.7

Davlatlar	Umumiy aholi soni (kishi)	Musulmonlar soni (kishi)	Umumiy aholi tarkibida musulmonlar ulushi (%)
 Botswana	2,249,104	8,996	0.4
 Braziliya	208,846,892	35,167 - 1,500,000	0.02 - 0.7
 Bruneý	450,565	355,045	78.8
 Burkina-Faso	19,742,715	12,141,769	61.5
 Burundi	11,844,520	1,184,452	10
 Butan	766,397	≤ 2,000	0.2
 Buyuk Britaniya	66,040,229	4,130,000	6.3
 Chad	15,833,116	9,183,207	58
 Chernogoriya	614,249	122,849	19.1
 Chexiya	10,686,269	10,000 - 20,000	0.1 – 0.2
 Chili	17,925,262	4,000	< 0.1
 Daniya	5,809,502	313,713	5.4
 Dominika	74,027	< 1,000	0.2
 Dominikan Republikasi	10,298,756	2,000	< 0.1
 Efiopiya	105,000,000	35,600,000	33.9
 Ekvador	16,498,502	< 1,000	< 0.1
 Ekvatorial Gvineya	797,457	79,745	10
 Eritreya	6,000,000	2,160,000 - 3,100,000	36–51.6
 Eron	83,000,000	82,500,000	99.4
 Estoniya	1,244,288	1,508	< 0.1
 Falastin	4,780,978	4,298,000	97.5
 Farer	51,018	< 1,000	< 0.1
 Fiji	926,276	58,355	6.3
 Filippin	106,463,000	5,127,084 - 10,700,000	5 - 11
 Finlandiya	5,537,364	150,000	2.7
 Folklend	3,198	< 1,000	< 0.1
 Fransiya	67,000,000	5,720,000	8.8
 Fransiya Polineziyasi	290,373	< 1,000	< 0.1
 G'arbiy Sahroi Kabir	603,253	599,633	99.4
 Gabon	2,119,036	211,903	10
 Gaiti	10,788,440	5,000	< 0.1

Davlatlar	Umumiy aholi soni (kishi)	Musulmonlar soni (kishi)	Umumiy aholi tarkibida musulmonlar ulushi (%)
 Gambia	2,092,731	2,002,743	95.7
 Ghana	28,102,471	5,058,444	18
 Guyana	740,685	55,000	7.3
 Germaniya	83,000,000	4,500,000 - 5,000,000	5.4 - 6
 Gibraltar	29,461	1,150	4
 Gonduras	9,182,766	30,000	0.3
 Gongkong	7,213,338	295,746	4.1
 Grenada	112,207	< 1,000	0.3
 Grenlandiya	57,691	< 1,000	< 0.1
 Gretsiya	10,761,523	215,230 - 613,406	2 - 5.7
 Gruziya	4,926,087	527,091	10.7
 Guam	167,772	< 1,000	< 0.1
 Gvadelupa	402,119	2,000	0.4
 Gvatemala	16,581,273	1,200	< 0.1
 Gvineya	11,855,411	10,563,171	89.1
 Gvineya-Bisau	1,833,247	826,794	45.1
 Hindiston	1,370,000,000	195,000,000	14.2
 Indoneziya	263,000,000	229,000,000	87.2
 Iordaniya	10,458,413	10,165,577	97.2
 Irlandiya	5,068,050	70,952	1.4
 Iroq	40,194,216	38,465,864	95.7
 Islandiya	343,518	< 1,000	0.2
 Ispaniya	46,659,302	1,180,000	2.6
 Isroil	8,424,904	1,516,482	18
 Italiya	62,246,674	2,987,840	4.8
 Janubiy Sudan	12,323,419	2,464,683	20
 JAR	57,725,600	1,050,000	1.9
 Jibuti	884,017	857,496	97
 Kabo-Verde	568,373	11,367	2
 Kambodja	16,449,519	312,5401	1.9
 Kamerun	25,640,965	7,692,289	30
 Kanada	35,881,659	1,148,213	3.2

Davlatlar	Umumiy aholi soni (kishi)	Musulmonlar soni (kishi)	Umumiy aholi tarkibida musulmonlar ulushi (%)
 Kayman	59,613	< 1,000	0.2
 KDR	85,281,024	12,792,153	10
 Keniya	48,397,527	5,500,000	11.2
 Kipr	1,237,088	350,000	28.2
 Kiribati	109,367	< 1,000	< 0.1
 Kokos orollari	596	< 1,000	80
 Kolumbiya	48,168,996	96,337	0.2
 Komor	821,164	807,204	98.3
 Kongo	5,399,895	107,997	2
 Koreya Respublikasi	51,635,256	35,000	0.1
 Kosovo	1,907,592	1,823,657	95.6
 Kosta-Rika	4,987,142	< 1,000	< 0.1
 Kot-d'Ivuar	26,260,582	11,265,789	42.9
 Kuba	11,116,396	11,116	0.1
 Kuk orollari	9,038	< 1,000	< 0.1
 Laos	7,234,171	1,000	< 0.1
 Latviya	1,923,559	2,000	0.1-0.2
 Lesoto	1,962,461	3,000	0.1
 Liberiya	4,809,768	961,953	20
 Litva	2,793,284	3,000	0.1
 Livan	6,100,075	3,519,743	57.7
 Liviya	6,754,507	6,551,871	97
 Lixtenshteyn	38,000	2,050	5.4
 Macao	606,340	< 1,000	0.1
 Madagaskar	25,683,610	2,568,361	10
 Malavi	19,842,560	3,968,512	20
 Malayziya	31,809,660	16,318,355	61.3
 Maldiv	392,473	386,193	98.4
 Mali	18,429,893	17,508,398	95
 Malta	449,043	11,675	2.6
 MAR	5,745,062	861,759	15
 Mariana	56,200	< 1,000	0.7

Davlatlar	Umumiy aholi soni (kishi)	Musulmonlar soni (kishi)	Umumiy aholi tarkibida musulmonlar ulushi (%)
 Marokash	38,314,130	37,930,989	99
 Marshall	75,684	< 1,000	< 0.1
 Mavrikiy	1,364,283	236,020	17.3
 Mavritaniya	3,840,429	3,840,429	100
 Mayotta	256,518	253,439	97
 Meksika	131,959,205	5,500	0.01
 MFSH	103,643	< 1,000	< 0.1
 Misr	95,000,000	85,000,000 - 90,000,000	90-94.7
 Moldova	3,437,720	15,000	0.4
 Monako	30,727	< 1,000	0.8
 Mongoliya	3,103,428	150,000	5
 Monserrat	5,315	< 1,000	0.1
 Mozambik	27,233,789	3,830,063	17.9
 Myanma	55,622,506	2,391,767	4.3
 Namibiya	2,413,643	9,654	0.4
 Nauru	10,084	< 1,000	< 0.1
 Nepal	29,218,867	1,292,909	4.2
 Niderlandiya	17,254,300	880,000	5.1
 Niger	21,466,863	21,101,926	98.3
 Nigeriya	200,000,000	95,000,000 - 103,000,000	47.6-51.6
 Nikaragua	6,284,757	1,000	< 0.1
 Niue	1,611	< 1,000	< 0.1
 Norvegiya	5,312,343	100,000 - 185,000	5.7
 O'zbekistan	32,653,900	31,511,014	96.5
 Ozarbayjon	10,046,516	9,735,074	96.9
 Palau	17,900	< 1,000	< 0.1
 Panama	4,158,783	25,000	0.7
 Papua-Yangi Gvineya	8,558,800	2,000	< 0.1
 Paragvay	7,052,983	1,000	< 0.1
 Peru	31,237,385	< 1,000	< 0.1
 Pokistan	207,774,520	200,400,000	96.5

Davlatlar	Umumiy aholi soni (kishi)	Musulmonlar soni (kishi)	Umumiy aholi tarkibida musulmonlar ulushi (%)
 Polsha	38,430,000	6,796	0.02
 Portugaliya	10,291,027	65,000	0.4
 Puerto-Riko	3,337,177	1,000	< 0.1
 Qatar	2,450,285	1,566,786	77.5
 Qirg'iziston	5,849,296	4,679,436	80
 Qozog'iston	18,744,548	13,158,672	70.2
 Quvayt	2,916,467	2,175,684	74.6
 Reyunon (Fr.)	865,826	36,364	4.2
 Rossiya	146,877,088	15,000,000 - 25,000,000	10 - 17
 Ruanda	12,001,136	576,054	4.8
 Ruminiya	19,524,000	73,000 - 200,000	0.3-1.0
 Salvador	6,187,271	2,000	< 0.1
 Samoa	199,052	< 1,000	< 0.1
 San-Marino	33,344	< 1,000	< 0.1
 San-Tome va Prinspi	199,910	5,931	3
 Saudiya Arabistoni	33,413,660	31,878,000	97.1
 Senegal	15,726,037	15,112,721	96.1
 Sent-Kits va Nevis	46,204	< 1,000	0.3
 Sent-Lyusiya	178,844	< 1,000	< 0.1
 Sent-Piyer va Mikelon	6,286	< 1,000	0.2
 Sent-Vinsent va Grinadin	109,557	2,000	1.7
 Sent-Yelena	4,534	< 1,000	< 0.1
 Serbiya	7,001,444	221,460	3.1
 Serra-Leone	7,719,729	6,067,706	78.6
 Seyshel	94,205	1,036	1.1
 Shimoliy Koreya	25,610,672	3,000	0.1
 Shimoliy Makedoniya	2,118,945	705,608	33.3
 Shri-Lanka	21,700,000	2,105,000	9.7
 Shvetsariya	8,492,956	440,000	5.2
 Shvetsiya	10,182,291	800,000	8.1
 Singapur	5,612,253	721,000 - 842,116	14.7

Davlatlar	Umumiy aholi soni (kishi)	Musulmonlar soni (kishi)	Umumiy aholi tarkibida musulmonlar ulushi (%)
 Slovakia	5,443,120	10,866	0.1-0.2
 Slovenia	2,066,880	73,568	3.6
 Solomon Islands	667,044	< 1,000	< 0.1
 Somalia	11,000,000	10,978,000	99.8
 Sudan	40,825,770	39,585,777	97
 Surinam	600,000	83,400	13.9
 Suriya	18,000,000	16,700,000	93
 Svazilend	1,159,250	129,230	10
 Tailand	70,000,000	3,000,000	4.3
 Tanzaniya	54,199,163	19,426,814	35.2
 Tayvan	23,576,705	60,000	0.3
 Terks va Kaykas	37,910	< 1,000	< 0.1
 Timor-Leshti	1,261,407	1,000	0.1
 Togo	7,352,000	1,593,011	20
 Tojikiston	8,931,000	7,621,700	96.7
 Tokelau	1,499	< 1,000	< 0.1
 Tonga	100,651	< 1,000	< 0.1
 Trinidad va Tobago	1,356,633	78,000	5.8
 Tunis	11,446,300	11,190,000	99.8
 Turkiya	80,810,525	79,000,000 - 80,700,000	98.6 – 99.8
 Turkmanistan	5,851,466	4,830,000	93.3
 Tuvalu	10,640	< 1,000	0.1
 Uganda	38,823,100	5,435,234	14
 Ukraina	42,263,873	390,000 - 1,000,000	0.9 - 2.5
 Ummon	4,633,752	2,427,000	85.9
 Uollis va Futuna	15,714	< 1,000	< 0.1
 Urugvay	3,505,985	< 1,000	< 0.1
 Vanuatu	304,500	< 1,000	< 0.1
 Vatikan	800	0	0
 Venesuela	31,304,016	125,216	0.4
 Vengriya	9,825,704	40,000 - 60,000	0.4 – 0.6

Davlatlar	Umumiy aholi soni (kishi)	Musulmonlar soni (kishi)	Umumiy aholi tarkibida musulmonlar ulushi (%)
 Vietnam	96,160,163	96,160	0.1
 Virgin orollari (B.Br.)	35,802	< 1,000	1.2
 Virginiya (AQSh)	104,914	< 1,000	0.1
 Xitoy	1,390,000,000	6,255,000 - 50,000,000	0.45 – 3
 Xorvatiya	4,270,480	64,057	1.5
 Yaman	28,036,829	27,784,498	99.1
 Yamayka	2,812,090	5,624	0.2
 Yangi Kaleoniya	278,500	7,000	2.8
 Yangi Zelandiya	4,903,800	41,000	0.9
 Zambiya	16,887,720	168,877	1
 Zimbabve	14,000,000	100,000	0.7
 Jazoir	41,657,488	41,240,913	99
 Lyusemburg	605,764	18,172	3
 Yaponiya	126,168,156	185,000	0.1

Manba: “Organization of islamic cooperation” ma’lumotlari

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1 Sotsial va madaniy geografiyaning obyekti va predmeti.....	4
2 Aholi va uning ijtimoiy tuzilishi.....	18
3 Etnogeografiya va madaniyat.....	43
4 Din geografiyasi.....	58
5 Iste'mol geografiyasi.....	96
6 Tibbiyot geografiyasi.....	115
7 Ta'lim geografiyasi.....	130
8 Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi.....	144
9 Rekreatsiya geografiyasi va turizm.....	164
10 Jinoyatchilik geografiyasi.....	200
11 Xulq-atvor geografiyasi.....	212
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	224
ILOVALAR.....	229

**Komilova Nilufar Qarshibayevna
Jumaxanov Shavkatjon Zairjanovich
Mirzaaxmedov Xamidullo Saydamatovich
Toshpo'latov Abduqodir Maxammadjon o'g'li**

**SOTSIAL VA MADANIY
GEOGRAFIYA**
(darslik)

Mas'ul muharrir:	Kamalov B.
Texnik muharrir:	Soliyev E.
Kompyuter operatori:	Toshpo'latov A.

© O'zbekiston Milliy universiteti

2019 – yil 14-oktabr sanasida bosishga ruxsat etildi.
Bichimi 60×80, 1/16. Hajmi 15 b.t. Ofset bosma usulida bosildi.
Times New Roman garniturası. Adadi: 500 nusxa.